

RÉGMÚLT IDŐK EMLÉKEI

POLITIKAI FELJEGYZÉSEK

ÍRTA

BÁRÓ SZTERÉNYI JÓZSEF

BUDAPEST, 1925.
PESTI KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA.

IV. KÁROLY

KIRÁLY Ö FELSÉGE

NEMES EMLÉKÉNEK.

ELŐSZÓ.

Mozgalmas politikai idők gazdag anyagának egy részét adom közre ezzel a kötetel. Csak egy részét. Azt, mely megérett már a közzétételre. Másik részét későbbi időkre kell fenntartanom, amikor azok nyilvánosságra hozatalának nemcsak nem állja már semmi érdek útját, hanem az épen úgy közérdek lesz, miképpen annak tartom e kötet anyagának a nagy nyilvánosság számára való hozzáférhetővé tételét. Csak azt írom meg ebben, amiben közvetve vagy közvetlenül részem volt. Nem emlékiratok akarnak ezek a közlemények lenni, csak egyes fontosabb politikai feljegyzések. A nyilvánosság előtt részben hamis beállításban, részben tévesen ismert, nagyobbik részben pedig egészen ismeretlen események és ténykedések kerülnek ezzel igaz világításba és nyilvánosságra.

Eltekintve némely más részletektől, melyeket különös érdekességük következtében vettem fel anyagomba, különösen két korszak anyagának egy részét ismerteti e kötet. Az a korszak az egyik, midőn nemzet és király súlyos alkotmányjogi konfliktusba keveredtek egymással és hosszú küzdelem után végre átmeneti megegyezést létesítettek: a koalíció kormányzása. A világháború utolsó évéről szól a másik. Külön fejezetet szentelek ebben a részben a délszláv-

kérdésnek, mely a magyar közvélemény előtt teljesen hamis világításban ismeretes. Legkülönösebben pedig boldog emlékü IV. Károly királyunknak szerepe ebben. Az Ő nemes emlékének is ajánlom e könyvet.

Anyagom egy része megjelent »Az Újság« hasábjain »Visszaemlékezés« gyanánt.

Budapesten, 1925. őszén

a szerző.

I.

A KOALÍCIÓS KORSZAK IDEJÉBŐL.

A koalíciós kormány születése.

A nemzet nagy küzdelme a koronával szemben tudvalevőleg a koalíciós kormány megalakulásával ért véget. Nem volt az végleges megoldás, csak átmenet egy nagy katasztrófának elkerülésére, aminek érdekében Ferencz József Ő Felsége is tanúsított némi engedékenységet, az akkori egyesült ellenzék is mérsékletet. Azon viszonynál fogva, melyben a nemzeti küzdelmet vezetett vezérlő-bizottsághoz, illetőleg annak elnökéhez állottam, ott voltam a koalíciós kormány születésénél, sőt némi kis részem nekem is kijutott abból. Ez az én viszonyom a koalíció vezérlő bizottságához, illetőleg akkori helyzetem sok kellemetlenséggel járt reám nézve. Voltak, akik elítéltek azért, hogy a nemzeti ellenállás idején részben mint miniszteri tanácsos, majd mint adminisztratív államtitkár szolgáltam. Persze nem tudták hogy maga a vezérlő-bizottság elnöke kért reá, miszerint maradjak helyemen, sőt amikor a helyzet kezdett erősebben kiéleződni és Popovics Sándorral, meg Bernáth Gézával együtt Wekerle útján felajánlottuk lemondásunkat államtitkári állásainkról, a vezérlő-bizottság külön határozatot hozott megmaradásunk érdekében, hangsúlyozva, hogy az ország érdeke, miszerint ne engedjük át helyeinket azoknak, kiket az akkori politikai irányzat szívesebben látna helyeinken. Akkor pedig, mikor az adminisztratív államtitkári állást elfogadtam, Kossuth Ferenc, a vezérlő-bizottság elnöke Herkulesfürdőről meleghangú levelet írt nekem[^] melyben azt mondja: »Fogadja legőszintébb szerencsekívánataimat államtitkárrá történt kineveztetéseért, mely nem volt politikai tény, hanem adminisztratív intézkedés és mint ilyen, nem is kifogásolható, másrészt önnek kimagasló érdemének elismerését képezi és a kereskedelmi minisztériumnak oly erőt ad, amelyre megnyugvással tekinthet minden magyar hazafi, akinek a magyar ipar érdeke szíven fekszik...«

Tisza István ismerte viszonyomat a vezérlő-bizottsághoz, tudta, hogy érintkezést tartok fenn azzal. Még miniszteri tanácsos koromban az ő miniszterelnöksége idején egyszer Kossuth Ferenc a kereskedelmi minisztériumban felkeresett engem és a vezérlő-bizottság nevében felkért arra, hogy közgazdasági és különösen kereskede-

dempolitikai kérdésekben vállaljam el részükre a szakértői tisztet és adjak nekik véleményt a teendőkről. Készséggel vállaltam ezt, le is jelentettem az akkori kereskedelmi miniszternek, Hieronyminek. Nem mondhatom, hogy ő valami nagyon szívesen fogadta volna ezt és megdicsért volna érte. Sőt ellenkezőleg, ez elhidegülésünkre adott okot, attól kezdve nem élveztem többé bizalmát, holott azelőtt a legbizalmasabb viszony volt köztünk. A vezérlő-bizottsággal pedig ez időtől kezdve Kossuth révén állandó kontaktusban voltam, a gazdasági és kereskedelempolitikai kérdéseket mindig megbeszélte velem és tervezeteket készítettem számukra. (Tiszát ez nemcsak nem befolyásolta velem szemben, sőt amikor államtitkári kinevezésemet vele közöltem, a következő levéllel válaszolt arra)

Geszt, 1906. jan. 15.

Méltóságos Uram!

Mostani fél maródi állapotomnak köszönhetem, hogy rendbehozhatom korrespondenciámat. Azok hullámai igazán összecsapnak fejem felett s mióta nincs különb titkárom saját magamnál, képtelen vagyok e téren felmerülő kötelezettségeimnek eleget tenni.

Így maradt ily soká válasz nélkül még nyáron kapott levele is, melyre pedig nemcsak udvariasságból de teljes lelkeimből kellett volna visszhangot adnom.

Nagy munkaképességet és nemes ambíciót hozott Méltóságod jelen magas állásába. Adja Isten, hogy hazánk szerencsétlen közviszonyai megengedjék újból, hogy azokat valóban az ország hasznára érvényesítse.

Igaz elismeréssel és a közügy iránti meleg érdeklődéssel fogja munkásságát figyelemmel kísérni

őszinte tisztelője

Tisza István.

Kossuth Ferenc és Tisza István akkor nagyon éles ellentétben állottak egymással politikailag, de ennek a kérdésnek megítélésében nem volt eltérés közöttük. Ennek dokumentálására és a magam akkori helyzetének megvilágítására adom itt közre leveleiket.

A sok félreértés között, melyeket ezen összeköttetés miatt elviselnem kellett, volt az is, hogy Ferenc József Ő Felségénél bevádoltak érte, pedig ezt az összeköttetést ismerte miniszterem,

Vörös László, akinek ezt természetesen megmondtam, nem is tett ellene soha kifogást és tudta Fejérváry is. Utóbbi annyira tudta, hogy Wekerlével is én hoztam őt ismételten össze, a végén pedig a Wekerle megbízatása előtt én közvetítettem találkozásukat. Fejérváry éjnek idején látogatta meg Damjanich-utcai lakásán Wekerlét a kibontakozás megbeszélése végett. Kettőjükön és rajtam kívül csak Vörös László tudott róla, akivel ezt is közöltem. Titokban is maradt a kibontakozás megtörténtéig, melyet az öreg tábornok igazán becsületesen akart, Vörös László pedig őszintén elősegített. Erről tanúságot tehetek. Az eredményért, a kibontakozás elősegítéseért, szívesen viseltem a meggyanusítás vádját, mintha alattomban cselekedném. Pedig soha erre kapható nem voltam. A politikának ezen részéhez nem érttem soha. De meggyőződésemet sem rejtettem véka alá.

Béccsel akkor is összeköttetésben állottam. Mint a közösség őszinte híve, miután meggyőződtek róla, hogy iparpolitikám nem az a bontó tendenciájú, aminek eleintén vélték, megnyertem bizalmukat. Onnan tudtam meg, hogy útban van valami kibontakozás, jó lenne, ha mielőbb feljőnnék. Tárgyalásaink voltak folyamatban a hadügyminisztériummal, Magyarországnak a hadseregszállításokban való kvótásterü részesedése ügyében, melyet nekem kellett kiverekednem. Bele is bukott egy osztrák osztályfőnök akkori eredményeinkbe. Úgy intéztem e tárgyalásokat, hogy összeessenek a velem közölt időponttal, amikor felmentem Bécsbe. Onnan azután három nappal előbb adtam hírt Wekerlének, hogy álljon készen, meghívást fog kapni Ő Felségéhez. Ez napra be is következett. A vezérlőbizottság Polónyi Gézával küldte fel Bécsbe a kibontakozás érdekében ott időző Fejérváry báró miniszterelnöknek a későbbi paktum pontozatait, mely a Felséggel való megegyezés alapját képezte. Annak egyik pontja – melyet Kossuth számára én szövegeztem – a vámtarifára és a kereskedelmi szerződésekre vonatkozott. Fejérváry nem tudván, hogy ez a pont tőlem származik, engem vont tanácsba e pontot illetőleg Maga részéről elfogadta azt. Akkor is alkalmam volt meggyőződni róla, hogy milyen őszintén, becsületesen keresi a kibontakozást. A vezérlőbizottság tagjai meghívást kaptak Bécsbe, Ő Felsége több ízben fogadta őket. (1906 április 6-án este érkezett Wekerle. Aznap délután a vezérlőbizottság tagjai a királyhoz voltak rendelve a paktum szövegének végleges elhatározása végett. Én délelőtt a hadügyminisztériumban ülészttem, Kroatia akkori osztályfőnök, a későbbi hadügyminiszter elnöklete alatt. Oda kaptam

Ő Felsége sürgős parancsát, hogy délután három órára jelenjek meg a kabinetirodában. Daruváry Géza fogadott, közölve velem Ő Felsége parancsát, hogy adjak véleményt a paktum-tervezet említett gazdasági, illetve kereskedelempolitikai pontja fölött; mondjam meg, hogy véleményem szerint mi annak érdemi tartalma, nem rejlik-e amögött olyasvalami, ami ellen aggály merülhetne fel? Lediktáltam Daruvárynak véleményemet, szó szerint kellett azt neki elreferálnia. Véleményem természetesen az volt, hogy Ő Felsége teljes megnyugvással fogadhatja azt el. Ez a pont így szólt:

»... 4. A vám- és kereskedelmi ügyekre nézve a külállamokkal már megkötött kereskedelmi szerződések, valamint az autonóm vámtarifa az országgyűlés által törvénybe iktattatnak; ami pedig a Magyarország és Ausztria közötti viszonyt illeti, Ő Felsége annak véglegesítésére szabad kezet ad a kormánynak, de természetesen kiköti, hogy a két állam között a megegyezés az 1899. XXX. t.-c-re való tekintettel jöjjön létre.

Ha azonban ez lehetetlennek bizonyulna, akkor a status quo a kereskedelmi szerződések tartamáig fennmarad.«

Abban a helyzetben ez volt az egyetlen lehetőség, minden más megoldás beláthatatlan zavarokat idézhetett volna elő.

Ő Felsége előterjesztésem alapján elfogadta ezt a pontot is, ezzel a paktum létrejött és meg volt az alapja a kibontakozásnak.

Este érkezett Bécsbe Wekerle. Eléje akartam volna utazni, hogy tájékoztassam a történekről, de az említett kora délutáni elfoglaltságom miatt nem volt reá módom, hát megvártam a pályaudvaron, hogy a városba menet mondhassak el neki mindent, amit tárgyalásaihoz tudnia kell. Amint a peronon sétálgatok, egyszerre feltűnik Polónyi Géza alakja, aki meglátva engem, már messzifői hangos kacajra fakadt, felém kiáltva: »No jól vagyunk, kecskére bízták a káposztát!« Ő már tudta a kabinetirodában délután történeteket, annyira jó hírszolgálat volt.

A megegyezés a király és a vezérlő bizottság között létrejött és utóbbi hozzájárult a küzdelemtől távol állott Wekerle miniszterelnökségéhez. Megállapodásunkhoz képest április hó 8-án korán reggel kellett őt Bristol-szállodabeli lakásán felkeresnem, hogy az éjjeli kabinetalakítás eredményét megtudjam és szükség esetén rendelkezésére álljak. A felség-felterjesztés szövegezésénél találtam, két osztrák távirati blankettán fogalmazta azt meg, ma is birtokomban van, emlékül tettem el. Elmondta az éjjeli nagy küzdelmet a kabinetalakítás körül, a legnagyobb elragadtatás hangján beszélve

különösen Apponyi Albert grófról, akit mindig igen nagyrabecsült, önzetlen politikusnak tartott, de igazán csak most tanult megismerni; a politikai önzetlenségnek, puritánságnak ez a foka szinte elképzelhetetlen volt előtte. A vezérlő bizottság függetlenségi párti tagjai ugyanis a belügyi tárcának pártjuk részére való átengedését követelték és Apponyit akarták arra minden áron. Már-már összeomlással fenyegetett az egész kabinetalakítás, mert Ő Felsége viszont ezt a tárcát nem volt hajlandó függetlenségi párti politikusra bízni. Apponyi mentette meg a helyzetet, Andrassy Gyula grófot ajánlva belügyminiszternek, kijelentve egyúttal, hogy ha barátai ezt nem fogadják el, ő viszont nem vállalja az ország előtt a felelősséget az alakulásnak meghiúsulásáért. Ez döntötte el az ügyet és mint-hogy viszont Apponyi nélkül nem akartak miniszterséget vállalni a többiek, ő vállalta a kultuszminiszteri tárcát. Nem hinném, hogy valaha is gondolt volna arra, hogy még kultuszminiszter is lehessen, sőt ismerem egy mondását, mely szerint sok mindent el tudna magának képzelni, csak azt nem, hogy ő valaha kultuszminiszter lehessen. És mégis annyi fényt adott és dicsőséget tudott szerezni ennek a tárcának is! Megmutatta, hogy nem a tárca teszi a minisztert, hanem az ember a tárcát.

A felségfelterjesztést és a szokásos német fordítást a Bankgasse-ban én másoltam, illetve készítettem el, mert titokban kellett mindennek történni. A jó öreg Fejérváryn kívül senki sem tudott a házban az egésztől. Annyira nem, hogy ugyanannak a szobának egy másik részében az eskütételre Bécsbe jött, újonnan kinevezett Geguss Gusztáv igazságügyminiszter igazságügyi kinevezésekre vonatkozó felségfelterjesztést mondott tollba, mely szintén aznap volt Ő Felsége elé terjesztendő.

A koalíciós Wekerle kormány még aznap ki lett nevezve, a miniszterek az esküt is letették délután. Akkor kért fel Kossuth Ferenc Bristol-szállodabeli lakásán, hogy vállaljam el mellette a politikai államtitkán állást. Nekem még aznap délután vissza kellett utaznom Budapestre a királyi kéziratokkal, hogy április 9-én reggel megjelenhessen a kormány kinevezése és az országgyűlés összehívására vonatkozó kézirat a hivatalos lapban, ez azért volt olyan sürgős, mert április 9-én járt volna le az a három hónap, melyen belül a király az új országgyűlést összehívni tartozik, ellenesetben beállott volna az alkotmányon kívüli állapot. Ezt kellett minden áron elkerülni. Ennek érdekében tett a király is engedményt és hozott a koalíció olyan áldozatot. Erre az eshetőségre is megvolt már téve

minden előkészület, készen állott a király manifesztuma a nemzet-hez, melyben megindokolja elhatározását, igazolva az alkotmányon kívüli állapot bekövetkeztét. Erre viszont a királyi eskü miatt lett volna szükség. Szerencsére nem került erre a sor, az utolsó pillanatban megtalálták egymást király és nemzet.

Az alkotmány felfüggesztése mögött Ferenc Ferdinánd trónörökös állott leginkább, akinek kedvenc gondolata volt Magyarország letörése, és aki annak idején az általános, egyenlő, titkos választójogot is csak azért protezsálta Magyarország részére, hogy ezzel a történelmi osztályok uralmát megtörje és a nemzetiségeket segítse győzelemre, melyeknek leghatalmasabb pártfogója ő volt. Ugyanakkor állította fel ezt a követelést Magyarországra nézve, amikor ugyanezt a legélesebben elítélte Ausztriában, sőt ezért addigi legkedvesebb ottani embereit is elejtette. Ő nem a demokratikus iránynak volt híve, sőt ellenkezőleg a legmesszebbmenő automatizmusnak, olyan feudális szellemű volt, hogy a huszadik században egyenesen megdöbbentőnek volt mondható. Neki csak Magyarország letörése kellett, melyre minden eszköz jónak látszott, csak célra vezető legyen. Szerencsére nem került reá a sor.

A kormány tagjai április 10-én délben érkeztek valóságos diadalmenetben Budapestre, a megegyezés általános örömet váltott ki.

Epizód a koalíció első erőpróbájából.

A koalíciós kormány első nagy erőpróbája az Ausztriával való kiegyezés volt. A királlyal kötött paktumban ugyan szabad kezet tartott fenn erre nézve magának, de azzal a korlátozással, hogy ha nem sikerülne a megegyezés, akkor ideiglenes állapot marad fenn 1917-ig. Soha kiegyezési tárgyalás még olyan nehézségekkel nem járt, mint ez. Lélektanilag ez meg volt magyarázható: Ausztria félt a negyvennyolcas többségtől és különösen a Kossuth névtől. Bármilyen ártatlan követelést állítottunk legyen föl, nyomban valami elszakadási tendenciát kerestek benne. Még a régi vámszövetség legegyszerűbb stiláris módosításait is ebből a szempontból ítélték meg.

Ennek a tárgyalásnak egy kis epizódját mondom el itt. Nem tartozik a hivatalos tárgyalási anyag körébe, de annál érdekesebb és eltérőleg attól, hogy a kiegyezési anyag minden aktualitását örökre elvesztette és már csak történelmi jelentőséggel bír, ez aktuális marad. Ma, a fajvédelem erőltetett idején, amikor azt látjuk, hogy az politikai jelszóvá lett és amikor a legnagyobb szükség lenne az összes konstruktív erők egyesítésére, nem a szerint becsülik meg az embereket, hogy kik minő értékes szolgálatokat tettek, tesznek, vagy tehetnek az országnak, hanem a szerint, hogy minő hangnemben tud valaki fajvédelemről – szavalni. Egy klasszikus példáját akarom elmondani ezzel szemben egy idegenből származva, színmagyarrá lett nagyasszony magyar védelmének, okulására azoknak, akik nemzeti monopóliummá szeretnék tenni ezt – maguk számára, akik a fajvédelmet külön választják az ország védelmétől és kizárnának utóbbiból mindenkit, akire szerintük nem illik reá a legszigorúbb magyar faji jelleg, jóllehet az ő soraikban is sokan vannak ilyenek, ha soraikban egyáltalán sokan vannak. Miképpen az úgynevezett »keresztény kurzus« is csak a maga szűk köre számára sajátította ki az országot, sőt megtörténhetett az is, hogy Apponyi Albert grófra kimondatott az anathema, hogy ő nem elég keresztény; ő, akinek a régi jó időkben éppen azt vetették a szemére némely részről, hogy ultramontán. Ma persze őt liberálisnak mondják. Amint tényleg az is, a liberalizmus nemes értelmében.

Bármilyen más irányt vett volna az ország egész fejlődése, ha akkor, midőn Sir Clark az ántánt megbízásából új magyar kormány alakításával próbálkozott, melyben az egész nemzet képviselve legyen, Apponyi Albert gróf, az élő legnagyobb magyar alakíthatott volna kormányt, melyet az egész nemzet osztatlan bizalma és támogatása követett volna; aki maga köré gyűjtve az ország legjobbait, úgy állhatott volna az ántánt elé, mint az egész nemzet képviselője! De persze akkor ki volt adva a jelszó, hogy »az öregek nélkül«. Úgy is lett, olyan is volt, sajnos, az ország fizette meg az árát. Istenem, milyen drága ár lett ez az – országnak és polgárai millióinak! Ezért nem volt akkor Apponyi elég keresztény, *ilyen* kereszténnyé” lenni pedig, mint ők, ő nem akart és nem tudott, éppen azért, mert igazi keresztény.

A kiegyezési tárgyalások hónapokon át tartottak és izgalomban nem hagytak kívánni valót hátra. Némely részükben beillenének filmszenzációnak is. A tárgyalások ismételt megszakítása, azután a két miniszterelnök titkos találkozása semleges területen, nehogy egyik egy lépéssel többet tegyen, mint a másik és ez a végeredményt befolyásolhassa; Kossuth eltűnése egyszer a tárgyalások folyamán, tűvé tettünk utána mindent, de hiába, míg végre kitűnt, hogy Beck báró, a kiváló osztrák miniszterelnök és kvalitásaiban hozzá méltó vezérkari főnöke, Sieghart akkori osztályfőnök hívták őt sétakocsizásra, ott igyekezve őt megfőzni; a király hermetikus elzárása magyar és osztrák miniszterelnökei előtt a kiegyezés megkötése után, akik közös sürgönyükre napokig nem kaptak választ, – amit Ferenc Józsefről máskor még elgondolni is lehetetlen lett volna – e helyett Aehrenthal fogadtatása akkor is, mikor a két miniszterelnöktől ez betegsége címén megtagadtatott: részletek, melyek csak a bennfentesek előtt voltak ismeretesek. Különösen jellemző a miniszterelnökök elzárása az uralkodó előtt a monarchia sorsdöntő kérdésében, ez mélyen bevilágít a politika berkeibe és a diplomácia intrikáiba,

A kiegyezés nagy nehézségeit Aehrenthal báró közös külügyminiszter nagyon hamar észrevette. Mint aki erős kancellári allűrökkel bírt, fegyenesen ambicionálta, hogy a kiegyezést neki sikerüljön létrehozni, bizonyítandó ezzel az ő nélkülözhetetlenségét az uralkodónak. Fel is ajánlotta »jó szolgálatait« – mint diplomáciai nyelven mondani szokás – a két miniszterelnöknek. Ámde sem Beck báró, sem Wekerle nem kért ezekből a szolgálatokból, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a külügyminiszternek nem szabad a két állam

belügyeibe avatkozni. A gyakorlatban ez persze másképen volt, de ők ezt az indokot állították vele szembe. Aehrenthalt ez a visszautasítás nagyon bántotta, igyekezett is ezt a két kormánnyal éreztetni és ellenük hangolni az öreg királyt és környezetét. Ez a magyarázata annak, hogy a kiegyezés parafálásakor Budapestről a két miniszterelnök által küldött közös távirati jelentésre a királytól válasz nem érkezett és amikor október 9-én, a kiegyezési szerződés aláírása után Bécsbe utaztunk, a két miniszterelnököt nem engedték a király elé, betegségét adva okul, holott ugyanaznap reggel Aehrenthal részére nem volt olyan beteg, hogy ne fogadhatta volna. Az igaz, hogy az öreg király – betegségéből felgyógyulva – igyekezett jóvátenni a két miniszterelnökön esett sérelmet: a kiegyezés megkötését követő újévre mindkettőt a Szent István-rend gyémántos nagykeresztjével tüntette ki. Igen kedves kis epizód, ahogyan ezt Wekerlével tudatta. Ugyanis ismerte magyar miniszterelnökének azt a szokását, hogy néha, vagy helyesebben legtöbbször napokig hevertette leveleit felbontatlanul. Minden reggel újból végig szokta volt nézni azok borítékait és címezését, megforgatta azokat kezei között és szépen vissza tette helyükre. Wekerle kacagva mondta el nekünk, hogy az öreg király hogyan tréfálta őt meg egyszer, kifogva az ő említett szokásán. Szilveszter délutánján sürgönyt kapott a kabinetirodából, melyben utalással Ő Felsője rendelkezésére, felkéri, hogy az aznap érkező kabinetirodai levelet azonnal bontaná fel. A legfelsőbb kézirat volt a levélben, melyben a király a nagy kitüntetést neki adományozza.

Bármily nehéz küzdelmekkel jártak is legyen a hivatalos kiegyezési tárgyalások, melyek minden napjának végén Beck báró – akinél kitűnőbb tárgyalóval hosszú hivatali pályám sok tárgyalásán nem találkoztam, akiben egyáltalán a régi Ausztria egyik legkiválóbb államférfiát tanultam megismerni, – nyersmérleget állított fel, fogadkozva, hogy most már igazán nem tud tovább menni az engedékenységben, a viszony a két kormány tagjai és közegei között a legszívélyesebb maradt. Ez a szívélyes viszony kifejezésre jutott egy 1924. márciusi találkozásomon is a régi Ausztria több kiváló politikusaival és magasrangú funkcionáriusaival. Ugyanis Marx német birodalmi kancellár és Stresemann külügyminiszter bécsi látogatása alkalmából Seipel osztrák kancellár estélyt adott, melyre engem is meghívott; akkor történetesen a régi monarchia közösségének likvidációs tárgyalásain Bécsben voltam. Ott a régi Ballplatz-palota fogadótermeiben – ahol 1918 óta akkor voltam először – együtt

volt a régi Ausztria egy része, amely amikor meglátott, igazi meleg barátsággal, mondhatnám szeretetteljes szívéllyel üdvözölt engem. Pedig régen sok kemény diót adtunk volt egymásnak feltörni és engem mindég »der ungarische Wau-Wau«-nak neveztek maguk között. A német kancellárnak feltűnt ez a meleg üdvözlés és amikor így találkoztunk össze a régi osztrák bürokrácia egyik kimagasló alakjával, akiben ma Európa egyik legelső kereskedelmi politikusát ismerem, Schüller dr. külügyi osztályfőnökkel, odaszólt hozzánk: Es ist mir wirklich unverständlich, wie sich die Herren der alten Monarchie nicht verstanden haben, wenn sie sich noch heute so herzlich mit einander freuen können! (Igazán érthetetlen előttem, hogyan nem értették meg egymást a régi monarchia urai, ha még ma is ilyen szívéllyesen örvendhetnek egymásnak.) Ez a jó viszony fennállott a kiegyezési tárgyalások idején is. Egyik alkalommal – éppen a legelkeseredettebb veszekedések folytak Budapesten köztünk – az osztrák miniszterelnök feleségétől jött le, minek következtében Wekerle eltérőleg az addigi szokástól, nemcsak férfi-ebédet adott, hanem meghívta gróf Apponyi Albertné is; hárman voltak nők: Wekerléné mint háziasszony, Beck báróné és ő. Az ebéd – ellentétben a tárgyalások izgalmaival – a legkedélyesebb hangulatban folyt le. Nem úgy azonban az utána következett társasági együttlét. Előbb kissé éles összeszólalkozásom volt nekem az egyik csoportban Beck báróval, – akihez különben még ma is igaz, őszinte barátság fűz, a harc tüzeiben edzett barátság – aki puhítani igyekeztél engem, azt a választ kapta tőlem, hogy ha belemennék abba, amit ők tőlem kívánnak, ez egyértelmű volna az ország elárulásával és Ausztriának való kiszolgáltatásával. Erre ő, nála kissé szokatlanul izgatott hangon azzal vágott vissza: »Ja, die Ungarn verkaufen gar oft ihr Vaterland, aber sie liefern es nie.« (Igen, a magyarok elég gyakran adják el hazájukat, de nem szállítják soha.) Ilyen hangnemben folyt a társalgás. Majd azt láttuk, hogy egyik asztalnál élénk társalgásba merülten ül gróf Apponyi Albertné Beck báróval és több osztrák úrral. Mintegy jó negyedóráig tarthatott ez a társalgás, mind élénkebb hangon, látszott, hogy alaposan belemerülhettek beszélgetésük anyagába, mikor egyszerre a csoport egyik osztrák férfitagja homlokáig rákvörösen, izgatottan eljön az asztaltól, felénk tartva, hol egy csoportban állottunk és következő kifakadással ad szabad utat izgatottságának: »Es ist doch unerhört, dass eine Gräfin Dietrichstein dem österreichischen Ministerpräsidenten ins Gesicht schleudert: – Sie wollen uns den Scalp

nehmen, das werden Sie nie erreichen.« (Mégis csak hallatlan, hogy egy Dietrichstein grófné az osztrák miniszterelnöknek ilyen szavakat vágjon arcába: »Ön a fejünk bőrét akarná lenyúzni, ezt Ön nem fogja elérni soha!«) Osztrák barátunk még az osztrák Dietrichstein grófnónél tartott és elfeledte, hogy az időközben Apponyi Albertné grófnévá vált, még pedig szívben és lélekben egyaránt.

Az Apponyi Albertné agresszivitása a magyar gazdasági érdekek védelmében, szemben az osztrák miniszterelnökkel, gyakorlati magyar védelem. A kiegyezési tárgyalások egyik jellegzetes epizódja volt Apponyi Albert grófnénak, az igazi magyar nagyasszonnyá vált Dietrichstein grófnőnek ez az agresszivitása.

A kiegyezés nehézségei Ferenc Ferdinánd és a magyarok.

Nagy politikai küzdelmek után rendszerint szélcsend szokott következni. A koalíció esete megcáfolta ezt. Nála az igazi küzdelem csak kormányra jutása után kezdődött. Addig csak egy front ellen harcolt, Béccsel szemben. A nemzet ebben teljesen mögötte állott. Voltak ugyan, akik nem osztották sem magát a harcot, még kevésbé annak módszerét, de azok félrevonultak és nem zavarták a küzdelmet. Ez a félrevonulásuk volt legbiztosabb útja a politikai aktivitásba való visszatérésüknek! A koalíció kormányra jutásával azonban két fronton nyílt meg a harc. Béccsel nem ült el a válság megoldásával, csak más eszközökkel folyt; ezenfelül itthon a függetlenségi párt elégtelen elemei ütötték fel fejeiket, azaz inkább összedugták azokat, mert nem nyílt harcot kezdtek, hanem aknamunkát indítottak. Amint Béccsel is most inkább azt kellett folytatni. A nemzeti ellenállás idején a nyílt harc a királlyal folyt a nemzet és a király jogai állottak egymással szemben. Ez a Marx elült a kormányalakítással, mindkét fél becsületesen levonta magára nézve a konzekvenciákat, ha királynál mindössze bizalmatlanság maradt fenn, mely bár mindvégig éreztette hatását, mégis lehetővé tett becsületes munkát. Ellenben annál nagyobb aknamunka indult meg más oldalról. Ennek főhadiszállása a bécsi Belvedere volt: Ferenc Ferdinánd főherceg. Segítő társa pedig Goluchowsky gróf külügyminiszter utóda Aehrenthal Lexa báró.

Aehrenthal és a két miniszterelnök egymáshoz való viszonyát, Aehrenthalnak kancellári allűrjeit és Ferenc József Ő Felségének betegségét már érintettem röviden. Hát bizony ez a viszony nem volt valami benső, még csak nem is szívélyes, amolyan hivatalosan erőltetett viszony volt az, mely a kiegyezés közjogi része kapcsán majdnem hogy teljesen megzavartatott. A kiegyezésnek ugyanis két irányú közjogi rendelkezése volt. Egyrészt a régi vámszövetség megváltozott a két állam közötti szerződéses viszonyra, amit nálunk pusztán formai jelentőségűnek tekintettek, Ausztriában azonban és különösen a külügyminisztériumban, leginkább pedig Ferenc Ferdinánd

trónörökös egyenesen a monarchia általuk képviselt egysége veszedelmének, a vég kezdetének nézték. Annyira, hogy ebből Aehrenthal báró majdnem tárcakérdést csinált magára nézve, Ferenc Ferdinánd főhercegnek pedig egyik lényeges politikai programpontja volt és maradt mindvégig annak megváltoztatása, – hátramaradt és egyik bécsi lapban publikált, utóbb egy kabinetirodai tisztviselőjétől származó tervezetnek minősített alkotmányjogi reformtervei között szinte első helyen szerepelt – nála a legnagyobb ellenszenvet és ellenállást váltotta ki a kiegyezési szerződésnek azzal a másik rendelkezésével egyetemben, mely a »*monarchia két államá*«-ról beszélt. (Szerinte ugyanis csak *monarchia* létezett, neki legjobban felelt volna meg, ha csak Ausztria lett volna.)

Másrészről a kiegyezés aziránt is rendelkezett, hogy külföldi államokkal kötendő szerződések mily formában kötendők jövőben. Ezt is mi követeltük, végét vetendő annak a Magyarország államiségát negligáló eddigi gyakorlatnak, mely szerint az ilyen szerződéseket rendszerint a közös külügyminiszter kötötte arra való tekintet nélkül, hogy szorosán vett közös ügyről, a két állam együttes ügyéről vagy csak az egyik államról volt-e szó? Ilyen követelés felállítása több volt annál, mint amit a megcsontosodott régi osztrák felfogás elbírt, ebbe csakugyan bele kellett – az ő felfogásuk szerint – a monarchiának pusztulnia. A szerződéssé változott vám-szövetségi alap az én találmányom volt. Soha sem tekintettem formai jelentőségűnek, ellenkezőleg nagyon is lényeges módosítása volt az addigi államjogi helyzetnek, illetőleg kifejezője a két állam önállóságának és egymástól való függetlenségének. Ez volt különben az alap, melyen az akkori képviselőházi többség, a negyvennyolcas párt a kiegyezést elfogadhatta, mert a lényeg a vámterület önállósága, nem pedig maga a tényleges vám ebben a megoldásban pedig benne volt a vámszedéshez való jog, miképpen meg is alkottuk hozzá az önálló magyar autonóm vámtarifát.

A kiegyezés említett két közjogi vonatkozásába kötött bele végre is Aehrenthal báró közös külügyminiszter, közös megbeszélésre hívta meg a két kormányt. Nem volt valami épületes tárgyalás. Két hosszú ülést foglalt ez le, melyeken a két miniszterelnök és a külügyminiszter között nem egy összecsapásra került a sor, végezetül azonban mégis csak fölülmaradtunk mi, a kiegyezés részesei, a külügyminiszter mindössze néhány lényegtelen »vívmány«-nyal volt kénytelen megelégedni a külföldi szerződések kötésének formai reszet illetőleg. Ezekben a tanácskozásokon magyar részről Wekerle,

Kossuth, Zichy Aladár gróf, Ófelsége személye körüli miniszter és én vettünk részt.

Jellemző az akkori helyzetre, hogy a tanácskozások befejeztével a külügyminiszter nem az uralkodónak tett előbb jelentést, hanem legelső dolga volt külön futárt meneszteni a Belvedere-be Ferenc Ferdinánd trónörökshöz. Amit mi úgy tudtunk meg, hogy az öreg Szögyény-Marich László gróf, volt berlini nagykövetünk, akkor Bécsben lévén, érthető érdeklődéssel kísérte külügyi tárgyalásainkat és azok közben sűrűn fordult meg a Ballplatz-on, hogy híreket kapjon. Történetesen éppen akkor jött oda egyszer, amikor az udvaron a külügyminisztérium autója menetre készen várt. Az öreg úr kíváncsi természetű lévén, beszédbe ereszkedett a soffőrrel, megtudakolandó tőle, hogy hova megy, mire az megmondta neki, hogy odarendelték tanácskozás után jelentést vinni a Belvedere-be. Szögyény meg is figyelte azután a dolgot, melyet nyomban megmondott Wekerlének, kihez régi, igaz barátság fűzte.

A két tanácskozás között egyheti idő telt el; a második alkalomra az öreg király betegsége komolyabbra kezdett fordulni, annyira, hogy a főudvarmester, Montenuovo herceg szükségesnek tartotta a két miniszterelnököt közös megbeszélésre kérni, mely október 13-án vagy 15-én – már nem emlékszem biztosan a napra, – volt Aehrenthal bárónál. Ezen csak négyen voltak jelen: a külügyminiszter, a főudvarmester és a két miniszterelnök. Ennek a nagyon bizalmas tanácskozásnak lefolyását közvetlenül azt követőleg mondta el nekem Wekerle.

A főudvarmester közölte a két miniszterelnökkel, hogy az uralkodó állapota annyira súlyos, hogy ha életben is marad, uralkodásra nem lesz képes. Ennélfogva gondoskodni kellene idejekorán a régenség megfelelő megoldásáról. Ausztriában ennek nem volna semmi különösebb akadálya, ott a Hausgesetz rendelkezései voltak irányadók, kérdést tett tehát, hogy miképpen oldható meg az Magyarországon? Wekerle utalt arra, hogy törvényes rendezés híján, külön törvényhozási intézkedéseket kell tenni, fenntartotta tehát magának, hogy ez iránt itthon előbb tájékozódik; egyben jelezte, hogy szerinte a kérdés csak úgy oldható meg nálunk, ha a trónörökös szabályszerűen megkoronáztatik. Hazajövetele után nyomban – még minisztertársainak sem szólva róla – megbízott három közjogász egyetemi tanárt – emlékezetem szerint Ferdinándy Gézát, Kmety Károlyt és Pollner Ödönt – sürgős véleményezéssel.) A beérkezett véleményekről nincs tudomásom, azok tárgytalanokká is váltak

különben, mert a király állapota örvendetesen javult és a főudvarmester aggodalma alaptalan maradt. Wekerle azonban csak a trónörökös megkoronáztatásával tartotta a kérdést megoldhatónak, amit a főudvarmesterrel is, a külügyminiszterrel is utóbb rövid úton ismét közölt volt. Ezt azért emelem ki ismételten, mert csodálatos módon ebből támadt a legsúlyosabb ellentéte Ferenc Ferdinánd főherceggel, aki személyes ellenségének tekintette ezen idő óta. Az okát ennek csak évek múltán tudtuk meg. Ezt az ellenszenvét ugyancsak érezte vele, amikor a király megbízásából a függőben volt katonai és egyéb közjogi kérdésekben kihallgatásra kellett jelentkeznie nála, aki viszont csak a király egyenes követelésére fogadta őt. Míg Ferenc Ferdinándnál osztrák miniszterek valósággal bejáratosak voltak, magyar miniszter fogadására nem volt kapható, ezekkel szemben nyomban előtérbe került az uralkodó iránti gyengédség, figyelem, nehogy az a látszata legyen, mintha beavatkoznék kormányzati ügyekbe. Dehogy is avatkozott!

A király egyenes kívánságára – melyet Aehrenthal külügyminiszter közvetített nála – fogadta tehát Wekerlét. Két óránál hosszabb ideig tartott ez a fogadtatás, lefolyása nagyon izgalmas volt Wekerle a legnagyobb indignálódással mondta el az ott történeteket, a trónörökös erőszakos modorát és magyarelleses felfogását. De jellemző Ferenc Ferdinándra, hogy még aznap egy magyar főúrnak szinte eldicsekedett azzal, hogyan mondta meg Wekerlének a véleményét. Ezen az emlékezetes kihallgatáson történt, hogy a katonai kérdéseket illetően – melyekben a trónörökös tudvalevőleg a legridegebb elutasítás álláspontján volt, olyannyira, hogy erre vonatkozólag kolportálták akkor a királynak tett és nyilvánosságra legbennfentesebb udvari körökből került azt a kijelentését ha ezekben a király engedményeket tesz, akkor ő leteszi katonai rangját és cilinderben fog a Ringen sétálni – a trónörökös a magyar álláspontot képviselő és engedékenységre hajlandóságot nem mutató Wekerlének azt vágta oda: »Für drei Generationen am Thron ist schon gesorgt, ich erziehe meinen Nachfolger, Erzherzog Karl auch in diesem Sinne.« (Három nemzedékről a trónon gondoskodva van, utódomat, Károly főherceget is ebben a szellemben nevelem), mire wekerle amaz emlékezetes választ adta neki: »Fenség, a magyar nemzet hosszabb életű, mint három generáció.« Ez azután kihozta sodrából a nagy urat, aki nem igen volt szokva ilyen hanghoz – mások részéről. Mennyire csalódott Ferenc Ferdinánd a harmadik generációban, Károly királyban! Milyen minden ízében alkotmányos

uralkodó lett belőle és mennyi érzékkel a magyar nemzeti érdekek iránt! Wekerlét pedig egész miniszterelnöksége idején többé nem fogadta a trónörökös.

Évek múltán, mikor már Khuen-Héderváry is teljesen kegyvesztett volt, mikor Ferenc Ferdinánd még az ő »kuruckodásával« szemből állást foglalt, – a »granicásár« igazán nem gondolhatta, hogy ő még »kuruc« lesz a dinasztia előtt! – tudtuk meg azután a trónörökös Wekerle elleni gyűlölködésének okát. Az a bizonyos régensségi kérdés volt, melyben Wekerle azt az álláspontot képviselte, hogy régens Magyarországon csak a megkoronázott trónörökös lehet, ennél fogva Ferenc Ferdinánd ez esetben megkoronázandó lesz.

A trónörökösnek igen jól megszervezett információs szolgálata volt mindenütt. Ausztriában minden minisztériumban bizalmi emberei voltak, akik neki közvetlenül referáltak minden őt érdekelhető ügyről. Magyarországon nem ment ennyire, itt csak egyes megbízottai voltak, akik neki rendszeres helyzetjelentéseket küldtek, akiket néha közvetlen konkrét megbízatásokkal is látott el. Ezek egyike, akire – mint alkalmam volt róla meggyőződni – nagy súlyt fektetett volt, *Linder* György egykori képviselő, aki nagyon bizalmas viszonyban állott volt a trónörökös egy másik bizalmasával, volt házi papjával, *Lányi tinnini* címzetes püspökkel. *Linder* többször járt nálam egyik-másik kérdésben a trónörökös részére információt kérendő. Néha egyenes megbízásból, amit mindig igazolt előttem. A szerajevói merényletet megelőzőleg három-négy hónappal is ilyen megbízatásban jött, a trónörökös véleményt kért tőlem a délszláv kérdésben. Kiábrándult már a trializmusból, melynek eredetileg nagy híve volt, melyet Magyarország állítólagos túlsúlyának ellensúlyozására tartott volt alkalmasnak. A Khuen-Héderváry-kormány utolsó idejében ismét jelentkezett nálam *Linder*, ismét a trónörökös egyenes megbízásából. Az öreg király súlyos betegsége idején felmerült régensség kérdésében kívánt felvilágosítást. Csodálkoztam rajta, hogy annyi év után érdeklődik ez iránt. Elmondtam, amit erről tudok, de kijelentve, hogy csak akkor használhatja azt fel, ha előbb közvetlenül Wekerlénél is érdeklődik a dolog iránt és nyomban felhívtam utóbbi telefonon, kérve, hogy azonnal fogadná *Lindert*. Ez meg is történt, tőlem egyenesen odament. Azért fektettem erre olyan nagy súlyt, mert ismertem a trónörökös borzasztó bizalmatlanságát, ha később történik ez, még reánk fogta volna az összebeszélést. Wekerle szószerint ugyanazt mondta *Lindernek*, amit

én. Ő viszont elmondta nekem, hogy a trónörökösnek annak idején azt jelentették, hogy Wekerle az ő trónigényének mellőzésével akarta a régenység kérdését megoldani, más régenst akart és ennek kapcsán változást is a trónöröklés rendjében. Most utólag gyanút fogott a trónörökös az akkori információ megbízható voltát illetőleg és ezért akarta ezt az ügyet tisztázni. Hogy honnan származhatott ez a megrágalmazása Wekerlének a trónörökös előtt, kinek állott az érdekében, sohasem tudtuk meg. Jellemző azonban az akkori politikai eszközökre, hogy megtörténhetett! És mennyi ilyen, meg hasonló becstelenség folyt akkor! Mint mindig szokott, mert sötétlelkű emberek mindig voltak és lesznek, akiknek minden eszköz jó céljaik elérésére, akik számára »a cél szentesíti az eszközöket«.

Ferenc Ferdinánd mindvégig érezte ellenszenvét, mondhatnám gyűlöletét a koalíciós kormánnyal. Minden áron meg akarta törni a katonai kérdésekben való ellenállását. Ezért is bánt el olyan kíméletlenül Wekerlével. Mikor sehogysem akart sikerülni a koalíciós kormányt engedékenységre bírni, fenyegetődni kezdett. Soha sem közvetlenül, mindig csak közvetve. Soha sem a saját személyének, hanem mindig a királynak kockázatára. Egy ilyen fenyegetését mondom el az alábbiakban. 1909. május havában volt, az asperni ütközet emlékünnepén, hogy az uralkodóház egyik tagjának kijelentette – attól tudom az esetet én – hogy ha a magyarok nem engednek a katonai kérdésben, belekényszeríti a királyt az abszolutizmusba, a választójogot oktrojáltatni fogja és ha másképpen nem megy, katonai uralmat fog berendeztetni Magyarországon, »a tábornoki kar nyolcvan százaléka úgy is azt mondja (t. i. Ausztriában), hogy be kell vonulni Magyarországba«. Feleletemre, hogy nem tételezhető fel Ferenc József Ő Felségéről, miszerint ilyen örülségekre kapható legyen és elvégre a királyi eskü is itt van, a király csak nem fogja ezt megszegni, a következő választ kaptam: A király öreg ember, nem lesz elég ellentálló ereje a trónörökössel szemben, aki nagy erővel dolgozik nála és állandóan izgatja Magyarország ellen; bár a király minden alkalommal hangoztatja bizalmas körben, hogy a trónörökösnek nála semmi befolyása nincs, a tények éppen az ellenkezőjét bizonyítják, sőt a király állításával szemben a trónörökös éppen azt erősíti, hogy a királynál mindent keresztülvisz. Ami pedig a királyi esküt illeti, arra megvan már a recept: a király hű volt addig királyi esküjéhez, az akar maradni természetesen tovább is, de Magyarország tette lehetetlenné számára esküje megtartását. Ez az indokolás nem volt előttem új, ugyanazt

eszelték volt ki annak a manifesztumnak igazolására is, mely 1906 április kilencedikére már készen állott arra az esetre, ha a meg egyezés a király és a koalíció között nem jön létre. A Magyarország elleni fegyvertár nagyon jó gondozás alatt állott, nem engedték megrozsdásodni a fegyvereket. Ugyanakkor az uralkodóház említett tagja, a trónörökösrel folytatott beszélgetés kapcsán azt is közölte velem, hogy a trónörökös terveinek megvalósíthatása érdekében nemsokára nagyobb mérvű csapatát helyezések fognak történni, a magyarországi ezredek szép lassan, szinte észrevétlenül át fogják helyezni Ausztriába, helyükbe pedig osztrák ezredek fognak hozzánk küldeni, mert a magyar katonákat nem merik ilyen célokra igénybe venni, nincs bizalmuk hozzá.

Feljegyzéseimben, melyekből ezeket veszem, 1909. május 29-éről következő válaszom foglaltatik ezekre: »Én még mindig üres fenyegetésnek tartom ezt; ki van zárva, hogy öt-hat megyénél többet kapjanak ehhez, a többi legvégsőig fog ellenállni, csak tessék megpróbálni. Olyan állapotokat teremtenek, hogy nem a negyvennyolcas táborba kergetnek minden tisztességes magyar embert, hanem a negyvenkilencesbe és arra kényszerítenek, hogy bombákkal dolgozzunk. Láttunk már olyan dolgot is, hogy a saját katonái detronizáltak uralkodót. Mi is fogunk találhatóni utakat-módokat védelmünkre, ha ilyen eszközökkel akarják kényszeríteni a nemzetet az ellenállásra; ezrével fog a vér folyni az országban és ezért nem mi fogunk felelni Európa és a világ előtt, mert mi nem provokáljuk ezeket a dolgokat, mi békés, a korona tekintélyét és jogait feltétlenül megvédő megoldást akarunk. Ne zúzzák össze Bécsből a becsületes szándékú hatvanhetes politikát, ez a monarchia és a dinasztia válságára vezethet. Elvégre a nemzet szenvedhet és várhat is, hisz ha a monarchia ilyen válságban lesz, majd felhasználják ezt Oroszország, Olaszország és a Balkán, akkor azután drága lesz az ár, míg ma igazán csak kis jóakarát kell.«

Ugyanakkor fenyegetőzött Ferenc Ferdinánd trónörökös így Magyarország ellen, amikor az asperni ünnepély alkalmával annak a katolikus templomnak az ormán, amelyben az ünnepi mise tartatott, a Hohenzollernek címere mellett ott lengett a német birodalmi zászló. Ott volt az ünnepélyen a trónörökös bizalmi embere, Lueger, a híres bécsi polgármester is. A trónörökös figyelmét felhívták természetesen erre a botrányos dologra, barátai nem engedték el neki ezt a gyengédséget, sőt valaki azt is megjegyezte maliciózan, hogy ilyesmi Magyarországon mégsem történhetik meg.

Másnap elmondtam ezeket a dolgokat Kossuth Ferencnek, akire közléseim nagyon mély benyomást látszottak tenni. Azt felelte, hogy mindenáron meg kell akadályozni a trónörökös fenyegetéseinek beváltását, lehetővé kell tenni egy tiszta hatvanhetes kabinet alakulását, mely azután úgy oldja meg a konfliktust, hogy appellál a nemzetre és ha – amint valószínű – többséget kaphat, megegyezésre jöhet a koronával. Elvégre, ha a nemzet rendes választások útján megelégszik azzal, amit neki nyíltan nyújtanak, azt el kell fogadni. Ő azonban nem akarja bevárni a válság hosszú időre való elhúzódását, mely őt egészen le fogja járatni, hanem minél előbb vissza akarna lépni.

A főherceg fenyegetőzései tényleg csak üres puffogatások maradtak. Nem először kísértette meg ezeket. Mikor a király kívánságára 1909. áprilisban Wekerlét fogadta és alaposan kigorombáskodta magát vele, – akkor is fenyegetőzött vele, hogy a nemzeti-ségekkel fog érintkezést keresni, a magyar hegemonia letörésére, oktroj útján fognak majd választójogot ráerőszakolni az országra, mely majd észre fog bennünket téríteni. A koalíciós kormánynak nem volt nagyobb ellensége nálánál. Az igaz, hogy barátja sem sok volt.

Ferenc Ferdinánd különösen négy embert gyűlölt Magyarországon: »Die drei Grafen« (A három grófot), mint ő és környezete őket gyűjtőnéven nevezni szokta, t. i. Andrássyt, Apponyit és Tisza Istvánt, no meg Kossuth Ferencet. »A három gróf«-ban a magyar oligarchia megtestesítőit látta, akiknek hatalmát minden áron meg kell törni, mert amíg ezek uralkodnak Magyarországon, sohasem lehet megvalósítani a monarchiának azt az egységét, mely neki ideálja volt. Kossuth Ferenc iránt pedig nemcsak nagy nevének emléke miatt volt annyira bizalmatlan, hanem őt egyénileg is egyenesen megbízhatatlannak, olasz vonatkozásait pedig különösen aggályosnak tartotta, azzal gyanúsítva őt, hogy olasz politikusokkal konspirál a monarchia ellen. Kossuth tudta ezt, bántotta is nagyon, nem annyira a trónörökös iránta való rosszindulata, mint inkább az a feltételezés, hogy ő inkorrektiségre képes legyen. Azonban nem tett ellene semmit, túrta ezt a méltatlanságot, amíg 1908. őszén egy csúnya bécsi sajtókampány nem indult meg ellene a Belvedere-hez közel állott lapokban. Sajátságos módon – mely azonban a beavattaknak nem volt meglepő – ugyanakkor indult meg ez a kampány ellene, amikor konfidens úton a belgrádi külügyminisztérium egy a budapesti szerb főkonzulhoz intézett *állítólagos* rendeletének má-

solata jutott el a Ballplatz-hoz, melyben ismételten történik említés a »Kossuth-párt«-ról, majd a »Függetlenségi-párt«-ról, még pedig olyan irányban, mintha ez a párt a szerb kormánnyal, vagy annak közegeivel összeköttetésben állana. Ez a konfidensi jelentés hozzánk, a kereskedelemügyi minisztériumba is eljutott. Azok után, amik annak szerzőjéről – egy akkor aktív miniszteri tisztviselőnkéről – később kitértek, nem tudhatom, hogy ez a levél-másolat hiteles volt-e, vagy pedig az a tisztviselő tényleg szerzője volt e annak, avagy ő is hamis okmányokat fogadott-e valódiaknak? Tény azonban, hogy akkor még valódinak fogadták jelentéseit úgy a Ballplatz-on, mint nálunk. Sok-sok baj lett volna elkerülhető, ha korábban jöttünk volna reá ezeknek a jelentéseknek megbízhatatlan voltára. Minthogy azonban belgrádi követségünk ezeket verifikálta, nem forgott fenn ok a kételkedésre. Ez szolgáljon azoknak mentiségére – közöttük a mienkre is – akik hitelt adtak ezen jelentéseknek. Éppen velem esett meg egyszer, hogy aggályaimnak adtam kifejezést Aehrenthal báró külügyminiszter előtt, hogy vajjon lehetséges-e, hogy olyan rettenetes bőbeszédűséggel érintkezzék a szerb kormány külképviselőivel; a legtöbb miniszteri rendelet ugyanis oldalszámokra terjedt, mire Aehrenthal azt felelte, hogy ez bár nem szokásos általában, de mégsem tekinthető kizártnak. Ő, a tapasztalt diplomata és az egész Ballplatz szentírásnak vett minden innen jött ilyen jelentést. Az események – sajnos – nagyon kegyetlenül igazolták akkori kéte-lyeimet.

Az említett lapok támadásai és a külügyminisztériumba érkezett konfidensi jelentés között feltétlenül kapcsolatnak kellett lennie, időbeli összeesése a kettőnek igazolja ezt. Kossuthot – mint említettem – ez a támadás nagyon bántotta, aki különben is – ez egyik legnagyobb gyengéje volt – bámulatosan érzékeny volt minden támadás iránt, nem tudta elviselni, finom érzéke nem tudta megérteni, hogyan lehet valakit személyében bántani, mert ő bizonyára nem bántott meg életében indokolatlanul senkit. Ismerve bécsi összeköttetéseimet – mert közöttünk a legteljesebb bizalmi viszony volt – megkért, hogy járjak utána a dolognak. Természe-tesen készséggel megtettem. A Reichspost legmértvadóbb emberé- nek akkor Gessmann volt keresztényszocialista minisztert ismertem, akiről tudtam, hogy bejáratos a trónörököshöz. Közeiállott az a fel- tevésem, hogy ennél fogva a támadás szálai is odavezetnek. Ha a trónörökösnek voltak mindenütt bizalmi emberei, nekem is voltak sok helyütt hű és megbízható barátaim, többek között olyan is, aki

bejáratos volt a trónörökös katonai irodájába, ahhoz fordultam tehát információért. Ez a hű emberem, egy becsületes magyar tiszt, bizalmas embere volt egyúttal Schönaich hadügyminiszternek, ennek a derék, becsületes, egyeneslelkű katonának, akinek emlékét mindig kegyelettel fogom megőrizni, úgymint emberét, úgymint nemzetem őszinte barátját. Az információ igazolta gyanúmat, szószerint következőképen szólt:

»Bizonyos, hogy a Belvedereben nem ellenzik ezt az akciót. Ha elleneznék, már rég megszűnt volna. Az inspiráció valószínűleg a trónörökös környezetéből jött az ismert mellékutakon. Gessmann, aki a Reichspostnak félig a tulajdonosa, kies bejár a trónörökösnél. A trónörökösnek mindenütt igen sok spionja van, a hivatalokban is, ahonnan mindent megtud. A külügyminisztérium aktáiba bele is tekinthet és Gessmann valószínűleg ezen az úton kapta információit.

A teendőket illetően a hadügyminiszternek az a véleménye, hogy *teljesen ignorálni kell a dolgot*.

Maga a király állítólag ezeket mondta volna reá: »Ja, das wäre alles sehr schön, aber mit wem soll ich reden? morgen krieg' ich ein ganzes Demissionspaket und in drei Monaten kann es sich wiederholen.«

(Igen, ez mind nagyon szép lenne, de kivel beszéljek? Holnap kapok egy egész csomó lemondást és három hónap múlva ez megismétlődhetik.)«

Ennek az információnak hatása alatt Kossuth Ferenc egyenesen a trónörököshöz akart fordulni, szembeszállandó a méltatlan támadással. Kihallgatást akart tőle kérni, de erről sikerült lebeszélnem, mert tudtam, hogy a legridegebb elutasításban lesz része, a trónörökös nem fogadott magyar minisztert. Erre levelet akart neki írni, de ettől is elállott utóbb, nem lévén annak sorsáról biztos; megtörténhetett volna, hogy visszakapja. A trónörökösnél ez egyáltalán nem volt kizárva. Elhatározta tehát, hogy mindenképp a külügyminiszternek ír, nyomtatékosan kérve fel arra, nyomoztatná ki a legszélesebb alapon, vajjon igaz-e az, hogy az ő pártjának valamely tagja összeköttetést tart vagy tartott fenn a szerbiai körökkel, mert ha értesülést nyerne, hogy valakit ily irányban csak a legkisebb vád terhel, nem késnék ellene a legerélyesebb módon eljárni és azt azonnal a pártból eltávolítani.

Lehetőleg szószerint idéztem ennek az átiratnak ezt a részét, mely azért, hogy Aehrenthal báró közvetlenül megértse, német nyelven volt írva. Minthogy azonban tudta, hogy József főherceg bizalmas viszonyban van a trónörökösrel és nincs kizárva, hogy közöttük ez az ügy szóba kerül, – akkor éppen ismét ágyban fekvő beteg lévén – levélileg fordult hozzá, e réven vélte a maga igazát a trónörököshöz is juttathatni. Ez a levél a következő volt:

Császári és Királyi Fenség!
Fenséges Főherceg Úr!

Méltóztassék nekem Fenséges Uram elnézni, ha egy szokatlan ügyben bátorkodom Fenségedhez fordulni. Csak Fenséges Uramnak csekély személyem iránt tanúsított kitüntető és kegyes jóindulatára támaszkodva teszem azt.

Már előbb akartam volna megtenni, de fájdalmas betegségem akadályozott eddig benne.

Bizonyára nem kerülték el Fenséged magas figyelmét azok a súlyos támadások, melyek a »Reichspost«, a »Vaterland« és a »Danzers Armee-Zeitung« hasábjain nemrég ellenem intéztettek.

Azzal vádoltak benne, hogy miniszterségem előtt Szerbiával és az olasz irrédentiste körökkel politikai érintkezést tartottam fenn, sőt részese lettem volna a nagyszerb propagandának, melynek érdekében magam is Belgrádban jártam volna és néhány függetlenségi párti képviselő az én tudtommal járt volna Belgrádban.

Habár nem kételkedem abban, hogy Fenséges Uram nem méltóztatott ezeknek a képtelen híreszteléseknek hitelt adni, mégis mert nem tartom kizártnak (tekintve az említett lapok viszonyát), *hogy az uralkodó család némely tagjánál kételyek támadhattak*, szükségesnek tartom Fenséged előtt kijelenteni, hogy az egész támadásból egyetlen betű sem igaz.

Soha Szerbiában nem voltam, soha senkit oda nem küldtem, soha szerbiai körökkel nem érintkeztem, soha senki az én tudtommal vagy beleegyezésemmel szerb körökkel nem tárgyalhatott, arra senkit soha fel nem hatalmaztam és fel nem jogosítottam.

Fenséges Uram bizonyára méltóztatik emlékezni, hogy azt a Spalajkovics-Bozovics-féle akta-másolatot, melyen a volt szerb miniszterelnök a horvát koalíció két tagja számára 9.000 dínárt

utalványozott, éppen a vezetésem alatt álló minisztérium egy közege szerezte meg, akit én bíztam meg, hogy a horvát-szerb koalíciónak a szerbiai kormánnyal való összeköttetését figyelje meg és fürkésze ki és azt az okmányt államtitkárom útján Fenségednek be is mutattam, valamint ugyanezen úton több ízben volt szerencsém Fenségednek ezekről az üzemekről jelentést tétetni.

Magam fedtem tehát fel a haza- és trónellenes összeköttetést és most mégis engem vádolnak meg, hogy részes lettem volna benne.

Ami pedig olasz összeköttetésemet illeti, ez visszavezethető arra, hogy miniszterségem előtt is társadalmi téren sűrűn érintkeztek velem egyes budapesti külföldi konzulok, ezek között az olasz is, amit az akkori kormány tudhatott, mert hisz megfigyeltetett. Mióta visszajöttem Magyarországra, semmiféle politikai összeköttetésem Olaszországgal nincs, nem volt és az a távirat, melyet terhemre írnak, nem egyéb, mint egy udvarias köszönő válasz, ami egyébiránt a közzétett szövegből is látszik.

Bocsásson meg Fenséges Uram, ha ezekkel terheltem, de úgy éreztem, hogy ezeknek elmondásával tartoztam Fenségednek. Ha betegségem ágyhoz nem kötne, ami még két hétig is eltarthat, kihallgatást kértem volna Fenségedtől e célra, így azonban csak írásban tehetem ezt meg.

Budapest, 1908. november hó 25-én.

Császári és királyi Felségednek

Fenséges Uram

alázatos szolgája

Ez a levél Kossuth valamely ellensége által úgy lett feltüntetve, mintha Ferenc Ferdinánhoz lett volna intézve és Kossuth a trónörökös kegyeit politikailag nem illő módon kereste volna. Tartozni vélek Kossuth Ferenc emlékének, aki baráti bizalmával megtisztelt, hogy ezt az ügyet felderítsem. Kossuth a lehető legmérsékeltebb politikai irányzatnak volt mindig híve és függetlenségi álláspontját igyekezett a legteljesebb összhangba hozni a dinasztia ijánt tartozó lojalitásával; ő igazán őszintén akart hozzájárulni király és nemzet becsületes, fenntartás nélküli megértéséhez, amiről kevés ember tehet olyan közvetlen tanúságot, mint én, aki e részben sokat és sokszor közvetítettem, soha az egyenes útról e részben sem tért le, amint egyáltalán mindig és mindenben egyenes úton

járt, ha nem is találta el mindig és mindenben azt az utat, melyen járnia kellett volna. Ez viszont egyrészt a politikai viszonyokban és az ő, sok tekintetben sajátos felfogásában, másrészt egyéniségének abban a vonatkozásában rejlett, hogy nem volt benne elég energia, könnyen volt befolyásolható és nem ismerte fel mindig, vagy legalább nem idejekorán – barátait. E részben sok-sok csalódás érte, gyakran keserűen panaszkodott volt e miatt.

A főherceghez intézett levélhez némi magyarázatot kell adnom. Az abban előforduló Spalajkovics-Bozovics-féle aktamásolat ügyét a délszláv-kérdés kapcsán fogom ismertetni, egyike ez a legszerencsétlenebb eseteknek, fegyvert adott a szerbek kezébe ellenünk. Az olasz távirat pedig arra vonatkozik, hogy Kossuth miniszterre történt kinevezéséhez üdvözlő táviratot kapott egy fiatalkori olasz barátjától, aki véletlenül szintén politikai pályán volt saját hazájában és miniszter lett. Erre a táviratra felelt Kossuth egy meleg köszönő sürgönyben, ügylátszik, felsőbb hatalmak megfigyeltették őt akkoriban és ezt a táviratát juttatták el másolatban a Reichspost-hoz, ezt használták fel ellene olasz konspirálásának igazolására. Ez volt a Kossuth Ferenc esete Ferenc Ferdinánddal. A Kossuth-név általában rossz hangzású volt Bécsben. Ezen nem is lehet csodálkozni, a dinasztia nem bocsátotta meg Kossuth Lajos 1848/49-iki szerepét és különösen a debreceni trónfosztási határozatot. Kossuth Ferenc ismerte ezt az ellenszenvet és tőle telhetőleg igyekezett azt feltétlen korrekt, lojális magatartásával ellensúlyozni. De hogy Bécs ebben mennyire ment, arra nézve elmondok néhány apróságot. Valójában azonban nem is olyan apróságok ezek, hanem jellemzőek a régi monarchiában uralkodott szellemre, a bécsi Ballhausplatz megcsontosodott felfogására, no meg a Magyarországgal szemben való eljárásra. Igaz, hogy a koalíció kormányáról is van benne szó, mellyel szemben Bécs, az udvartól kezdve az utolsó fiákerosig alaposan bizalmatlan volt. A fiákerost nem ok nélkül említtem. A koalíció egyik vezérével, Apponyi Albert gróffal esett meg, hogy amint akkoriban egyszer a Bankgasse-ban ment, felismerte egyik fiákeros és így szólt a másikhoz: »Das ist der Aponi, der dem Kaiser die Armee wegnehmen will.« (Ez az az Apponyi, aki el akarja venni a császártól a hadsereget.) És tényleg ez volt akkoriban a bécsi felfogás. Nemzeti törekvéseinkben mindég forradalmi tendenciákat, elszakadási törekvéseket kerestek és láttak. Annak az igazságnak felismerésére, hogy Magyarország a maga jogainak biztosításával a dinasztia és a monarchia erősíteni akarja, sohasem voltak képesek.

Én csak eléggé hatvanhetes voltam és a közösség híve, de az én gazdasági programom, iparfejlesztési akcióm is nagyon soká ebben a megítélésben részesült, sőt a delegációban az osztrák politika egyik vezető alakja engem állított oda Ausztria legnagyobb veszedelme gyanánt. No, igen, mert úgy vélekedtek, hogy közjogi és katonai kérdésekben tudnak védekezni, ott a negáció is elég erőt jelent számukra, de a gazdasági ügyek nem pragmatikus természetűek – mint ők szerették magukat kifejezni – ezekben mi esetleg erősebbek lehetünk. Pedig ezekben éppen olyan gyengék voltunk, mint amazokban, itt csak úgy szemben találtuk magunkkal az uralkodó akaratát. Igaz, hogy a gazdasági ügyek nagy részénél önállóan is cselekedhetünk, nem kellvén hozzá külön törvényhozási intézkedés, tehát uralkodói szentesítés. Ennek nagy része van az elért eredményekben.

Egy jellemző részlet erre nézve, ami Baross Gábor idején, az akkori iparfejlesztési törvényjavaslattal történt. Volt ehhez hasonló a magam közvetlen gyakorlatában is, de csak ezt mondom el. Az ú. n. előzetes szankció egy régi abuzus volt. Tulajdonképpen nem akart egyéb lenni – eredetileg ez is volt a célja – mint biztosítéka annak, hogy a törvényjavaslatok alkotmányos elintézés után szentesítettnek fognak. Hogy más fejlődött ki belőle, itt mellékes. Baross tehát felterjesztette előzetes legfelsőbb jóváhagyásra az ő benyújtandó törvényjavaslatát. Erre jóváhagyás helyett visszakapta azzal a legfelsőbb elhatározással, hogy lépjen ebben előbb érintkezésbe az osztrák kereskedelmi miniszterrel, minthogy ez az ügy Ausztriát is érinti. Baross nem volt az a legény, aki ilyent lenyeljen. Nyomban jelentkezett kihallgatásra Ő Felségénél és előterjesztette ellenvéleményét, hogy itt kizárólag magyar ügyről volt szó. A király beismerte Baross igazát, aki a legfelsőbb elhatározás után azt írta sajátkezűleg az aktára, hogy ezen utasítás következtében jelentkezett Ő Felségénél és ennek alapján él az újbóli előterjesztés jogával. A törvényjavaslat megkapta az előzetes szankciót. Ilyen nehézségekkel kellett akkor megküzdeni, de ilyen kemény legény is volt Baross Gábor! Milyen más szellem uralkodott e részben Károly királynál! És mégis neki kellett a múlt minden bűnéért szenvedni!

Az eset, melyet elmondok, a milanói kiállítással kapcsolatos. Az olaszok nemzetközi kiállítást rendeztek 1906-ban Milanóban. Magyarország is részt vett azon. Egyike volt a legszebb kiállításoknak általában, Magyarország pedig – az utolsó párisi világkiállítást kivéve – még soha oly szépen, oly egységesen, oly művésziesen nem jelent meg külföldi kiállításon, mint Milanóban. A magyar

pavillon igazi kis műremek volt, Maróti terve és Zsolnai kivitele. Az egész milanói kiállításnak kétségtelenül legszebb része volt. A kiállítás megnyitására nekem kellett volna a magyar kormány képviselőjeként megjelennem, fogadandó az olasz királyt a magyar pavillonnál. Az itthoni dolgok azonban úgy alakultak, hogy nem mehettem le, helyettem Ludvig Gyula MÁV elnököt küldte ki a kormány, aki különben is kitűnően reprezentált. A magyar delegáció az ő vezetése alatt tényleg igen szép eredményeket ért el. Röviddel a kiállítás megnyitása, illetőleg befejezése után – mert hisz minden kiállítás csak megnyitása után szokott befejezetni – tűz támadt ott és elhamvasztotta a mi gyönyörű magyar pavillonunk legszebb részeit. Amennyire az idő rövidsége engedte, siettünk a pavillont újból felépíteni, de bizony szeptember vége lett, mire az elkészült. Olyan szép természetesen nem volt többé, mint az eredeti. Újból meg kellett nyitni, illetőleg felavatni a pavillont, a kiállítás igazgatósága, mely elhalmozott bennünket figyelemmel, ünnepélyes megnyitást kívánt, illetőleg javasolt, ezzel is kifejezést akarva adni rokonszenvének, mert hisz ez ismét alkalmas volt reánk terelni a figyelmet. Ismét nekem kellett volna lemennem erre a megnyitásra, de sajnáltam a fáradságot és a költséget és azt gondoltam, el lehet ezt kerülni, sokkal egyszerűbb lehet azt tenni, ha a kormány felkéri képviselőjére a Milanóban élő Kossuth Lajos Tivadart, aki akkor már nem viselt ott semmiféle hivatalt, hanem mint magánember élt, akinek nagy nevével kapcsolatos olasz vonatkozásait akartam tulajdonképpen gyümölcösztetni az ország javára. A minisztertanács el is fogadta erre vonatkozó javaslatomat, melybe Kossuth Ferenc, el is tekintve betegségétől, érthető okokból nem akart befolyjni. Még annyira sem, hogy aláírta volna az erre vonatkozó megkeresésünket a külügyminiszterhez, melyben arra kértük fel utóbbit, hogy az olasz kormány útján notifikálja a milanói kiállítás igazgatóságánál Kossuth Lajos Tivadar ezen megbízatását. Én írtam tehát alá. Amiben különben nem volt semmi szokatlan, mert hisz tudvalevő, hogy széles államtitkári hatásköröm volt. Sokkal nagyobb, mintsem szerettem. Természetes, hogy megbízatásáról értesítettük Kossuth Lajos Tivadart is. Milyen nagy volt azonban meglepetésem, midőn néhány nap múlva Wekerle miniszterelnök magához kéretett, hogy Goluchovski külügyminiszter következő – német nyelvű – chiffré-táviratát közölje velem:

»Szerényi államtitkár 72.165. szám alatt táviratilag közölte, hogy a magyar kormány azt határozta, miszerint a milanói

kiállítás leégett magyar osztályának újból való megnyitását Kossuth Lajos Tivadar úr által akarja eszközölni. Ő Felsége legmagasabb parancsára van szerencsém közölni Nagyméltósággal, hogy Ő Felsége ezt nem engedheti meg (»dieses nicht zugeben kann«), minthogy Kossuth úr olasz állampolgár. Kérem ennél fogva a történt intézkedés mielőbbi visszavonását, minthogy a legfelsőbb akaratnyilvánítással szemben nem vagyok abban a helyzetben, hogy az olasz kormányt a kívánt értelemben értesíthessem.«

A külügyminiszter tehát nem közölte aggályát a jelzett intézkedéssel szemben közvetlenül magával a magyar kormánnyal, hanem nem volt sürgősebb dolga, mint Ő Felségéhez sietni és a kormányt vagy engem – nem tudom, melyikünket vagy mindkettőnket, ami különben egészen alárendelt, akkor is annak tartottam és nem igazolódtam érte – bevádolni és Ő Felsége elhatározását kikérni. Merőben szokatlan eljárás volt ez még alkotmányos szempontból is, mert a felelősségnek a koronára való áthárítása; de legkevésbé sem volt meglepő a Kossuth-névvel szemben. Goluchovski grófnak azonkívül még külön oka is lehetett erre, még a vezérőlbizottság idejéből neheztelt Kossuth Ferencre, akinek nem tudta megbocsátani akkori állásfoglalását, nem tudva persze, hogy akkor is ő volt a legmérsékeltebb. Különben nem is kellett volna a külügyminiszter úrnak ezzel a csekélységgel Ő Felségéhez menni, ha nem akart volna áskálódás lenni az általa annyira gyűlölt koalíció és Kossuth-név ellen, mert minden minisztertanácsi jegyzőkönyvnek Kossuth Lajos halála óta úgyszólván a király elé kellett kerülnie. Wekerle mondta el nekem ennek történetét. Onnan datálódik, mikor Kossuth Lajos halála után a kormány elhatározta, hogy megveszi örökösaitől, két fiától iratait, – ha jól emlékszem – százezer forint vagy koronáért és elhelyezi azokat a Nemzeti Múzeumban. Ezt a minisztertanácsi határozatot – melyről a verebek a háztetőkön is csiripeltek, mely feltétlen bölcs és hazafias cselekedet volt, amellet pedig a dinasztia érdekében is határozottan érdekes lehetett – valami jóakarója a kormánynak besúgta Ő Felségének, aki meglehetősen szemrehányást tett érte Wekerlének, egyben elrendelve, hogy ezentúl minden minisztertanácsi jegyzőkönyv bemutatandó neki. Goluchovski gróf tudta ezt természetesen, de nem akarta megvárni, míg Ő Felsége rendes úton szerez tudomást erről a minisztertanácsi határozatról.

Kossuth Lajos Tivadar természetesen nem nyitotta meg a milánói kiállítást.

Vele különben még egy érdekes vonatkozásom volt, képelem, mily ellenzéssel találkoztam volna annak keresztülvitelénél, ha már ő maga nem képezett volna benne akadályt. Az államvasutak elnöki állásának betöltéséről kellett gondoskodnunk. Ludvigh Gyula nyugalomba kívánt vonulni és félő volt, hogy az akkori viszonyok között ez a fontos állás is a politikának esik áldozatul. Történt is kísérlet ily irányban. Csakhogy nem minden politikus olyan lelkiismeretes, mint Hojtsy Pál volt, akinek Kossuth Ferenc, elkerülendő egy más negyvennyolcas politikus aspiráns érvényesülését, felajánlotta ezt az állást, de aki elutasította azt magától azzal az indokolással, hogy nem ért hozzá. Milyen ritka ember Magyarországon, aki nem vállal egy előkelő magas állást, mert nem ért hozzá! Mintha nálunk legtöbbször nem az ellenkezője lenne szabály!

Kossuth Ferenc ismét betegen feküdt, ez egyszer változatoságból Herkulesfürdőn. Oda jött beteg bátyja látogatására Kossuth Lajos Tivadar. Ott kapacitáltam arra, hogy jöjjön haza és mint-hogy kiváló vasúti szakember, az olasz vasutak államosítása előtt az egyik nagy vasúttársaságnak vezető igazgatója volt, szerettem volna megnyerni a mi államvasutaink elnöki állása számára. Fel is ajánlottam azt neki. Az én dolgom lett volna azt keresztülvinni. De ő nem volt a hazajövetelre reábrítható, minden érvem megdőlt egy okfejtésén, mely jellemző volt erre a mindenképpen kitűnő férfiúra, aki sokban ellentéte volt bátyjának, így a politikában is. Éppen politikai okokból utasította el magától a Magyarországra való visszatérés gondolatát. Mélabúsan, komoran fejtette ki előttem indokait, szavai körülbelül következők voltak: »Én nem jöhetek haza. Kossuth Lajos fia nem tartózkodhatik Magyarországon a politikától, már pedig ha politikát csinálok, akkor vagy meggyőződésemmel, vagy fiúi érzületemmel kerülök ellentétbe. Mert vagy jó volt Kossuth Lajos akkori politikája hatvan évvel ezelőtt és akkor az nem lehet jó a mai viszonyok között, vagy ma jó ez a politika, akkor nem lehetett jó hatvan év előtt. Én nem foglalhatok ebben állást, ezért jobb nekem Olaszországban maradnom.« Ezzel az okfejtéssel szemben nem lehetett ellenérvem, kénytelen voltam elejteni kedvenc tervemet, Kossuth Lajos Tivadar csak haló poraiban került haza. Pedig vele igazi értéket nyert volna az ország, ha munkaereje teljében hazajön, nagyon tehetséges, nagy tudású embert veszítettünk benne, aki ellentétben Ferenc bátyjával, igen energikus is volt. Ha az ő erélye meglelt volna bátyjában, sok minden másképen alakult volna a magyar politikában, sok elvadás és elfajulás elkerülhető lett volna.

Azonban Kossuth Ferencben nem az erély, hanem a szívjóság és nemesség voltak a vezető tulajdonságok. Amellyel annyian visszaéltek, kiket bizalmával megtisztelt. Mennyire félreismerték őt is és hogy akkor amikor a belső politikában az ő nobilis egyéniségét egészen más irányban lehetett volna értékesíteni, milyen alacsony eszközöket használtak fel ellene, arra nézve elmondok egy esetet a régmúlt időből, mely egyúttal szomorú fényt vet az akkori politikai erkölcsökre is. Bizony a politika eszközei régen is gyakran erkölcstelenek voltak, ebben nem sok különbség van a múlt és jelen között. Persze mindég emberei válogatják. Elmondhatom az esetet, mert szereplői mind régen elhaltak már, magam véletlenül jutottam adatainak birtokába. A millennium évében történt hogy, egy jónevű ügyvéd részére hozatott javaslatba kitüntetés királyi tanácsosi címmel. Az akkori Felség személye körüli miniszter túlmagasnak tartván ügyvéd részére ezt a kitüntetést – Istenem, milyen idők voltak még azok! – más kitüntetés javaslatba hozatalát kérte, mert »a királyi tanácsosi címnek ügyvédek számára leendő kieszközlése a legnagyobb akadályokba ütközik«. A királyi tanácsosi címnek egykor ilyen nagy értéke volt. Egyetemi tanárok kapták volt hosszú tanárságuk után és hasonlók. Emlékszem néhai Pauler Tivadar volt igazságügy-miniszter egyetemi tanár egy könyvére, melynek címlapján ott állott: »királyi tanácsos, valóságos belső titkos tanácsos«. Ennyire megbecsült volt akkor ez a cím! Mint mindent, ezt is lejáratták. Utána jött az udvari tanácsosság. Mennyi gúny kísérte ezt is, mikor tömegével adományoztatott – nem ritkán csengő érdekért! És milyen ösiséggel és tekintéllyel bír ez most a mai méltóságosokkal szemben, kik olyan bőven teremnek! Hiába demokratizálódunk.... De mi is volt hát azzal a királyi tanácsossággal – kontra Kossuth? A kitüntetést javaslatba hozott miniszter ragaszkodva a királyi tanácsosság adományozásához, ezt azon felül, hogy voltak erre precedensek, az illető »igen jelentékeny politikai érdemei«-vel is indokolta, azt mondva szószerint: ». . . ugyanis ő volt az, ki közbenjárta s eredményre is vezette, hogy Kossuth Ferencnek az ... társaságnál viselt állása, mely 10.000 forint évi díjazással volt egybekötve, felmondassék, ami által politikai akcióképessége nagy mértékben meggyengítettett.« Hát nem undorító a politika! Különösen az ilyen, eszközeiben nem válogatós.

Tíz évvel később Kossuth Ferenc kereskedelmi minisztere lett Ferenc József királynak és Ő Felségének igazán nem volt oka az ő Politikai akcióképességét csökkenteni, higgadt, mérsékelt, felelőség-

érettel bíró lojális politikusnak ismerte meg, akitől nem kellett féltenie a dinasztiát. Nem egyszer kifejezést is adott ennek.

Kossuth Ferencnek egy Ő Felsége iránti kedves kis figyelmét akarom ezek kapcsán még elmondani. Az öreg király mindig franciául vagy olaszul beszélt Kossuth-tal, ellentétben többi minisztereivel, kikkel mindég németül szeretett beszélni. Az osztrák kormányral folyt tárgyalások kapcsán arról értesült a király, hogy Kossuth azokon német nyelven szokott beszélni. Bizony nagyon törte szegény a németet és különösen a »der-die-das« okozott neki sok bajt. Egyik audenciáján szóvá is tette a király német tárgyalását, megjegyezve, hogy akkor vele is németül beszélhetne, mire a mindenkifölött lojális Kossuth azt felelte, hogy nem engedheti meg magának azt, miszerint Ő Felsége előtt olyan hibásan beszéljen németül. Bezzeg másképen cselekedett Bánffy Dezső, akinek a király egy ízben azt mondta – Wekerle beszélte el nekünk éppen a Kossuth-eset kapcsán – hogy ne kínlódjék a némettel, beszéljen csak magyarul, ő megért mindent, mire Bánffy azt felelte: »Nein Majestät, ist mir gute Übung«. (Nem Felség, nekem jó gyakorlat.) A király természetesen jóízűt kacagott. Kossuth hazajőve, elmondta nekem a királlyal folyt ezt a beszélgetését, és felkért, tudnám meg, hogyan fogadná a király, ha ő megmondaná neki, hogy beszéljen vele csak németül – minthogy Ő Felségének ez megszokottabb és könnyebb – ő megért mindent, neki pedig engedje meg, hogy viszont magyarul beszéljen, amit a király is megért. A király szívesen fogadta Kossuth-nak ezt a figyelmét és azóta a király vele is a minisztereivel általában szokásban volt bizalmasabb német nyelven beszélt.

A Magyar Nemzeti Bank történelmi előzményei

Még csak alig, hogy megalakult, máris nagy múltja van a Magyar Nemzeti Banknak. Visszanyúl a legutolsó gazdasági kiegyezési tárgyalásokra Ausztria és Magyarország közt, aztán pedig a koalíció bukására. A bankkérdés a kiegyezési tárgyalásoknál erős szerepet játszott, habár a bank nem tartozott a kiegyezési komplexumba. Az akkori osztrák kormány ezt a kérdést is rendezni kívánta s teljes eréllyel ragaszkodott ebbeli követeléséhez. A koalíciós kormány viszont kikapcsolását kívánta ennek az ügynek, mely akkor még nem is volt aktuális. Végül sikerült a két kormánynak megegyezésre jutni, még pedig a magyar kvótakulcs rovására, amelynek fölemelését követelte az osztrák kormány, elannyira, hogy ettől tette függővé a kiegyezés megkötését. Az ország gazdasági és pénzügyi helyzete azidőtájt nagyon válságos volt; a pénzügyi és gazdasági retorzióktól való félelem a vezető körökben annyira uralkodott, hogy a minisztertanács a kétszázaléknyi kvótaemeléshez csak annak a súlyos aggodalomnak a nyomása alatt járult hozzá, hogy a kiegyezés megghiúsulása esetén oly pénzügyi viszonyok állhatnának be, amelyekért a kormány nem vállalhatná a felelősséget. A koalíciós kormány függetlenségi párti minisztereinél a kiegyezés kérdésénél az említett aggodalmon kívül a bankkérdés is fontos szerepet játszott. A pénzügyi és gazdasági aggodalmakat kivétel nélkül valamennyi miniszter osztotta és ennek a kiegyezés elfogadása vagy elutasítása tárgyában tartott külön minisztertanácson anélkül adtak ennek külön-külön kifejezést, hogy Wekerle miniszterelnök és pénzügyminiszter előzőleg véleményét nyilvánította volna. Nem akarta ugyanis minisztertársait befolyásolni s a minisztertanácsban utolsónak adta le véleményét. Miután az összes miniszterek már nyilatkoztak, mondta csak el, hogy bármennyire súlyos is a kétszázalékos kvótaemelés, hozzá kell járulnia, mert arra az esetre, ha a kiegyezés létre nem jön, helyzetünket oly komornak látja, hogy sem politikailag, sem pénzügyileg nem állhatnók meg helyünket.

Kossuth Ferenc a kvótaemelés elfogadásával és az említett aggodalmakkal kapcsolatosan azt a követelést támasztotta, hogy az osztrák kormány kapcsolja ki a kiegyezés anyagából a bankkérdést. Ebben

az irányban ő külön is tárgyalt Beck báró osztrák miniszterelnökkel. Kossuth véleményéhez csatlakoztak a függetlenségi párt többi miniszterei is. A bankkérdés kikapcsolatott s a kiegyezés létrejött. Ámde a bankkérdés csupán a kiegyezési komplexumból maradt kikapcsolva, különben pedig csakhamar belső politikánk tengelyévé lett, később pedig a koalíciós kormány első lemondásának közvetlen okává. Andrassy Gyula gróf akkor ezt a minisztertanácsban előre megjósolta. Ennek a minisztertanácsnak én vezettem a jegyzőkönyvét.

Az 1909. év elején a bankkérdés a belső politikának különösen homlokterébe lépett. A katonai kérdésekben minden kísérlet és erőlködés hiábavaló volt. Ha az öreg uralkodó egyes részletkérdésekben némelykor kevéssé ridegnek mutatkozott, csakhamar érvényre jutott a Belvedere-nek ellengőze. Ekkor azt akarta a kormány megkísérelni, hogy legalább gazdasági téren jussanak érvényre a nemzeti követelések. Az Osztrák-Magyar Bank volt erre kiszemelve. Itt kellett volna megkísérlem az érvényesülést. A kormány – különösen Kossuth, Apponyi és Andrassy – megkísérelték Ő Felségét állásfoglalásra bírni, de az uralkodó csak arra volt rábíráható, hogy kijelentse, ha a két kormány meg tud egyezni, ezen megoldás ellen nem lesz ellenvetése.

A bankügy tiszta politikummá vált, ebben Kossuth volt mérvadó. Ő engem bízott meg azzal a misszióval, hogy az előkészületekről gondoskodjam, érintkezésbe lépjek a bank vezetőivel és hogy barátságomat a bank kitűnő vezértitkárához, Pranger Józsefhez, használjam fel erre. Prangernél természetesen teljes megértéssel találkoztam, hazafisága oly magasan állott, hogy nem lehetett kétséges, miszerint minden oly törekvést, mely meggyőződésével összhangba hozható, a maga részéről a legmelegebben támogatni fog. Pranger azonban egyúttal hangsúlyozta, hogy nem elég csupán a kormányokkal tisztázni az ügyet, elsősorban arról kell gondoskodni, hogy a magyar részvényesek nagyobb befolyást biztosítsanak maguknak magára a bankra s hogy a magyar tőke jobban érdeklődjék a jegybank iránt, mert az akkori részvénybirtoklás (560 osztrák és 330 cseh részvényes mellett összesen 130 magyar volt a legutolsó közgyűlésen) nem mutat valami különös érdeklődést a magyarok részéről és hiába egyeznek meg a kormányok, ha az ügy a bank közgyűlésén elbukik. Hiába próbáltam ennek a véleménynek itthon érvényt szerezni, a bankkérdés továbbra is csak politikum maradt.

Pranger összehozott Bilinszki dr.-ral, az akkori bankkormány-

zóval, akivel megegyeztünk, hogy a legközelebbi Budapesten tartandó főtanácsülést felhasználja, hogy ezt a kérdést közte és a magyar kormány között bizalmasan megbeszéljük. Bilinszki nagyon előzékenynek mutatkozott és készségét nyilvánította, mindent elkövetni arra, hogy megoldás találtassák, úgy mutatkozott, hogy ő ennél a magyar kormányt a legmesszebbmenően támogatni fogja.

Kidolgoztam egy javaslatot a megoldásra, mely véleményem szerint megfelelt volna a nemzeti követelményeknek, anélkül, hogy a banknak érdekeit és egységét veszélyeztetné. Megoldásom annyiban helyeslésre talált, hogy Kossuth és Apponyi úgy vélték, miszerint pártjukat megnyerhetik a javaslat számára. Andrassy kijelentette, hogy hozzájárul, ha a függetlenségi párt a megoldásra kapható; ő ugyanis pénzügyi okokból nem nagyon hajlott az önálló bank felé, épúgy, mint mi Wekerlével és Popovics-csal nem, mint akik a gazdasági politikát képviseltük. Andrassy mégis kijelentette, hogy elfogad minden megoldást, mely a bankpolitika egységét nem veszélyezteti, mert ez éppen a magyar érdekek súlyos károsítása nélkül nem tehető kockára. Popovics volt köztünk a legszkeptikusabb.

Az én megoldásom nem volt valami ideális, de arra a feladatra mégis alkalmasnak látszott, hogy egy kényszerhelyzetből kivezető utat képezzen. A megoldás a következő volt: Az Osztrák-Magyar Bank formálisan két részre osztandó, egy Nemzeti Bankra Ausztriában és egy Magyarországon, mindkét országban »Nemzeti Bank« egységes címmel; a bankjegyek Bécsben németül és a többi ausztriai nyelveken, Budapesten magyarul, az idevaló más nyelveken bocsátandók ki, természetesen egységes alapon; az ércalap a két ország jegyforgalmának megfelelően Bécsben és Budapesten helyezendő el; mindkét intézet külön gondoskodik hitelszervezetéről, mindegyiknek az élén egy-egy kormányzó áll, Bécsben a császár, Budapesten a király, által kinevezve, mindkét intézetnél egyenrangú vezértitkárokkal és saját főtanácsosokkal, a hivatalnokok pedig minden bankvezetőség által önállóan neveztetnek ki; a bankpolitika és az összes vezetés egységének biztosítására a két banknak egy delegációja létesíttetik, mely felváltva Bécsben és Budapesten ülészik és amelynek feladata volna, hogy ily kettős vezetésnek nehéz apparátusát mindig kellő mederben tartani, biztosítva azt az egységet, amelynek kockáztatása mindenképpen kerülendő volt. Egy ily delegáció létesítése által ez a megoldás inkább csak formainak látszott, mely a nemzeti követelményeknek megfelelő lehet, anélkül, hogy gazdasági hátrányokat idézne fel.

Ez a megoldás, mint említettem, bankpolitikai tekintetben természetesen nem lett volna valami ideális, de azt hittük, hogy kiségit bennünket a bajból.

Az 1909-i első főtanácsülésre Bilinszki dr. bankkormányzó Budapestre jött. Erre az időpontra beszéltük meg a már említett találkozást közte és az egyes miniszterek közt. Kossuth – mint oly gyakran – akkor is betegen feküdt, nála Bilinszki csak rövid udvariassági látogatást tett, csupán Pranger vezértitkár beszélt vele hosszasan. (Bilinszkivel Andrássy gróf lakásán tárgyaltunk. Pranger nem jöhetett el, így csak hárman voltunk: Andrássy, Bilinszki és én. Bilinszki itt is készségét nyilvánította a békés megoldás legmelegebb előmozdítására. Én előterjesztettem közvetítő javaslatomat, ezt alaposan megtanácskoztuk; akadtak nehézségek, de ezek nem voltak döntő jelentőségűek és végül teljes megegyezés jött létre, sőt legnagyobb meglepetésünkre Bilinszki annyira ment, hogy kijelentette, miszerint a banknak Magyarországon »Magyar Nemzeti Bank«, Ausztriában pedig »Osztrák Nemzeti Bank« lehet a neve. Én ezzel szemben aggályokat fejeztem ki, mire ő azzal fegyverzett le engem, hogy Bécsben kiváló kereskedelem-jogászokkal tanácskozott és ezek az eltérő elnevezést lehetségesnek tartják. Ez több volt, mint amennyit remélhattünk, igaz, hogy Bilinszki nagyon sokat hangsúlyozta, miszerint megegyezésünk nem tekinthető véglegesnek, mert erre ő nem illetékes, ő köteles megbeszéléseinkről az osztrák kormánynak jelentést tenni és ettől függ minden, ő maga azonban, ami személyét illeti, a legmelegebben fogja ezt a megoldást elfogadásra ajánlani.

Másnap Wekerlénél ebédeltünk: Bilinszki, Pranger, Popovics és én. Ott természetesen az előző napi megbeszélés volt a főtárgya a beszélgetésnek. Az volt a meggyőződés, hogy az első nehézségeken túl volnánk. Wekerle nem volt ilyen bizakodó, Popovics meg éppen nem. Az események nekik adtak igazat. Röviddel ezután Andrássy ismét kihallgatáson volt Ferenc József Ő Felségénél. Ami akkoriban nagyon sűrűn fordult elő, Apponyival ő képviselte legerőteljesebben a katonai engedmények kérdését, de mert az agy királynak benne több bizalma volt, mint a nemzeti irány érvényesüléseért és a függetlenségért állandó küzdelmet vívó negyvennyolcas Apponyiban, inkább ő jelent meg gyakrabban a kibontakozás érdekében a Felső előtt. Ilyen ügyben volt akkor is kihallgatáson. Nagy keserűséggel jött el arról! Többek között a bank-kérdés is szóba kerülve, jelentette a királynak, hogy annak megoldása alighanem

sikerülni fog. A király csodálkozott Andrassy optimizmusán és elmondta neki, hogy ő Bilinszkitől másképen van informálva. Elképzelhető Andrassy meglepetése, aki, ha keresztre feszítenék, se mondana valótlant, mikor királya előtt úgy tűnt fel, hogy nem mondja el a valóságnak megfelelően a történeteket. »Szerencsémre – mondta a királynak – tanúm van a Bilinszkiel való tárgyalásunkról, Szerényi volt jelen és nála vannak a feljegyzések is.« A király természetesen feltétlen hitelt adott Andrassy szavainak. Bilinszki így támogatta a magyar törekvést a bank-kérdésben. (Rövidesen ki is nevezték osztrák pénzügyminiszterré.

A bank-kérdés megoldása elé ezec után nem nézhettünk valami nagy bizalommal. A kormány mégis teljes felkészültséggel indult neki a kérdésnek, mert ha ezen a ponton sikerül eredményt elérni, a helyzet megmenthető lett volna. (A február 12-iki minisztertanács egyhangúlag a kartellbank alapjára helyezkedett, melynek tervezetét Papp Elek és Teleszky János dolgozták ki, ők is tárgyalták meg azt az osztrák kormány referenseivé. Jóllehet egyikük sem képviselte azt a javaslatot meggyőződésből, mert velünk együtt hívei voltak a bankegység megóvásának, olyan határozottsággal, olyan erővel, olyan odaadással képviselték ezt az osztrákokkal szemben, hogy a kormány függetlenségi párti tagjai is a legnagyobb elismeréssel adóztak nekik ezért és nem győzték dicsérni eljárásukat. Az ő előzetes tárgyalásaik után 1909 április 19-én és 22-én került az ügy Bécsben a magyar házban a két kormány közvetlen tárgyalásaira. Osztrák részről Biennerth miniszterelnök és Bilinszki pénzügyminiszter, magyar részről Wekerle, Kossuth és én vettünk azon részt; a 22-iki tárgyalásra Kossuth felkérte még Apponyit és Tóth Jánost is Bécsbe, mert már a 19-iki tárgyalásból láttuk, hogy nem fogunk semmire sem menni és ez esetben a magyar kormánynak fontos elhatározásokra kellett jutni.

Biennerth politikai, Bilinszki pénzügyi érvekkel akart küzdeni a magyar kormány javaslatai ellen, utóbbi természetesen már mitsem akarva tudni arról, amit mint bankkormányzó velünk szemben lehetségesnek tartott. Minden érvelés a magyar álláspont érdekében hiábavaló volt, pedig Wekerle úgy remekelt politikai és pénzügyi érvekkel, amint alig hallottam még tőle, különben is érvei toronymagasságban emelkedtek túl az osztrák tagadás érvein. Az osztrák miniszterek mindenben a negáció álláspontjára helyezkedtek és minden érvre csak nemmel feleltek. Kínos tárgyalás volt, meglátszott rajta, hogy az osztrák kormány nem akar engedményeket tenni, még olyan

részletekben sem, melyek sem az osztrák, sem a közösség szempontjából nem bírtak volna jelentőséggel.

A magyar törekvés a bankkérdés megoldására itt bukott el és mi április 22-én Kossuth szobájában elkeseredetten állapítottuk ezt meg. Itt határozták el Apponyi, Kossuth, Tóth János, hogy ilyen körülmények között a függetlenségi párt nem vállalhatja tovább a felelősséget, nincs más út, mint hogy a kormány beadja lemondását. Április 25-én a minisztertanács el is határozta ezt, mely végrehajtásra és nyilvánosságra azonban csak mintegy két hétre reá került, mert Romániával végre nagynehezen megkötötték a kereskedelmi szerződés, az aláírás előtt állott, lemondott kormány pedig nem írhat alá ilyen, jövőre kiható szerződést. Ennélfogva nekem sürgősen Bukarestbe kellett előbb utaznom a szerződés aláírására. Amikor ez megtörtént, nem volt már akadálya a kormány lemondásának. Be is következett: a bankkérdés volt közvetlen oka.

A plurális választójog.

A választójog kérdése több mint egy évtized óta nem akar lekerülni a magyar politikai élet színteréről. Amit azelőtt keveset foglalkoztunk vele, annyival többet kell most. A múlt bosszulja meg magát a jelenen. A koalíciós kormánynak is ez volt egyik leginkább sebezhető helye. Nem oldotta meg, holott vállalta. Nem rajta múlt egészen. Ennek egyik részletét kívánom itt elmondani.

A választójog volt tudvalevőleg, az a gyilkos fegyver, mellyel Bécs fenyegette Magyarországot. Ferenc Ferdinándtól indult ki ez is, aki ezzel vélte letörhetni a magyar hegemoniát és ennek keretében az általa annyit emlegetett oligarchia uralmát. A Fejérváry-kormány dobta bele ezt a jelszót a magyar politikai életbe, ennek varázshatásától várta a politikai fordulatot, ebben bízva, vélt győzhetni az akkori ú. n. nemzeti ellenálláson. Várakozásában csalódott, az ország nemcsak nem mozdult meg tőle, hanem csodálatos érzéketlenséget, helyesebben bizalmatlanságot tanúsított aziránt is, mint minden iránt, ami akkor erről az oldalról jött. A korona azonban le volt kötve mellette. Az alkotmány demokratizálása a koronától indult ki, természetesen csak azon határokig, melyek a korona jogait nem érintették. Azokról már nem lehetett szó. Sőt ellenkezőleg, eszköznek vélték a nemzet ellenállóképes részének a korona hatalmi köre kiterjesztése érdekében való letörésére. Bécsset semmi más nem érdekelte és nem vezérelte benne, csak ez. Milyen más volt a felfogása ebben is Károly királynak, akiben semmi, de semmi sem maradt a magyarelles Habsburg-tradíciókból, jóllehet Ferenc Ferdinánd – saját szavai szerint – saját szellemében igyekezett őt nevelni. Károly király is sürgette a választójogot, sőt ez volt tudtommal első lényegesebb eltérése Tisza István gróffal, a király őszintén demokratikus irányú volt, nem tudta összeegyeztetni a politikai jogok korlátozását azzal, hogy a nép fiai a harctéren életüket áldozzák fel az országért. Ő a politikai jogok megadását ezzel hozta összefüggésbe és ezért követelte az általános választójog behozatalát. Nem mondom, hogy nála nem próbálkoztak volna más szempontokkal is, de hogy a régi bécsi tradíciók ebben sem érvényesülhettek nála, azt közvetlen tapasztalatból állítom. 1918-ban, miniszterelnökké történt dezig-

nálásom alkalmával volt módomban vele ezt a kérdést részletesen megvitatni és meggyőződnöm róla.

Az öreg Ferenc József királynál ez a demokratikus irány nem létezett, még kevésbé Ferenc Ferdinánd trónörökösénél, náluk ez a kérdés csak politikai eszköz akart lenni.

Mikor az utolsó pillanatban, közvetlenül az alkotmány felfüggesztése előtti napon létrejött a megegyezés a király és a vezérlő bizottság között és megtörtént az új kormány kinevezése, az annak alapját képezett u. n. paktum utolsó pontját képezte a kormány kötelezettsége a választójogot illetőleg. Az a pont következőképpen szólt: »Ennek a kormánynak feladata lesz az összes előző pontokban megállapított teendők megvalósítása és ezeken kívül mint utolsó teendőnek a választójogi reformnak keresztülvitele, legalább is oly széles alapokon, amint ez a mai kormány tervezetében foglaltatik. Mindezek megalkotása után a kormány új választásokat eszközöl.«

Andrássy elő is terjesztette idejekorán a maga választójogi törvényjavaslatát, mely tudvalevőleg a pluralitáson alapult. Kettős és hármas szavazatok voltak javaslatában. Nagy nemzeti érdekeket és az intelligencia vezető szerepének biztosítását vélte ezzel elérhetni. Kossuth Ferenc nem lelkesedett ugyan a pluralitásért, pártjának jelentékeny része, a Justh Gyulát követők egyenesen lázadoztak miatta, de azért Kossuth nem vetette el a pluralitás gondolatát, csak annak hármas szavazati részét. Ő a választójogot az Andrássyt vezetett nemzeti szempontok mellett leginkább a függetlenségi párt nézőpontjából ítélte meg és ebből a szempontból a kettős szavazatot még kívánatosnak is tartotta. Pártját illetőleg azonban aggodalmi voltak, minthogy ott a népszerűség kérdése volt mindenben a döntő. Előkészítendő ezt az ügyet pártja részére, még mielőtt az nyilvánosságra jutott, 1909. január közepén beható tanácskozásunk volt ebben nála Apponyival. Engem is kért az abban való részvételre, csak hárman voltunk együtt. Első kifogása a hármas szavazat ellen volt, ezt feltétlenül elejtendőnek tartotta, mert ez szerinte csak a közalkalmazottaknak és a zsidóknak kedvez, már pedig előbbiek kormányhatóságilag nagyon befolyásolhatók és így a választás eredménye szempontjából ily rendelkezés veszélyes lehetne; a zsidók befolyásának növelésére pedig semmi ok sincs. Ez utóbbit illetőleg meg kell jegyezni, hogy Kossuth ellene volt ugyan minden vallási türelmetlenségnek és elfogultságnak, a leghatározottabban elítélte az antiszemizmust, de valami nagy rokonszenvet a zsidóság iránt nem

tanúsított. Egy ízben szóba is hozta Ferenc József király előtt, hogy a zsidóság kérdésével is foglalkozni kellene. Az öreg király azonban nem reagált erre, úgy tett, mintha nem hallotta volna. Ilyenben az öreg Felség igen nagy volt. Maga Kossuth mondta el ezt az esetet nekem. A királynak ez a magatartása annyival inkább föltűnt akkor neki, mert ugyanez alkalommal a szociáldemokrácia előnyomulásáról is beszélve a királlyal, ezt nagyon élénken kapta fel, a leghatározottabb formában nyilvánítva véleményét, a legnagyobb erélyesség szükségességét hangsúlyozta, annak a társadalmi rendet felforgatással veszélyeztető tendenciája ellen. Megjegyzem, hogy Kossuth igen magasra tartotta Ferenc József király kormányzati bölcsességét, a király igen-igen nagy tekintélyben állott mindig előtte. A hármasszavazati jogot Kossuth tehát ellenezte. Azonban még sem akarta volna az arra felvett minősítést egészen elejteni és ezért az volt a véleménye, hogy azoknak jelentős része csatol-tassék a kettős szavazatokhoz annak további minősítése gyanánt. A kettős szavazatot teljes mértékben helyeselte, mert ezt alkalmasnak tartotta a politikailag iskolázatlan tömegek tulságbamenő befolyása ellen. E részben igen nagy ellentétben volt Apponyival, aki a választójog széles kiterjesztésének volt híve akkor is. Elltérés közte és Apponyi között azonban nemcsak ebben volt, hanem abban is, hogy ő a pluralitás alapját a magyar nyelv tudásában kívánta volna megállapítani, Apponyi pedig azt lehetetlennek tartotta. Hiába vetette Apponyi ennek ellene, hogy ez egy nyelvileg annyira tagolt államban, mint akkor Magyarország volt, teljesen lehetetlen, az egész művelt világ ellenünk fordulna ezért, a király sem szentesítene olyan törvényt, amely ennyire kifejezetten a nem magyarok állampolgárok ellen fordulna, Kossuth nem volt eltéríthető ettől a nézetétől. Legalább akkor nem. (A magyar nyelv tudásán kívül a pluralitás feltételül még legalább évi tíz korona föld- vagy házadó fizetését követelte, ebben függetlenségi párti érdeket látva, mert olyan vidéki magyar gazda alig van, aki ennyi föld- vagy házadót nem fizetett volna. Ugyanezt a vagyoni cenzust kívánta feltételül az analfabéták szavazati jogánál. Ellenben feltétlenül követelte a munkások és cselédek plurális szavazatának elejtését, mint amely a városokban és ipari gócpontokban felesleges módon kedvezne a szociáldemokratáknak

Aki Kossuth Ferencet valami nagyon liberális és demokratikus felfogásúnak tartaná, nagyon tévedne megítélésében, ő inkább konzervatív hajlamú volt, gondolkodásában fenkölt és nemes, erősen

a tradíciók alapján állva és mindenben a fokozatos fejlődést és haladást kívánva, demokratikus vonása azonban nem volt. E részben teljesen egyezett természetével és felfogásával testvéröccse/ Lajos Tivadar is.

Az Andrássy plurális választójoga ellen nagy volt az averzió a függetlenségi pártban. Különösen Justh Gyula tüzelt ellene. Hosszú ideig ez is volt a pártban a legerősebb ütközőpont. Kossuth azonban becsületesen kitartott mellette, sőt soká azért akarta húzni a koalíciós kormány válságát, hogy az lebonyolíthassa a választójogra vonatkozólag vállalt kötelezettségét és nagyon csodálkozott azon, hogy Andrássy, mint annak szerzője, nem sürgeti azt és nem exponálja magát jobban annak elintézéseért. Pedig Andrássynak megvolt a maga nagyon érthető oka erre, nem akarta az országot Bécsnek kiszolgáltatni azzal, hogy alkotmányjogi garanciák nélkül alkosson meg egy új, szélesebb alapú választójogot, melynek alapján választasson azután majd Bécs képviselőházát az ország ellen. Annyival inkább nem volt kapható a tárgyalatására, mert a király nem adta volt még meg a választókerületek beosztásáról szóló törvényjavaslathoz az előzetes jóváhagyást, pedig anélkül egyenes nemzeti veszedelem lehetett volna egy választás, Ennyire mégis csak kellett megvédeni a magyar nemzeti érdekeket minden egyébkénti egyenjogúsági elv mellett is! Bécs azonban, mely a választójogot éppen ezen hegemonia megtörésére szánta, az annak ellen-súlyozására alkalmas eszközök tekintetében már nagyon óvatos volt. Kétségtelen, hogy a nehézség e részben nem magánál az öreg királynál volt, illetőleg nem ő maga okozta azt. Ő elismerte annak jogos, sőt talán szükséges voltát is, hogy Magyarországon a magyar hegemonia biziosíttassék. Ereszben ismerem II. Vilmos volt német császárnak is egy ezt igazoló erőteljes nyilatkozatát, mely a király álláspontjával teljesen azonos volt, de az akkori politikai atmoszféra, az előző nagy nemzeti küzdelem befolyásolták a királyt is. Hozzájárult ehhez Andrássynak egy előtte történt elszólása, mely még vele szemben is bizalmatlanná tette, holott addig bármennyire ellentétes is volt felfogása a katonai kérdésekben az övével és bármennyire rossz néven is vette éppen tőle, hogy a küzdelemnek mintegy élére állott, feltétlen hatvanhetességében teljesen megbízott és általában nagy bizalommal volt iránta. Ugyanis egyik kihallgatása alkalmával a katonai kérdések tárgyalásakor a király azon kérdésére, hogy a kormány miért inzisztál ennyire ezeknél a kérdéseknél, Andrássy azt felelte, ha Rudolf trónörökös élne, biztosak lennénk benne,

hogy az uralkodás alatta is Ő Felsége szellemében történék, ebben az esetben az egész dolog nem bírna olyan jelentőséggel; egészen más azonban a helyzet most, a változott viszonyok között gondoskodni kell az országnak arról, hogy a hadsereg magyar szellemű legyen, kellő számú magyar tisztekkel, mire a király közbevágott: »Sie wollen doch keine Revolution, wie zulezt in Griechenland?« (Csak nem akarnak forradalmat, mint legutóbb Görögországban?) A szó ki volt mondva, Andrassy nem hátrálhatott, hát folytatta még erősebben, hogy nem erről van szó, hanem a nemzet létfenntartásáról és ha ezt védi az ország, a Felség azon nem csodálkozhatik, majd hozzátette, hogy atyját a király csak elég megbízható embernek ismerte, mégis kénytelen volt 1848-ban szintén fegyvert ragadni.

Ilyen epizód után, – melyet nekem Aehrenthal mondott el, mikor arra kért, hogy figyelmeztessem Andrassyt, ne bánjon olyan rosszul az öreg királlyal, – nem lehet csodálkozni, ha az öreg király bizalmatlan volt, különösen mikor még ezenfelül mindég tüzelték ellenünk és mindenképpen befolyásolták. A választójogból azonban a király mégis kiábrándulni látszott, az osztrák parlament viszonyai nem voltak valami biztatóak e részben. Erre vall az, hogy a paktum ezen pontjának végrehajtásához a végén egyáltalán nem ragaszkodott már és nemcsak nem sürgette azt, hanem teljesen Andrassyra bízta, hogy akarja-e és mikor azt az országgyűlésen tárgyalatni? Mikor Kossuth ezt megtudta, ő is letett róla, neki csak azért volt fontos, mert szava kötötte, azt pedig nem viselhette volna el, hogy a király azt mondja róla, hogy nem váltotta be vállalt kötelezettségét. Sokkal gavallérbabb jellem volt. semhogy vállalt kötelezettsége elől kitérjen. Nemcsak a királlyal szemben, hanem általában.

A politikai viszonyok nemcsak nem tisztázódtak akkor nálunk, hanem ellenkezőleg még erősebben gabalyodtak, ilyen körülmények között lehetetlen lett volna választójogot tárgyalatni, el is tekintve attól, hogy utóbb a függetlenségi párt ketté, majd három részre szakadásával annak a parlamenti lehetősége is megszűnt. Így maradt a koalíciós kormány plurális választójoga csak javaslat, a későbbi események pedig végleg eltemették a pluralitás gondolatát is, mely azóta először tűnt fel ismét – Olaszországban.

A koalíció válsága

A koalícióról mindent elmondhatnak ellenségei, csak azt nem, hogy valami túlságosan okos, barátai pedig, hogy rózsákon vetett ágya lett volna. Elkövette azt a hibát – ez volt a sok között a legnagyobb – hogy nem túrt meg maga mellett ellenzékét, holott ha nem akadt másképen, magának kellett volna arról gondoskodni.; Ennek az ellenzék nélküli kormányzásnak viszont az lett a következménye, hogy a »saját zsírjába fulladt«. Berendezkedhetett volna hosszú, mondhatnám állandó uralomra és éppen az ellenkezőjét érte el, jórészen saját hibájából. Olyan általános öröm még aligha fogadott politikai alakulást, mint a koalíciós kormányt. Amiben kétségkívül nagy része volt annak is, hogy az ország már kifáradt a szinte végnélküli küzdelmekben, unta a kormány és pártja, valamint a parlament tehetetlenségét, a szünni nem akaró obstrukciókat.

A koalícióban egyesült pártok között elég hamar kitört az egyenlenség, féltékenyek voltak egymásra. Ezenkívül Bécs is gondoskodott róla, hogy a kormány meg ne erősödhessen. A király nem viseltetett iránta valami nagy bizalommal, sőt egy ízben, mikor ismét differenciákat kellett kiegyenlítenem, – mely szerepből nekem bőven kijutott, – Daruváry akkori kabinetirodai főnök meg is mondta, hogy a király nem tekinti saját kormányának. Úgy értve ezt természetesen, hogy nem ő választotta ki magának, kényyszerhelyzetben volt a kinevezésével. Alig volt kérdés, melyben a kormány ne ütközött volna nehézségekbe. Az osztrák kormányok pedig egyenesen, mintha céljukul tűzték volna ki, akadályokat gördíteni útjába, hogy lejárassák. Ezekhez a nehézségekhez járultak azután a koalíció legnagyobb pártjában, a többséget képezett függetlenségi pártban egyes elégedetlen elemek által szított állandó nyugtalanságok, úgy hogy szegény jó Kossuth Ferenc idejének legnagyobb részét ezeknek a kiegyenlítése foglalta le, mígnem azután a szakadás – éppen az ő türelmessége és határozatlansága következtében – mégis csak beállott.

Az első teherpróba a kiegyezés meghosszabbítása és ezzel a kvótaemelés volt. Valahogyan sikerült ezzel megbirkózni. Segített benne, hogy az autonóm vámtarifának egyidejűleg külön önálló

magyar vámtarifa gyanánt való becikkelyezése egy osztrák kormányt kívánt áldozatul. Hohenlohe Konrád herceg kormánya ezért mondott le Bécsben. Ebben a kérdésben volt első parlamenti összeütközésem Polónyi Gézával. A választójog állandó ütköző volt, mióta nyilvánosságra jutott, hogy Andrássy a pluralitás alapján tervezi azt, de azért a bankkérdés felvetődéseig valahogyan csak mentek a dolgok, és pedig annyival inkább, mert addig megvolt a remény, hogy a katonai kérdésben sikerül engedményekhez jutni, aminek révén egy csapással megváltozott volna a helyzet. Andrássy és Apponyi exponálták ebben magukat különösen. Utóbbinak helyzete nehezebb volt, mert az öreg király szigorúan ragaszkodott ahhoz, – és ez alól csak Andrássyval tett kivételt, – hogy minisztereivel csak tárcáikhoz tartozó ügyekről beszél. Külön kellett megkérni, hogy Apponyival kivételt tegyen. Az öreg király szigorúan ragaszkodott a rendes keretekhez és formákhoz. Ha egy minisztere lemondott, soha sem hallgatta többé meg, bármily nagy államférfiú lett legyen, nála mindég csak a hivatalban lévő miniszternek volt szava. Hiába, »akinek Isten hivatalt ad, annak észt is ad«. Ezt az öreg király alkotmányosság szempontjából vélte így helyesnek. Mert annak formáira szigorúan ügyelt.

Egy volt csak örvendetes: a koalíciós kormány tagjainak egymáshoz való személyes viszonya. Ez mindvégig a legjobb volt, soha tudtommal eltérés nem merült fel köztük, személyi viszonyuk még a legválságosabb időkben is változatlanul baráti maradt. Ezt a viszonyt legjobban jellemzi a kabinetben a két ellentétnek, Andrássynak és Kossuthnak egy születésnapjára sürgönyváltása. Kossuth hatvanhetedik születésnapja volt, erre Andrássytól a következő szellemes sürgönyüdvözlését kapta: »Szívből gratulálok a hatvanhetesnek«. Andrássy akkor negyvennyolcadik évéhez közeledett, Kossuth így köszönte meg az üdvözlést. »Köszönet a 48 felé közeledőnek«. És akkor tényleg olyan (nagy közeledés történt hatvanhét és negyvennyolc között, hogy nagyon komoly tárgyalások folytak a hatvanhetes alkotmány- és a negyvennyolcas függetlenségi párt között egybeolvadás céljából. A fúzió alapjául szolgáló tervezetet Apponyi dolgozta ki, valóságos mestermű volt.

Sajnos, a terv nem tudott megvalósulni. Kossuth egy pécsi banketten tartott pohárköszöntőben előzetes megállapodás nélkül idő előtt pattantotta ki és akiknek érdekében volt, hogy a fúzió ne jöjjön létre, meg is hiúsították azt. Az igaz, hogy tárgyi alapja is meggingott a fúzióknak: az a remény, hogy sikerül a királlyal végleges

kibontakozáshoz jutni. Amire nézve, még ekkor bőven voltak támpontok. 1909. január első napjaiban még az a csoda is megtörtént, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös olyan kijelentést tett József főherceg előtt, miszerint hozzájárul a katonai engedményekhez, mert belátja, hogy e nélkül nincs megoldási lehetőség. Az igaz, hogy később megtagadta ezt és minden elképzelhetőt megtett ellene. Ekkor már előrevetette az önálló bank kérdése is az árnyékát. Az osztrák kormány sürgette a közös bank szabadalmának megújítására vonatkozó tárgyalások megindítását, a magyar kormány azonban erre nem volt kapható, hanem a kartellbank mellett foglalt állást. A függetlenségi pártban megindult a bankmozgalom és jöllehet Kossuth tájékozva volt arról, hogy a király nem megy bele a bank elkülönítésébe, 1909. évi újrúvi beszédében mégis úgy kezelte ezt a kérdést, hogy az önálló bank harcosai a maguk győzelmét vélték remélhetni. Ez volt a legnagyobb hiba. Még a függetlenségi párt higgadt, mérsékelt elemeit is megtévesztette ez; nem tételezték fel Kossuthról, hogy ilyen mondjon, ha nincs alapjaj Hiába volt Apponyi Albert grófnak minden komoly figyelmeztetése, hogy ne provokálják idő előtt ennek a kérdésnek felvetésével a bomlást, mikor remény van katonai engedményekre, minek alapján azután egészen másképen fogna a helyzet alakulni. Akik el voltak határozva a helyzetet mindenképp felborítani, mert abban a tévhitben éltek, hogy a koalíció után öök következnek, hidegen fogadták a bölcs tanácsokat és komoly figyelmeztetést, Kossuth hamar belátta hibáját, de akkor már késő volt, a lavina megindult. Mikor a pártnak szélső része – a későbbi Justh-pártiak – mind hangosabbak lettek és a helyzet már kellemetlen kezdett lenni, Kossuth 1909. január első hetében következő tervét közölte Wekerlével: Az ügyek megoldásához időre van szükség; erre nézve az a modus procedendi volna választandó, hogy a képviselőháznak január 18-án történő összeülése előtt hozzon a minisztertanács formális határozatot a bankkérdésben, még pedig a kartellbank alapjára helyezkedve, melyet úgy a függetlenségi párt, mint az alkotmánypárt elfogad; a minisztertanácsnak ez a megállapodása alkalmas módon nyilvánosságra hozandó azzal, hogy a tárgyalásokat eziránt az osztrák kormánnyal alkalmas időben meg fogják indítani. Ez meg fogja nyugtatni a függetlenségi pártot és a nyugtalanság el fog ülni. Ezenközben a bizottságban le kell tárgyalni a választójogi javaslatot, sőt a Házban is el kell azt intézni, mert erre a paktum nemcsak a kormányt, hanem a pártokat is kötelezi a királlyal szemben. Addig, míg a bizottság elkészül a választójoggal,

a Ház tárgyalhatja a kongruát és a katolikus autonómiát (melyekre nézve Apponyinak kész törvényjavaslatai voltak), az adótörvényjavaslatokat és még egyebeket is. Az osztrák kormánnyal a bankügyi tárgyalások amúgy sem fognak gyorsan menni, azokhoz hosszabb idő fog kelleni. Ha az osztrák kormány elfogadja ezt az elvi alapot a bankkérdésre nézve és megegyezés jön létre, akkor még magával a Bankkal kell tárgyalni. Amennyiben pedig az osztrák kormány elutasító magatartást tanúsítana és Ő Felsége sem honorálná a magyar álláspontot, akkor a kormány beadja lemondását, ő pedig megjelenik kihallgatáson Ő Felsége előtt és a függetlenségi párt eredeti programjának megfelelően az egészen önálló jegybank felállításához kéri a király hozzájárulását. Arra az esetre, ha Ő Felsége – ami valószínű – ezt a kívánságot megtagadná, ismét Wekerle lenne megbízandó a kabinetalakítással, aki esetleg rekonstruálhatná kabinetjét, melybe való belépését Kossuth attól tenné függővé, hogy egy általa e célra összehívandó függetlenségi pártgyűlés elfogadná-e a korábban már felmerült (általam tervezett) bankkompromisszumot;*) ha a párt ezt elvetné, kijelentené ott nyomban, hogy visszavonul a politikától, mert nem vállalhatja el a következményekért a felelősséget. Az ügyek úgy lennének intézendők, hogy ez a döntés május előtt ne provokáltassék, időt kell nyerni ilyen súlyos problémákhoz. Wekerle elfogadta ezt a javaslatot, de nem került reá sor, jóllehet a kormány annak a kartellbankra vonatkozó részét még januárban egyhangúlag magáévá tette. Ámde az események olyan rohamosan követték egymást, hogy komoly, nyugodt parlamenti tárgyalásokra már alig lehetett remény, fjusth Gyula fenyegetőzni kezdett a Ház elnöki állásáról való lemondásával, sőt már azt kívánta Wekerlétől, hogy kérjen részére a királynál kihallgatást, aki előtt fel akarja tární a helyzetet. Még az sem térítette észre a nyugtalankodókat, hogy megtudtuk iaoközben, – Schönaich közös hadügyminiszter általam közölte ezt bizalmasan a kormányai – miszerint a katonai engedményekkel aligha lesz baj. Az ő javaslatára ugyanis Ő Felsége a tábornoki kar tizenkét tagjától írásbeli véleményt kívánt a Bolgár Ferenc által készített és a magyar kormány által elfogadott tervezetre nézve, melyre válaszul hat vélemény a leghatározottabban ellene foglalt ugyan állást, ellenben hat ugyanoly határozottsággal mellette. Utóbbiak közül különösen Klobucsár honvédségi főparancsnok véleménye tett mély benyomást a királyra. Klobucsár

*) I. 41 oldal.

előterjesztése felölelte az egész közjogi helyzetet, kifejtve részletesen, hogy a szóban lévő nemzeti engedmények egyáltalán nem árthatnak a hadseregnek, sőt azáltal, hogy békét teremtenének a magyar nemzettel, nagy szolgálatot tennének annak, biztosítanak annak nyugodt fejlődését. Ezen vélemény mellett még a Steininger hadtestparancsnok előterjesztése ragadta meg különösen a király figyelmét, aki azt fejtegette, hogy ez a kérdés tulajdonképpen már 1867-ben dőlt el, Magyarország állami önállóságának elismerésével, melynek ez természetes folyománya; a szóban lévő engedmények előtt nem lehet kitérni, jobb azokat előbb megadni és Magyarországgal békét teremteni.

Itt említem meg azt is, hogy a hat kedvezőtlen vélemény között három főherceg és a vezérkar főnöke szerepeltek, utóbbival szemben állott a hadügyminiszter kedvező véleménye.

A katonai engedmények kérdésében való hangulatváltozást megerősítette Wekerle legközelebbi kihallgatása a királynál, aki sokkal engedékenyebben beszélt akkor a katonai kérdésekről, hozzátéve, hogy a baj a trónörökösnél van, aki azokat még mindig makacsul ellenzi és megmosolyogta azt a közlését a miniszterelnöknek, mely szerint a trónörökös kijelentette volna, hogy nem ellenzi többé a katonai engedményeket. A király természetesen jobban volt informálva. Pedig Ferenc Ferdinánd az említett kijelentést megtette, József főhercegnek tanuja is volt reá, nem négy szemközt történt.

Időközben Kossuth Ferenc megtudta, hogy Justh Gyula azért kért kihallgatást, hogy megmondja Ó Felségének, miszerint hajlandó végleg elejteni a függetlenségi programmból a perszonális uniót és a többi közjogi követelést, ha ezzel szemben megkapja az önálló bankot és vámterületet. Ez a hír megdöbbenetett Kossuthot és ennek hatása alatt maga ejtette el említett kibontakozási tervét. Megjegyzendő, hogy a választójog kérdésében is lényeges változás állott be, amennyiben a király most már nem sürgette azt; ennek, valamint a katonai kérdésekben való jobb hangulatnak oka valószínűleg abban rejlett, hogy akkor már jelentkeztek a komoly bajok Szerbiával, sőt a háború veszedelme sem volt kizárva, amint azt a későbbi események, az áprilisi ultimátum igazolták. Bosznia-Hercegovina annexiója idézte fel ezt a háborús veszedelmet, igazán csak hajszálon múlt, hogy akkor nem tört ki Szerbiával a háború, melyre mindkét oldalon meg voltak téve az előkészületek Természetes, hogy akkor sem mi provokáltuk, hanem Szerbia mely az annexiót magára nézve sérelmesnek tekintette és olyan kihívó ma-

gatartást tanúsított, melyet a monarchia tekintélyének legsúlyosabb sérelme nélkül nem lehetett és nem volt szabad eltérni. Az utolsó percben Szerbia beadta derekát és a háború elkerülhetővé vált. A világtörténelem a türelemnek kevés olyan példáját ismeri, mint aminőt a régi monarchia hosszú éveken át tanúsított az ellene szomszédai részéről folytatott állandó izgatásokkal szemben. Erre a háborús készülődésre tényleg állott idő rendelkezésre, hat hónapnál tovább tartott a feszült viszony, mely minden pillanatban ki-robbanással fenyegetett. Gazdasági vonatkozásaiból bővebben jutott ki osztályrészem, a király egyenes kívánságára nekem kellett ezeket személyesen intézmem. 1908. októberétől 1909. ápriliséig oly módon folytak azok, hogy egyetlen sor írás nem volt róla, minden rendelkezés közvetlenül történt. Soha még az adminisztráció oly fényes bizonyosságát képességének, készségének és feltétlen megbízhatóságának nem adta, mint akkor; ez a félév volt hosszú hivataloskodásomnak ebből a szempontból legszebb korszaka.

Ilyen időben nem lehetett kormányválságot felidézni; és a koalíciós kormány hivatása magaslatán is állott, a legnagyobb önmegtagadás mellett teljesítette az ország és a monarchia iránt tartozó kötelességét, egy pillanatra ugyan felmerült a függetlenségi pártban az a gondolat, hogy az újoncmegajánlást megtagadják, ezzel akartak felelni a királynak a bank ügyében ekkor már ismeretessé vált álláspontjára. De Andrassy és Apponyi olyan érvekkel szerelték le ezt a mozgalmat, melyek elől nem lehetett elzárkózniuk a legszélsőségesebb elemeknek sem; nevezetesen figyelmeztettek arra, hogy egyrészt veszteség lenne az országnak a külföld előtt, ha háborús veszedelem idején saját határainak védelmére tagadná meg az eszközöket, másrészt esetleg arra kényszeríthetnek ilyen meg-gondolatlansággal a királyt, hogy a szerb háborút elkerülendő, Magyarország délvidékének rovására tegyen Szerbiának területi engedményeket, átengedve esetleg Újvidéket és egyéb ottani területet, azzal az érthető indokolással, hogy maguk a magyarok nem akarják ezt a területüket megvédeni. Ez hatott és különösen Apponyi fellépése azáltal, hogy nem csinált titkot abból, miszerint ellene van a háborúnak és végsőig megkísérlendőnek tart mindent, annak elkerülhetésére.

A válság is elodázódott, a háború is elkerültetett. Ellenben a koalíciós kormánynak elég gyorsan alapos csalódásban kellett részesülnie. A szerb kormánynak az ultimátumra adott kielégítő válasza a monarchiának nagy politikai sikere volt. Mámoros is lett

tőle Bécs. A Ballplatz-al azóta nem lehetett beszélni, ott egyszerre mindenkiből kis Bismarck lett, Aehrenthal pedig legalább egy fejjel magasabbnak képzelte magát Bismarcknál. Wekerle és Kossuth kívánságára Bécsbe mentem, megtudakolandó a kül- és a hadügyminiszterektől a helyzetet. Ilyen megbízatásban gyakran volt részem, rendszeren én voltam az előfutár. Április 15-én kaptuk a hideg zuhanyt. Aehrenthal közölte velem, hogy a katonai kérdések rosszul állnak: a hadsereg a legutóbbi szerb mozgalmakkal szemben kitűnően bevált, ezen most változtatni kockázatos lenne, ő eddig mindig támogatta a magyar kormány törekvéseit a kérdések megoldása körül, most azonban olyan nehézségek állottak elő, melyek leküzdhetetleneknek látszanak. A trónörökös nyíltan foglalt állást ez ügyben, kijelentve a Felsőnek, hogyha ezekben engedne, ő levonná a maga részéről a legmesszebbmenő konzekvenciákat. Ez az akadály nehezen lesz leküzdhető. A kibontakozás csak új program alapján lehetséges, melynek minden kétséget kizárónak kell lennie: a függetlenségi pártnak e részben teljesen nyíltan kell beszélnie, fenntartások többé nem lesznek lehetségesek, olyan program kell, melyet Ő Felsője elfogadhasson. Azt is közölte – természetesen óriási vívmány gyanánt, – hogy a trónörökös hajlandó kilépni eddigi tartózkodó magatartásából és fogadni a magyar kormány illetékes tagjait, elhallgatva azonban előttem azt, amit Schönaich megbízásából, – akivel akkor nem beszélhettem – régi meghitt barátom, Hoffmann Hugó altábornagy, hadügyi osztályfőnök, ez a kitűnő katona és mindhaláláig igaz, magyar hazafi közölt velem, t. i., hogy Kossuthot azonban semmi körülmények között nem fogadja. Aehrenthal a katonai kérdést illetőleg is elhallgatott előttem egy fontos körülményt, melyet az egyenes, nyílt lelkületű Schönaich elmondott nekem, nevezetesen, hogy a fordulat különösen az osztrák kormány idézte elő, mely kijelentette Ő Felsője előtt, hogy ha a katonai kérdésekben a szabadelvű párt kilences bizottságának határozatain túlmenő engedményt tenne, akkor elfordul a helyzet Ausztriában, még a rendes újoncokat sem szavazzák meg, véderőreformról pedig egyáltalában szó sem lehetne. Ennek az osztrák állásfoglalásnak az volt a históriája, hogy az említett írásos ankét alapján Ő Felsője utasítására Schönaich hadügyminiszternek, – aki a magyar javaslatok mellett volt, ezért is lett annyira kegyvesztett a trónörösösnél, aki nem is nyugodott addig, míg ki nem túrta – az egész katonai kérdést felölelő emlékiratot kellett készítenie és azt utalással a legfelsőbb parancsra,

azzal a megkereséssel az osztrák miniszterelnökkel közölnie, hogy az osztrák kormány foglalkozzék a kérdéssel és legkésőbb nyolctíz napon belül tegyen jelentést közvetlenül Ő Felségének. Schönauich megbízatása tovább terjedt, arra is szólt, hogy lépjen személyes érintkezésbe az osztrák kormány tagjaival, sőt parlamenti körökkel is. Közlése szerint az utóbbit Luegerrel kezdte, aki a helyzet tisztázásáig jóakaró passzivitást ígért neki, amit meg is tartott, sajtója elhallgatott támadásaival, nem zavarta a tárgyalásokat. Természetesen, hogy annál vehemensebb támadásokat intézhessen Magyarország ellen azután. Aehrenthal olyan természetesnek találta ezt a fordulatot, hogy egyenesen csodálkozott megütközésemen. Nem értette meg tehát ellenvetéseimet, hogy Magyarországot büntetni akarják azért, mert a monarchia nagy sikerét biztosította.

Ezzel a helyzetváltással lényegesen megváltozott a kormány helyzete is. A régi osztrák taktika érvényesült ismét: amíg szükség lehet Magyarországra, addig biztatni; amint a baj elmúlt, kimutatni vele szemben a foguk fehérét. A hadsereg magyar része jól viselte magát a háborús készülődéssel szemben, mert hisz csak természetes, hogy akkor is a magyar katonák lettek volna az első csatasorokban, a Klobucsár főparancsnoksága alatt állott hadsereg volt kiszemelve arra, hogy Belgrád felől támadja Szerbiát, ugyanakkor fog a Waresanin parancsnoksága alatt álló másik hadsereg Bosznia felől behatolni, ahol akkor szintén bőségesen voltak magyar csapatok. Ágyúölteléknek mindig jók voltak a magyarok!

Természetes, hogy ilyen körülmények között meggyengült a koalíciós kormány ellenálló képessége. A politikai körök még nem szerezhettek tudomást erről a végzetes hangulatváltozásról, de már nemsokára reá a kartellbank tárgyalásoknál ért kudarc nem volt eltitkolható, a kormánynak nem volt más választása, mint beadni lemondását, – 1909. évi április 25-én ez meg is történt. Az oly szépen megindult kibontakozás után ismét kátyúba került az ország.

Kossuth Ferenc kabinetalakítási terve

A bankkérdés időelőtti felvetése volt a koalíciós kormány első lemondásának közvetlen oka. Kossuth Ferenc látta ennek a helyzetnek kialakulását, csak nem volt elég ereje, illetőleg erélye annak megakadályozására. Mert ha kellő időben határozottan lép fel, nem fajultak volna el annyira a dolgok, mint ahogyan az bekövetkezett. Ő annyira ura volt a helyzetnek pártjában, hogy neki csak erőt kellett volna mutatnia és kizárólag az ő akarata érvényesült volna. Ha volt valaha közte és Apponyi között valami differencia, ezen a ponton volt az. Apponyi világos látása alapján ismételen figyelmeztette erre. Jellemző erre a helyzetre nézve egy irataim között talált távirata Apponyinak Kossuth-hoz: »Nagy örömmel olvastam a Magyar Tudósító útján közzétett erélyes nyilatkozatodat, nem szabad a nemzet sorsát olyanok ötleteinek kiszolgáltatnunk, akik bizonyára igen tisztességes úriemberek, de a vezetésre semmiféle hivatottsággal nem bírnak és ezt a szerencsétlen országot katasztrofákba vinnék.« Milyen világosan látta Apponyi akkor is a helyzetet!

Kossuth bátorításában volt Apponyinak különben egy segítőtársa, aki szintén nem szűnt meg ily irányban hatni reá: Kossuth Lajos Tivadar. Ő sehogy sem tudott megbarátkozni a mi politikai viszonyainkkal és különösen az itt uralkodó hanggal. Egy ízben, mikor ismét értesítést adtam neki bátyja betegségéről, ami – sajnos – nagyon gyakran történt, azt írta nekem: . . . »Jól tudom, mennyire befolyásolja bátyám betegségét az izgatottság, érthető tehát, hogy ami az utóbbi időkben nálatok történt, egészségét még jobban aláásta. De erről ne beszéljünk; olyan kifejezéseket kellene használnom, milyenektől tartózkodni óhajtok; nem szoktunk mi a külföldön a politikai szenvedélyeknek oly mértéktelen elfajulásához, mely tényállást, valóságot, jóhiszeműséget, az egyéni tisztesség rovására egészen félre tesz, egy ideiglenes szónoklati eredmény elérése végett. Valóban sajnálandó az az ország, ahol ilyen politikai ... erkölcsek . . . fejlődhetnek, a nélkül, hogy a közérzület kellőleg elbánná azzal, aki ilyesmire vetemedik.«

Kossuthnak annyira alaptermészete volt az erélytelenség,

hogy hiába volt minden kísérlet őt erélyes elhatározásra bírni. Pedig nagyon szeretne volna kenyértörésre juttatni pártjának Justh Gyula köré csoportosuló kis részével. Különösen Justh Gyulától szeretett volna szabadulni, soha sem tudott felmelegedni iránta. Teljesen ellentétes természetek voltak, Kossuth a megtestesült nyugalom, Justh a szilaj temperamentum. Justh Gyulával különben nekem is sok bajom volt. Eleintén olyan barátság volt köztünk, hogy első képviselőházi beszédem nagy sikere alkalmával a nagy szónokokat megilleti szünettel tüntetett ki és leszállva az elnöki pódiumról, ott helyben megölelt és megcsókolt; később azonban nagyon megnehezelt reám, mert nekem tulajdonította, hogy Kossuth nem követi az ő tanácsait. Neheztelését mindvégig érezte velem.

A helyzet kibonyolítására Kossuth azt eszelte ki, hogy egy kizárólag függetlenségi kabinetet kellene alakítani. Ez a teljes kormányzati hatalom átengedése fejében könnyebben alkudhatna meg a koronával, erre az általam készített bank-kompromisszum elég alap volna, mert a hatalom kizárólagos birtokában mégis csak lenne alkalom elveit fokozatosan érvényesíteni. Ő erre alapította terveit, no meg arra, hogy ilyképen kielégíthetvén bizonyos személyi ambíciókat is, ezzel a megoldással megindíthatná pártjában a tisztulási folyamatot, Justh-ék igen csekély kísérettel kiválnának és a párt ismét egységes lenne.) Gyakran tett nekem célzásokat ily irányban, de nem hozván azt határozottan szóba, nem reagáltam erre. Andrássyval ismételten megtárgyaltuk ezt a megoldást, igaz, más szempontból, t. i., hogy végre-valahára tiszta helyzetet kell teremteni és ha a negyvennyolcasok átveszik a hatalmat, a vele járó nagy felelősség mérséklőleg fog rájuk hatni, nekünk pedig sokkal jobb ellenzékbe menni, a nélkül természetesen, hogy támadó szándékunk lenne velük szemben. Sőt ellenkezőleg, nagyon is jóindulatú ellenzékük akartunk volna lenni. Andrassy azonban nem hitte, hogy a király ilyen megoldásra kapható lenne. Az események akkor még neki adtak igazat, ami nem jelenti azt, hogy később a felfogások e részben meg ne változzanak. 1909. január utolsó hetében Kossuth végre nyíltan vetette fel előttem említett gondolatát, sőt egyenesen arra kért, hogy én vetném azt fel Bécsben a saját eszmém gyanánt, a legjobb lenne, ha kihallgatáson jelentkezném Ő Felségénél és így terjeszteném azt közvetlenül elő. Ő is megtehetné ugyan ezt, de egyrésztől feszélyezi őt a minisztertársaira való köteles tekintet, másrésztől szeretné elkerülni, hogy személyes felkínálkozásnak tűnhessék. Készséggel vállalkoztam kívánságának teljesítésére, kivéve

a királyi kihallgatást, mint amit nem tartottam helyesnek, nem jelenhettem meg hívatlanul Ő Felsége előtt. Ugyanakkor közöltem vele, hogy ez a terve egyezik a mi véleményünkkel is, szerintünk ez a legolcsóbb megoldás lenne a koronára nézve és az ország végre nyugalomhoz jutna. Természetes, hogy Wekerlének is elmondtam a dolgot, aki szokott módján, kedélyesen fogta azt fel, kijelentve, hogy ő is minden lehető megtenne a terv megvalósulása érdekében, de nem bízik benne. Az volt erről a nézete, mint Andrássynay Csak azt tette hozzá, hogy amennyiben mégis sikerülne, ő ismét visszavonulna a politikától és szeretne visszatérni a közigazgatási bíróság elnöki székébe.

Megbeszélésünkhöz képest felmentem Bécsbe, felkeresve Aehrenthal báró külügy-, Schönaich hadügyminisztert, Schiessl báró kabinetirodai igazgatót és Daruváry kabinetirodai főnököt. Schiessl báró ugyan sohasem avatkozott bele magyar ügyekbe, amint politikával egyáltalán nem foglalkozott, de feltétlen bizalmas embere lévén a királynak és irántam mindig nagy bizalommal viseltetvén, használhatni véltem az ügynek, ha annak nagy jelentőségére való tekintettel, őt is beavatom abba. Amint előre gondoltam, nem is nyilvánított véleményt, csak éppen tudomásul vette, de meglepetését azért mégsem titkolta el, ki mert volna Bécsben egy tiszta negyvennyolcas magyar kormányra gondolni, mikor már Kossuth Ferenc fogadtatása a király által is olyan konsternációt idézett elő annak idején. Schönaich fogta fel legjobban a kérdést. Ez a derék, becsületes katona erős politikai érzéssel bírt és rögtön átlátott a szitán. Már eléggé ismerte Kossuth Ferenc egyéniségét is, tudta, hogy annak lojalitásához nem férhet kétség, de viszont azt is tudta, hogy Ferenc József Ő Felségénél úgy sem mehet bizonyos határon túl senki, azért ezt a megoldást a hadsereg szempontjából annyival kevésbé tartotta aggályosnak, mert hisz a honvédelmi miniszternek egy tábornoknak kell lennie. Ő rögtön a magyar ügyekben hűséges tanácsadójára, Hoffmann Hugóra gondolt. Készséggel vállalkozott a terv előmozdítására, feltéve, hogy a király megkérdezi őt. Nem úgy a birodalmi kancellári allűrökkel bírt Aehrenthal báró. Neki sem volt kifogása Kossuth miniszterelnöksége ellen, személyétől sem félt, de nagy elvi kifogásokat támasztott a terv ellen. Álláspontja a következő volt: Ha a függetlenségi párt át akarja venni a kormányt, akkor mondjon le előbb kifejezetten a függetlenségi programról és helyezkedjék minden kétséget kizáróan a fennálló törvényes alapra, olyan programot adva, mely lehetetlenné teszi eddigi elveik hirdetését; a

király a hatvanhetes alkotmányra esküdött, ettől el nem térhet és csak olyan kormányt nevezhet ki, mely ezt az alapot fenntartás nélkül elismeri, szóval Kossuth legyen előbb hatvanhetes. Sohasem volt valami nagy véleményem Aehrenthal képességeiről és politikai érzé-
kéről, ez a beszélgetésünk megerősített ebben a véleményemben.

A tervről a király tudomást vett, úgy tudom, Daruváry adta azt elő, választ azonban nem kaptunk, sőt a király nem érintette azt soha Kossuth előtt később elég sűrű audienciái alkalmával sem. Csak egy ízben vélt Kossuth erre célzást észrevenni, nevezetesen, mikor előterjesztése során Justh Gyula nevét említette, a király elmosolyodott, Kossuth ezt észrevéve, szintén mosolygott, mire a király hangosan felkacagott. Kossuth úgy érezte, hogy a király arra az ellenakcióra gondol, melyet szerinte Justh-ék az ő terve ellen indítottak. Justh Gyula kihallgatása ugyanis két vagy három nappal az én bécsi eljárásom után volt...

Ami akkor még képtelen gondolatnak tűnt Bécsben is, Budapesten is, néhány hónap múlva már nem volt az.

A koalíciós kormány válsága ugyanis nemcsak nem szűnt meg, hanem ellenkezőleg, állandósult. Attól kezdve, hogy a kormány április 26-án a képviselőházban bejelentette lemondását, kihallgatás kihallgatást, kombináció kombinációt ért, megoldás azonban nem kínálkozott. Sok minden tényező játszott ebben közre. Nem kis része annak is volt, hogy – mint ilyenkor rendszeren történni szokott – olcsóbb kínálatok is jelentkeztek. Mennyi ezt célzó emlékiratot kapott Ferenc Ferdinánd főherceg akkor magyar politikusoktól! De egyet sem jobboldaliaktól. Eredményre ugyan azok sem vezettek, a megoldás hátráltatására azonban alkalmasak voltak. Míg ezek az egyik oldalon történtek, addig Wekerle más irányban próbálkozott és bár ismerte a királynak a szerb komplikáció elsimulása után a katonai kérdésben megváltozott álláspontját, még sem adta fel a reményt, hogy ezen a téren sikerül valamit elérnie. A monarchia nagyhatalmi állásáról és katonai erejének biztosításáról lévén szó, a német császárnál vélt támogatásra találhatni. Felkereste tehát Tschirschky-Bögendorf bécsi német nagykövetet – akivel különben is nagyon jó viszonyban volt – és informálva a helyzetről, kérte, tegyen olyan jelentést kormányának, melynek a császár elé kell kerülnie. Tschirschky készséggel vállalkozott erre, sőt közölte Wekerlével, hogy már előzőleg a magyar kívánságok szellemében beszélt Aehrenthal báróval, amit annyival inkább megtehetett, mert ismeri császári urának és Bülow kancellárnak álláspontját, kik azt vallják, hogy Magyar-

országban csak a magyar elemre lehet és szabad támaszkodni, azt kell erősíteni, ők csak a közös hadsereg kettéválasztását ellenzik. A mint azonban később megtudtunk, a katonai kérdésben a német császár nemcsak, hogy nem volt mellettünk, hanem határozottan ellenünk foglalt állást; nemcsak Ferenc Ferdinánd főherceg említette ismételten egyesek előtt, hogy leveleket mutathat a német császártól, melyekben az óva int attól, hogy e téren engedmények tétessenek, hanem maga a császár egy berlini udvari bál alkalmával egy magyar főúrnak – akitől közvetlenül tudom ezt – a katonai kérdésekre vonatkozólag azt mondta: »In dieser Frage kann Seine Majestät nicht nachgeben, darf nicht nachgeben und wird nicht nachgeben«. (Ebben a kérdésben Ő Felsége nem engedhet, nem szabad engednie és nem fog engedni.)

A válság tovább vajúdott. Június második felében Hoffmann Hugó altábornagy Schönaich hadügyminiszter legintimebb barátja és Daruvárynak közeli rokona, aki nagy szolgálatokat tett akkoriban a magyar ügynek, akivel kötetekre menő leveleket váltottunk az évek folyamán a végleges kibontakozás érdekében, melynek során ismételten felmerült Kossuth miniszterelnöksége, arról értesített, hogy ha Kossuth Ferenc mérsékelt programjával koalíciós kabinetre nézve komoly ajánlatot tenne, legilletékesebb helyen nem zárkoznának el annakelfogadása elől, csak garanciákat kívánnának tőle. A program irányát is nagyjában megjelölte, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy az ajánlatnak határozottnak és véglegesnek kell lennie. Hoffmann Hugó nem árulta el nekem, hogy honnan veszi ezt a fontos információját, én pedig, aki soha nem szoktam még legintimebb körben sem kérdezősködni, nem érdeklődtem az iránt, meg voltam győződve közlésének komoly alapjáról. Az is volt, mint évek múltán megtudtam. Forrása ugyanis Schönaich közös hadügyminiszter volt, kinek 1909. június 23-áról kelt bizalmas levele Hoffmann Hugó hátrahagyott iratai között van. Az a német nyelvű levél magyar fordításban következő:

»Kedves Barátom! Aehrenthal ma délutánra magához kéretett; ő délelőtt Ő Felségénél volt és ott hallott a K (Kossuth) féle tervről, D. (Daruváry) úgy látszott előadni a tervet, hogy Téged sejtenek szerzőjéül és úgy fogják azt fel, hogy a javaslat erre nézve Ő Felségétől induljon ki. Mindkét pontot helyreigazítottam, de ugyanekkor azt a *határozott benyomást* nyertem, hogy ennek a megoldásnak nagyon alapos reményei vannak, ha *változtatlanul* úgy terjesztik elő, amint Te nekem azt elmon-

dottad. Ez a megoldás lépne most az első sorba és csak ha ez a megoldás is lehetetlennek bizonyulna, ami azonban csak akkor következne be, ha új pótlások eszközölnének rajta, vagy egyéb változtatások eszközölnének, csak akkor fogna Lukács ismét kísérletezni; utolsó helyen jönne egy Khuen kabinet még képtelenebb gondolata – ilyesmit nem hinne az ember – oktrojált közigazgatási reformmal!

Azért irok Neked, mert Szt. (Szterényi) ma jönni fog és Neked talán lesz alkalmad őt informálni. Nézetem szerint, melyet Aehrenthal is oszt, nagyon fontos, hogy a K. (Kossuth) féle megoldás a lehető leggyorsabban elfogadtassák és Szt. az, aki az urakkal azt megértetheti. Még a B. (Batthyány Tivadar) minisztersége ellen sem látszik aggály fennforogni, ha Szt.-vel egy vasúti minisztérium különválasztatik.

L. (Lukács) missziója az ő budapesti audienciájára vezető vissza és az ő meghívását W. (Wekerle) és nem Aehr. (Aehrenthal) hozta javaslatba.

Szívélyesen üdvözöl igaz híved
Schönaich, gyalogs. tábornok.

Kérem a levél vételét telefonon igazolni »Ottakring 46«.

Ami még néhány hónappal ezelőtt képtelenségnek tűnt, most már első helyre került a megoldási lehetőségek között!

Közöltem Kossuthal, aki vállalkozott arra és annak alapján elkészítette kormányalakítási tervezetét, illetőleg ajánlatát. Jén vittem fel Bécsbe; olyan sürgős volt, hogy a vasútról kora reggel egyenesen Daruváry lakására kellett mennem, mert Ő Felsége már reggelre várta annak előterjesztését. A tervezet teljesen Kossuth fogalmazása volt. Szó szerinti szövegében adom közre, annak a kornak története szempontjából jelentőséggel bír.

»TERVEZET.

I. A minisztérium a koalícióhoz tartozott parlamenti férfiakból alakúina.

A tárcafelosztás a következő lenne:

a) *Függetlenségi pártiak:* Miniszterelnökség: Kossuth Ferenc, vallás- és közoktatásügy: Apponyi Albert gróf, igazságügy: Holló Lajos, földművelés: Mezőssy Béla vagy Teleky Arvéd gróf, kereskedelem (vasutak nélkül, melyre külön vasúti minisztérium alakítatnék): Batthyány Tivadar gróf.

b) *Alkotmánypártiak:* Pénzügy: lehetőleg Wekerle Sándor, belügy: Návay Lajos, vasútügy; (a mostani kereskedelemügyi tárcától elválasztva) Sztérenyi József.

c) *Néppárti:* Felség személye körüli: Zichy Aladár gróf.

d) *Pártonkívüliek:* Honvédelem: Ő Felsége által kijelölendő magyar tábornok, lehetőleg Hoffmann Hugó altábornagy, Horvát-szlavon-dalmát miniszter: egy unionista érzelmű horvát, Josipovich Géza vagy Rakodczay Pál volt horvát bán.

A kereskedelemügyi tárca kettéválasztására vonatkozó törvény még a nyári szünet előtt alkottatnék meg.

2. A miniszterelnökség, az Ő Felsége személye körüli és a horvát-szlavon-dalmát minisztériumok kivételével, mint ahol politikai államtitkárok nincsenek, minden minisztériumban legalább egy államtitkári állás függetlenségi pártiakkal töltenék be.

II. Az ekként alakítandó kormány következő feladatokra vállalkoznék:

1. *A választói törvény sürgős megalkotására,* úgy, hogy a magyarságnak az öt számarányilag és történelmileg megillető helyzete és az intelligencia vezető szerepe feltétlenül biztosítva legyen; a választók száma ne legyen előre megállapítva, hanem annyi, amennyi egy jó törvényből de facto eredne (valószínűleg 2.110.000, most 1.110.000). Ezen törvényjavaslat tárgyalása legkésőbb 1909. október hóban megkezdendő és az egész anyag országgyűlési tárgyalása úgy rendezendő be, hogy 1910. őszére már az új törvény alapján legyenek a választások megtarthatók. E választások vezetése az ezen program alapján kinevezendő kormánynak biztosíttatik. A választókerületek beosztására nézve a kormány szabadkezet nyer abban az irányban, hogy a magyarság túlsúlya e révén is biztosíttassék.

2. *A bankkérdés rendezése egy évre kitolódik és ezért 1911. végéig a jelenlegi bankszabadalom meghosszabbíttatik* annak kifejezett hangsúlyozása mellett, hogy ez semmiféle irányban nem prejudikal a végleges rendezésnek, melyre nézve semmiféle lekötöttség semmi irányban nincs sem a koronára, sem a pártokra nézve. Az új választói törvény alapján összeülő országgyűlés fog a bank ügyében határozni. (Rendkívül megkönynyítené a helyzetet, ha Ő Felsége azzal a kijelentéssel, hogy fenntartja bár a bankügyben kifejezett vétőjét, megengedne bizonyos anyagi előkészülést arra az esetre, ha 1911-re más helyzet állna elő.)

3. *A katonai kérdések és azzal az újonclétszám emelésének kérdése 1911. őszére halasztatik, vagyis ez is az új országgyűlésre bízatik.* A kormány fel lesz hatalmazva annak kijelentésére, hogy amennyire Ő Felsége hozzájárulását kieszközölheti, a magyar nyelv érvényesítésére törekszik. *A rendes újoncok, a hadsereg és a haditengerészet hadieszközeinek fejlesztéséhez szükséges hitelek – az ország pénzügyi erejéhez mérten – megfognak szavaztatni.*

4. *A Bosznia és Hercegovina annektálására vonatkozó törvényjavaslat és az ebből előállott költségek megszavaztatnak.*

Ezekkel szemben intézkedés teendő – és eziránt a kormány megnyugtatót kérne – hogy Ausztria és az osztrák pártok a magyar belügyekbe való beavatkozástól tartózkodni fognak, annál is inkább, mert az a monarchia nagyhatalmi állását kockára tevő ellenségeskedést szül. Ő Felsége két állama között.«

Megbízásom volt Kossuthtól, a tervezethez a következő szóbeli kijelentéseket fűzni: »Wekerlével még nem beszélt; ha nem vállalhatná a pénzügyminiszterséget, akkor Ő Felsége által elfogadandó más jelöltet fog javaslatba hozni; Teleky Arvéd grófhhoz, akiről tudta, hogy Bécsben nejn szívesen látják, nem ragaszkodik, készséggel elejti; ha a megejtendő választásokra nézve (a II. 1. alatti pont negyedik bekezdése helyébe) inkább felelne meg az 1906 évi paktumnak erre vonatkozó része, azt venné fel ide; a 3. pont második bekezdéséhez megnyugtatóként hajlandó felvenni kívánatra az 1906. évi paktumnak az újonctöbbletre vonatkozó szövegét azzal, hogy az mozgósításra értetik. Ezenkívül ő kijelentené Ő Felsége előtt, hogy a »hadieszközökében a hadihajók is bennfoglaltatnak, nemkülönben, hogy kész az általa is szükségesnek elismert hárszabályok revíziójának keresztülvitelére is, csak azt nem vállalná, hogy ez programmpont legyen.«

Külön magyarázatot igényel a tervezet utolsó pontja, mint ami egészen szokatlan kormányalakítási programban. Ez esetben azonban alapos ok volt arra. Ugyanis röviddel azelőtt híre járt annak, hogy osztrák keresztényszocialista képviselők részéről valami tüntető látogatás készül Zágrábban. Apponyi és Kossuth nagyon erélyesen foglaltak ez ellen állást és az akkor éppen Bécsben időző Wekerle miniszterelnökhöz általam a következő sürgönyt menesztették: »A lapokból arról értesülünk, hogy osztrák keresztényszocialista képviselők nagyobb számban Dalmáciából visszajövet, Zágrábba mennek, hol a városi hatóság hivatalosan fogadja őket. Szükségesnek tartjuk figyelmedet erre felhívni, kérve, ha nem tettél volna még kellő intézkedést ebben, úgy méltóztassál a bán útján intézkedni, hogy a legkisebb politikai vonatkozás hatásáig megakadályoztassák, esetleg megtoroltassék egészen a kiutasításig, különös tekintettel az immár tűrhetetlen osztrák gyűlölködésre, mert ily intézkedés elmaradásának politikai felelősségében nem osztozhatnánk.

A délszláv kérdés már akkor előrevetette árnyékát. Ausztriában

nem is sejtették, hogy milyen katasztrófát idéznek fel vele a monarchiára nézve. Ők csak azt keresték, mivel árthatnak Magyarországnak. Ez tehát a magyarázata ennek az utolsó pontnak.

Néhány nap múlva nagy meglepetésünkre Daruvárytól levél érkezett Kossuth-hoz, melyben legfelsőbb parancsra közli vele, hogy Ő Felsége nem fogadta el kibontakozási tervezetét, hanem Lukács Lászlót bízta meg homo regiusi minőségben a kibontakozás megkísérlésével, utasítva őt arra, hogy elsősorban vele lépjen érintkezésbe. Nem tudván az elutasítás okát, felmentem Bécsbe ezt megtudakolni. Nagy meglepetésemre megtudtam Hoffmann Hugótól, aki minden részletbe be volt avatva, hogy még aznap délelőtt, mikor a tervezet Ő Felsége elé terjesztett, jött Kossuthtól a kabinetirodába telefonüzenet, mely szerint kéri bejelenteni, hogy Návay jelölését a belügyminiszterségre elejti és még valami módosítást tesz tárgyi vonatkozásban. Ez a határozatlanság és kapkodás a lehető legrosszabb benyomást keltette, ez lett volna legfőbb oka a tagadó válasznak.

Kossuth június 30-án tett jelentést Daruváry útján a királynak, sajnálatát fejezve ki javaslatának el nem fogadása miatt. Mmeggyőződése szerint – úgymond abban – ez volt az egyedüli alkalmas és feltétlenül biztos mód ezidőszerint az annyira kívánatos békét helyreállítani« és egyben jelentést tett a homo regiუსnak nála történt látogatásáról, előre jelezve, hogy pártja annak kibontakozási ajánlatát el fogja utasítani, sőt még további tárgyalásra sem fogja alkalmasnak találni, úgy is történt.

A koalíciós kormánynak pedig még hónapokig kellett hivatalban maradnia, mert nem kínálkozott kibontakozás.

Tisza István redivivus

Kevés esetet ismer a történelem olyan korrekt politikai magatartásra, mint aminő Tisza Istváné volt kétszeri miniszterelnöki bukása után. A koalíciós kormány idején először és a háborúban az Eszterházy- és Wekerle-kormányok alatt másodsor. Akkor teljes politikai visszavonulísagban, ekkor mint a parlamenti többség vezére a kisebbségi kormányokkal szemben. A koalíciós kormány egész ideje alatt távol tartotta magát minden politikától. (Ha jól emlékszem, kétszer szerepelt mindössze a főrendiház ülésein, egyszer egy bihari szolgabíró esetében interpellálta meg Andrásst, mint belügyminisztert, ami nem valami rokonszenves ügy volt; másodsor egy igen hatásos külügyi vonatkozású beszédet mondott, támadást intézve az akkori angol külügyi politika ellen. Utóbbival a monarchia külügyi politikájának és különösen Magyarország Balkán-érdekeinek akart szolgálatot tenni, melyet Sir Grey politikája nagyon közelről érintett. Visszavonultságában annál intenzívebben foglalkozott a felmerült gazdasági és szociális kérdésekkel. Alig terjesztettük a képviselőház elé a munkások betegség és baleset elleni biztosításáról szóló törvényjavaslatot, Tisza István máris felkeresett Válaszútról levelével, melyben ennek a törvényjavaslatnak és indokolásának megküldését kéri, tanulmányozni kívánja. És ez megisméltődött minden fontosabb törvényjavaslatunknál. A munkásbiztosítás iránt különös érdeklődéssel viseltetett, e részben érdekes vitáink is voltak, nagy elvi eltérés volt közöttünk. Ő a régebbi angol-rendszer híve volt, mely a munkásbiztosítást a tőke és a munka magánügyének tekintve, a biztosítási kényszert nem ismerte, én a német-rendszer alapján állottam és oldottam meg a kérdést, a szoros biztosítási kényszerrel. Az idő az én felfogásomnak adott igazat, a viszonyok kényszerítő hatása alatt az angol törvényhozás is eltért a fakultatív biztosítási rendszertől, reá lépve sokkal nagyobb terjedelemben, mint maga Németország, a biztosítási kényszerre, sőt a munkanélküliségi biztosítás tekintetében meg is előzve azt. Tisza álláspontjának kétségkívül volt is némi jogosultsága, ha abból a szempontból ítéltetik meg a kérdés, mely annak Németországban kiinduló pontját képezte. A német munkásvédelmi politika ugyanis

I. Vilmos császár kezdeményezésére abból indult ki, hogy ha az államhatalom gondoskodni fog a munkásosztályról, ez el fog vonatni az akkor már erősen fejlődött szociáldemokrácia befolyásától. Ez a feltevés nagy tévedésnek bizonyult. Nálunk ez a szempont nem is szerepelt ennek a kérdésnek felszínre hozatalánál, én ezt kizárólag a munka joga és a tőke kötelessége szempontjából fogtam fel és kezeltem.

Tiszának nagy előnyére vált a politikától való visszavonultsága. Valósággal népszerűvé tette ismét és mennél inkább romlottak a koalíció belső viszonyai, annál erősebben nyomult az ő neve ismét előtérbe. Akik legjobban gyűlölték őt, a koalíció szélsőséges elemei, azok tették neki a legnagyobb politikai szolgálatot. Azok tették lehetetlenné a koalíciós kormányt is; azok bénították meg akkor is a parlament működését, beigazolvva, hogy ezzel a rendszerrel, ezekkel az elemekkel kormányozni nem lehet. A koalíciós kormány első lemondása utáni hosszú válság alatt merült fel először ismét a Tisza István neve, mint akinek a politikába való visszatérésével lehetne a válságot megoldani. 1909. májusában volt, amikor Bécsben azt a kérdést vetették fel, nem lehetne-e visszahívni Tiszát és őt Andrássyval kibékítve, új választásokkal megbízni? Ez akkor lehetetlennek bizonyult, Andrássy a katonai kérdéshez kötötte magát és nem volt kapható semmiféle olyan megoldásra, mely álláspontja feladását jelentette volna; Mikor egy ízben Aehrenthal velem izent neki, hogy vállalja el a miniszterelnökséget, a király nagyon szívesen kinevezi, csak tegyen engedményeket a katonai kérdésben, Andrássy ezt a legridegebben utasította vissza. Tisza István visszahívása akkor még nem ért meg ennyire, de már a terv felmerülésekor is szembe szállt vele Ferenc Ferdinánd és a hozzá közel álló osztrák körök. Sajátságos módon, a centralisták őt még Apponyinál és Andrássynál is jobban gyűlölték. Erre a felfogásra nézve jellemző egy későbbi, Khuen-Héderváry gróf miniszterelnöksége idején a magyar politikai viszonyokról a Belvedere-nek előterjesztett emlékiratnak következő passzusa: »Ezzel a parlamenttel, amelyben az Andrássy, Apponyi és Tisza grófok oly hatalmasak, nem képzelhető kibontakozás. Ilyen pártvezérekkel, akik saját külön közjogi felfogásukat mindig készenlétben tartják, hogy azzal rögtön szembeszálljanak Ő Felségének akaratával, amint az nem felel meg nekik, sohasem köthető állandó és megnyugtató béke. Ezeket a ravasz, kétszínű politikusokat el kell távolítani, ami azonban csak úgy válhatik lehetővé, ha Bécs végre belátja, hogy a

jelenlegi osztályuralom Magyarországon immár tarthatatlan és ennél fogva népparlamenttel helyettesítendő. Minthogy azonban a mostani magyar képviselőház összeállításában háromnegyedrészében általános választójogellenes, végleg le kell számolni ezzel a parlamenttel és nem szabad azzal tovább kísérletezni.« Ezt az emlékiratot másolatban az a derék, becsületes Burger százados juttatta hozzám, aki önzetlenül szolgált a Bécsben a magyar ügyet és bejáratos volt a Belvedere-be, aki a háború első félévében Raguzánál hősi halált halt. A koalíció válsága tovább tartott, a kormány újból megerősített hivatalában, miután Lukács László megbízatása meghiúsult és más megoldás nem kínálkozott, a király ragaszkodott hozzá, hogy a kormány az ügyeket tovább vigye. Justh Gyula föllépése kudarcra végződött, meg kellett neki legilletékesebb helyről tudnia, hogy a király csak olyan kabinet alakításába hajlandó belemenni, melyben a miniszterelnöki, pénz- és belügyminiszteri tárca a király bizalmi embereivel töltsék be, a bankról pedig szó sem lehet. Időközben egy nagyon lényeges kérdésben nagy közeledés jött létre a királlyal: az 1917. utáni vámterületi ügyben. Ugyanis odáig érvényben volt az utolsó kiegyezési szerződés. Az azontúli időre fölvettem a közbenső vám-vonal felállítását. Ennek igyekeztem megnyerni Aehrenthal külügyminisztert, ami sikerült is, sőt csodálkozásomra fölmelegedett a terv iránt, mint amely csökkenteni alkalmas a monarchia két állama közötti súrlódást. Ehhez a tervhez a király is hozzájárult, közölte is ezt Wekerlével, kijelentve, hogy erre már pénzügyi okokból is szüksége lesz mindakét államnak, mert a bevételek távolról sem emelkednek a kiadások növekedésének arányában. Más körülmények között ez óriási vívmánynak tűnt volna, hisz az önálló vámterület megvalósítását jelentette, akkor azonban nem fogadták el kibontakozási alapnak, a bankkérdés meghiúsulása következtében egyedül a katonai engedmények kérdésén fordult meg a helyzet. Ez pedig nemcsak nem javult, hanem még inkább megromlott. Most már Schönaich hadügyminiszter sem állotta addigi álláspontját, 1909. novemberében Hoffmann Hugó altábornagy útján levélileg közölte velem, hogy »bár híven állja a magyar álláspontot, csak a bizonyos századnyelv dolgában nem tud helytállni, mert a messzeblátó politika olyan ellenérveket állít sorompóba, melyeket nem lehet megcáfolni.« Ez a messzeblátó politika a külügyminisztérium közjogi osztálya volt – melyben Magyarországnak csupa megveszekedett ellensége ült –, mely a magyar katonai követelések kérdésében emlékiratot készített, a magyar nyelvi követeléssel a szláv kérdés

és a trializmus veszedelmét állítva szembe, külön kiemelve, hogy a nemzeti ellenállás idején a függetlenségi párt kötelező ígéretet tett a horvátoknak, ha Magyarország a hadsereg terén nyelvi engedményeket kapna, azokat Horvátországban a horvát nyelv javára értékésíti. A katonai követelések leglényegesebb pontját tehát elejtette már az arra legilletékesebb hadügyminiszter is, az egész vonalon győzött az a politika, mely Magyarországot tartományi színvonalra szerette volna lesülyeszteni.

A király nem szűnt meg sürgetni a kormányt, különösen pedig Wekerlét és Andrássyt, elfogadható kibontakozási javaslat előterjesztésére, mert neki nagyon fájna – így mondotta Wekerlének egyik őszi audiencián – ha élete alkonyán olyan hatalmi intézkedésekre kellene magát elhatároznia, melyek az országra nézve csak szenvedésekkel járnának és neki is igen kellemetlenek lennének. Ez elég világos beszéd volt s annak az abszolutizmusnak bejelentése, mellyel Ferenc Ferdinánd ismételen fenyegetődött. Bármennyire szabadkozott legyen is az öreg király az ellen, hogy a trónörökös befolyása alatt állna, ez a kijelentése »a legalkotmányosabb uralkodó« néven ismert királynak ama fenyegetés visszhangja volt. Wekerle igyekezett a király kívánságának eleget tenni, aminthogy igazán minden lehetőséget kimerített egy becsületes kibontakozás létrehozására. Új kibontakozási programot készített tehát. Ennek első pontja a következő volt: Belügyeinkbe való minden külső beavatkozásnak visszaverése, történnék az bárhonnán; a nemzetiségeinkkel való illetéktelen összeköttetéseknek megakadályozása, a horvát különválási törekvések dédelgetésének és befolyásolásának megszüntetése, ezzel szemben fiumei pozíciónk megerősítése, mindezekfelett pedig a nemzetiségek egyenjogúsága mellett a magyar hegemonia fenntartása.

Ezt tekintette ez a program minden magyar politika sarkkövéül. Arra nézve pedig, hogy ezen követelés felállításának mi volt a háttere, szolgáljon magyarázatul a program következő indokolása: »Legkivált Ausztriában hegyeződött ki ez az irány valóságos ellen-szenvvé és az ottani tehetetlen politika mesterségesen szítja azt ellenünk. Jogosult gazdasági érdekeink megóvása már magában ellentéteket keltett fel, a független irányú törekvések pedig valóságos élet-halálharcot idéztek fel, amely a gazdasági térről a tisztán politikai jelentőségű kérdésekre is átcsapott. Kisebb külpolitikai sikerek nagyzási eszmezavart idéztek ott elő és az ottani áldatlan belzavarok oly elemeket vetettek felszínre, amelyek sírbatemetett

politikai tendenciák feltámasztására akarják felhasználni a helyzetet. Veszedelmes játékot űznek velünk, amely a magyar hegemonia megtörésére és centralisztikus tendenciák érvényesítésére irányul.« Világosabb beszéd már igazán nem szükséges.

A program második pontja a választójog volt, »az általánoság szempontjának érvényrejuttatásával úgy hogy s a népképviselő nemzeti jellegét megóvjuk és akkor, midőn jogokat kívánunk adni, a minden jogot illuzóriussá tevő felforgató irányú társadalmi törekvéseknek útját szegjük«.

A harmadik pontot az ismert *katonai követelések* képezték, melyekkel szemben kötelezettséget vállalna a véderőtörvény revíziójával kapcsolatban a létszámemelésre is, míg a haditengerészet fejlesztésére kívánt dreadnoughtok tekintetében a szabad elhatározást kívánta fenntartani. Ezenkívül a közjogi természetű ügyek közül vállalta a konzuli bíraskodásról szóló törvény meghosszabbítását és Bosznia-Hercegovina annexiójának becikkelyezését.

A program negyedik pontja a bank és a gazdasági függetlenség kérdését ölelte fel. Kidomborítva az önálló bank felállításához való jog sértetlen fenntartását, meg akarta hosszabbítani két évre a bankprivilegiumot; ha pedig 1917-en túlra már most lehetne a készfizetést biztosítani, hajlandó volna a bankszabadalmat 1917-ig meghosszabbítani. Gazdasági tekintetben a közbenső vámvonalt volt a program követelése.

Ez a program lett volna hivatva egy új kibontakozás alapjául szolgálni. Az összes miniszterek nagyon lényegtelen módosítással elfogadták azt, a bankszabadalom 1917-ig való meghosszabbításának kivételével, amit Kossuth Ferenc indiszkutábilisnak tartott, ha csak a király nem járul hozzá ahhoz, hogy nem gördít akadályt 1917-en túl az önálló bank felállítása ellen arra az esetre, ha az akkori országgyűlés azt elhatározza. Ezenkívül Kossuth a maga hozzájárulásának feltételül azt kötötte ki, hogy előbb akarná ismerni Ő Felségének a programra vonatkozó álláspontját, mert lefelé való licitálás veszélyének nem akarná magát kitenni.

Újból megindult tehát a királyi audienciák áradata. Wekerle, Andrássy, Apponyi, Kossuth, Zichy Aladár sorban járultak a király elé, de pozitívumot ezek a kihallgatások sem hoztak. Az illetéktelen beavatkozásokra nézve a király hajlandó volt minden garanciát megadni; a választójogra nézve nem volt semmi észrevétele; a gazdasági és pénzügyi kérdésekben hajlandó volt – mint már említettem – az 1917-en túli közbenső vámvonalt elfogadni, míg a bankot

illetőleg annak a nézetének adott kifejezést, hogy az általam javasolt kompromisszum a készfizetésekkel együtt elfogadtatható lesz Ausztriával; a katonai kérdéseknél címer, jelvény és zászló tekintetében remélt megoldást találni, csak éppen a legfontosabb nyelvi rész tekintetében nem volt olyan nyilatkozatra bírható, melyből végleges álláspontjára biztosan lehetett volna következtetni. A külön audenciák nem vezetvén célhoz, Kossuth azt javasolta a királynak, hogy tartsanak Ő Felsége elnökletével az ügynek minden részletében való megbeszélésére két-három koronatanácsot, az osztrák kormányral pedig tétessenek folyamatba a részletes tárgyalások. A király elfogadta ezt a javaslatot.

November 23-án volt az első koronatanács. Mint előrelátható volt, eredménytelen maradt, mert Ő Felsége itt már nem titkolta álláspontját a katonai nyelvi kérdés tekintetében, kijelentve, hogy a katonai büntető rendtartáson kívül nem tehet semmiféle további engedményt. Ez eldöntötte a kérdést, ezzel minden megoldási lehetőségnek el volt vágva az útja. A koronatanács után a király még rövid kihallgatáson fogadta Wekerlét, aki ekkor Tiszát ajánlotta utódjául. A király nem nyilatkozott erre érdemben, de megbízta Wekerlét, hogy beszéljen előbb Tiszával és tudja meg véleményét a helyzetről. Wekerle közölte minisztertársaival ezt a lépését. Andrassy rögtön kijelentette, hogy a legnagyobb készséggel támogatja Tiszát vállalkozásában, sőt a kibontakozás után, nehogy a legkisebb akadály is merülhessen fel és gördülhessen Tisza útjába, nem vállalna mandátumot a választásokon, hanem elfoglalná helyét a főrendiházban. Kossuth viszont azt a kijelentést tette, hogy a függetlenségi párt ugyan nem támogathatná Tisza vállalkozását, de mérsékelt, jóindulatú ellenzéke lenne. Másnap Wekerle leküldötte Skerlecz Iván báró akkori miniszteri tanácsost, későbbi horvát-szlavon-dalmát bánt Alsózsukra Tiszához, kérve, hogy jöjjön fel sürgősen Budapestre. Skerlecz nem találta Tiszát Zsukon, aki közben egyházi ügyekben Debrecenbe utazott, oda ment tehát utána. November 26-án Tisza már Budapesten volt. A megbeszélésen nem mutatott semmi kedvet a kormányalakításhoz, de nem is utasította azt el magától, hanem kihallgatást kéretett Ő Felségénél. Másnap délutánra meg is kapta azt. Erről a kihallgatásról csak két dolgot tudtam meg akkor. Az egyik, hogy Tisza nemcsak nem vállalkozott a kabinetalakításra, hanem azt ajánlotta a királynak, hogy igyekezzék megegyezni a koalícióval, tegyen annak engedményeket, szerinte ez a korona és az ország érdeke. A másik a királynak egy az audencián tett megjegyzése volt, mely megdöbben-

tette Tiszát, aki ezt maga mondta volt el Wekerlének – nevezetesen, hogy Justhékkal olcsóbban tudna megegyezni, mint a koalíciós kormánnyal! Tisza természetesen nyomatékosan óvta a királyt ilyen megoldástól. Ennek az olcsóbb megoldásnak megvolt a históriája. Kossuth tudta azt meg, csak éppen a forrását nem közölte velünk. Eszerint egy pontozatokba foglalt ajánlat feküdt akkor a király előtt, melyben Justh-ék egy hatvanhetes miniszterelnök vezetésével hajlandók a kormányt átvenni a katonai kérdések kikapcsolásával, de az újonclétszám felemelésének vállalásával, egyebekben a bankkérdésben három-négyévi provizóriumot vállalva, csak az általános, egyenlő, titkos választójog lenne azonnal megcsinálendő. Ez az olcsóbb ajánkozás egyik legszomorúbb tünete volt az akkori időknek, ez is volt egyik főoka annak, hogy a legtöbb komoly kibontakozási kísérlet hajótörést szenvedett

Tisza István visszautazott Zsukra, a király pedig kísérletezett közbeeső megoldásokkal; Előbb Wlassics Gyula, majd Zichy János voltak előtérben, utóbbi kétszer is; egyszer már meg is volt vele a megállapodás, a kabinet is készen volt, fel kellett volna terjeszteni a királyhoz, mikor másnap ő maga visszalépett a vállalkozástól. Mindkét kormányban nekem kellett volna a pénzügyi- és kereskedelmi tárcákat vállalni. Wekerle szerint előbbi egyenesen Ő Felsege kívánsága volt.

A Zichy féle megoldás a függetlenségi párt magatartásán akadt meg, melynek támogatását Kossuth nem tudta feltétlenül garantálni. Így jutottunk el december közepéig, a nélkül, hogy az országnak indemnitása lett volna. A király már csak ennek és a román kereskedelmi szerződésre vonatkozó felhatalmazási törvénynek előterjesztését kérte a kormánytól. Kossuth azonban nem vállalta ezt sem, sőt kijelentette, hogy ha a miniszterelnök ezeket a Házban úgy terjesztené elő, hogy egyúttal javasolja az illető bizottságokhoz való utasítást is, kénytelen volna nyomban utána kijelenteni, hogy ez csak a miniszterelnök egyéni javaslata. Ezzel vége is volt minden további kibontakozási kísérletnek. Wekerle nyomban telefonon tett jelentést a kabinetiroda útján a királynak, hogy ilyen körülmények között lehetetlen minden további kísérletezés, mire Khuen-Héderváry Károly gróf és Lukács László táviratilag kaptak királyi kihallgatásra meghívást. Az erről szóló közlést az esti lapoknak maga Wekerle adta le, hangsúlyozva, hogy e meghívások nem a kormány javaslatára történtek.

A koalíció élete itt véget ér. Amilyen szépen indult, olyan

gyászosan végződött. Születése csupa remény, halála teljes kiábrándulás volt. Hiába koalíciós alapon nem lehet Magyarországon kormányozni. 1910. január közepén megalakult az új Khuen-Héderváry-kormány, Tisza István pedig elszánt agitációt indított országszerte a munkapárt érdekében. Harca elsősorban justhék ellen irányult, míg közte és Kossuth között Bethlen István gróffal együtt én közvetítettem. Bethlen István lakásán kellett volna találkozniuk, hogy közvetlenül is megállapodjanak, de az utolsó pillanatban Kossuth lemondott a találkozásról.] így reám maradt a közvetítés kettőjük között. Abból az időből eredő levelezésünk egy érdekes dokumentuma következő levele Tiszának:

Tisztelt Barátom!

Mindenütt, ahol Kossuth-párti áll Justh-pártival szemben, természetesen teljes erővel támogatom az utóbbit. Ezt tettem Karcagot illetőleg is már szíves soraid vétele előtt.

Nehezebb a Fenyvessy-kérdés, amelyre nézve egyelőre nem nyilatkozhatom. Budapesten létem alkalmával azt mondta Khuen, hogy a párt csak kedden fog a kettős mandátumok tárgyában dönteni s megvallom, valószínűbbnek tartom, hogy Székely Vásárhelyt tartja meg.

Lesz alkalmunk legközelebbi felmenetelem alkalmával beszélni; amikor készséggel állok a leveledben jelzett egyéb kérdések megbeszélésére is rendelkezésedre.

Egyelőre csak annyit, hogy a főveszélyt abban látom, hogy Andrassy ragaszkodni talál vérszegény gyermekehez, a századnyelvhez, amely kitűnően bevált volt abból a szempontból, hogy Kossuthékat mérsékelt álláspontra hozza, de arra, hogy az egész szituációnak és a nemzet sorsának tengelye legyen, igazán nem alkalmas.

Geniálisan oldotta meg Mezőssy Béla a kérdést, aki olyan kuruckodást ígér, aminőt még nem látott a világ, ha a létszámemeléskor meg nem kapjuk a 9-es *bizottsági programot*.

Bármint alakuljanak a legközelebbi jövő pártviszonyai, óriás nagy nemzeti érdek, hogy közéletünkől kihúzzuk a közjogi és katonai kérdések méregfogát. A Kossuth-pártban megvan a hajlandóság és valóban a sors szatírája volna, ha ezt épen

azok akadályoznák meg, akiknek hazafiúi missziója volna, hogy aranyhidat képezzenek a Kossuthék számára.

Felmenetelem ideje a mi pártkonferenciánktól függ. Amint biztosat tudok, értesíteni foglak. Addig is tisztelettel vagyok

híved

Tisza István.

Az Andrássy magatartását illető aggodalma Tiszának tárgytalan volt, meg is írtam ezt neki. Andrássy teljes mértékben beváltotta az új hatvanhetes alakulat támogatására vonatkozó ígérését, nemcsak feloszlatta az alkotmánypártot, a legszebb, leghomogenebb pártot, mely valaha létezett, hanem hívei nagy része egyenesen az ő tudtával és tanácsára csatlakozott az új párthoz. Akik pedig nem követték ezt az utat, pártokon kívül maradtunk és természetesen nem zavartuk az új hatvanhetes uralmat: az ország legvitálisabb érdeke volt, hogy ismét ezen az alapon konszolidálódjanak a viszonyok.

A VILÁGHÁBORÚ UTOLSÓ ÉVE

Károly király igazmondás-szeretete

Boldog emlékű IV. károly királyunk nem egy tekintetben részesül hamis megítéltetésben. Egyik leghatározottabb ellensége neki lovag Bilinszki volt közös-, majd osztrák pénzügyminiszter, utoljára pedig az önállóvá lett Lengyelország pénzügyminisztere volt. Ez az államférfiú, aki 1914-ben mint közös pénzügyminiszter a közös minisztertanácsban nagyon erősen exponálta magát a háborúért, annak szerencsétlen kimenetele után természetesen mint lengyel szabadsághős jelent meg. Utóbb azonban csalódottan vonult vissza új hazájából és Bécsben telepedett meg. Emlékiratokat hagyott hátra, melyekben kegyetlenül bánik el Károly királlyal, akit a legnagyobb szerencsétlenségnek mond, mely Ausztriát érhetette. Szerinte nemcsak az érettség, hanem az őszinteség hiánya is voltak ennek a fiatal uralkodónak legkirívóbb jellemvonásai, nyílt, férfias szót nem szenvedett s miniszterek, és akik mégis bátorsággal bírtak őt némely egyszerűen gyermekes »rendelkezéseire« figyelmeztetni, gyűlöletesek voltak előtte.

Ezzel a váddal szemben én épen az ellenkező mellett tanúskodhatom. Még pedig közvetlen tapasztalatból. Károly királynak lehet szemére vetni bizonyos határozatlanságát, ingadozásait, de ennél viszont nem szabad fiatal korát figyelmen kívül hagyni és a rettenetes viszonyokat, melyek közé és melyek között trónra került. De az, hogy az őszinte szónak ellensége lett volna, vagy hogy minisztereinek nyíltságát, egyenességet, határozottságát rosszalta volna, egyszerűen nem felel meg az igazságnak, ezt csak elfogultság és rosszindulat állíthatják a mi szegény, mártír királyunkról. Én éppen az ellenkezőjéről győződtem meg miniszterségem egész ideje alatt, sőt Ő Felsége bizalmát, mellyel kitüntetett, talán legnagyobb részben annak köszönhettem, hogy jót-rosszat egyenlő nyíltsággal, egyenlő őszinteséggel mondtam meg neki. Már az eskütelemet követő konvencionális kihallgatásom alkalmával győződtem meg arról, hogy a király nem zárkózik el az őszinte szó elől. Akkor ugyanis engedélyt kértem Ő Felségétől egy alázatos kérés előterjesztésére. A király kissé furcsán nézett rám, mintha azt akarná tekintetével tudtomra adni, hogy szokatlan ilyenkor kéréssel kezdeni. Még furcsábban nézett azonban a kérés előterjesztése után. Kérésem ugyanis az volt,

hogy engedje meg nekem, miszerint jót-rosszat mindig megmondhassak neki. »Hogy érti ezt?« – kérdezte erre, mire azt feleltem, hogy a legtöbb ember azt hiszi, azzal tesz királyának legjobb szolgálatot, ha elhallgatja előtte a kellemetlenségeket és mindig csak kedves dolgokkal jön; nekem azonban az a nézetem, hogy a királynak *mindent* tudnia kell, akár kellemes, akár kellemetlen, én becsületesen meg fogok neki tehát mondani mindent, rajta fog állani, hogy bizonyos dolgokról egyszerűen nem fog tudomást venni, de tudni fogja, a felelősség azokért csak az enyém leend.

Most már megváltozott a király tekintete, mosolyogva nyújtott kezet azzal, hogy »Én pedig hálás leszek önnek őszinteségéért!« »Hálája« miniszterségem végéig és azon túl is velem állandóan éreztetett kitüntető bizalmában nyilvánult meg, sőt mikor a Károlyi Mihályék és a bolsevisták uralma alatt szenvedett rabságom után első külföldi utamat felhasználtam arra, hogy Prangisban tisztelegjek nála, még ott is azt hangsúlyozta előttem, hogy én mindig őszinte, nyílt voltam hozzá, még a legkellemetlenebb dolgokat is elmondtam neki, de nem is toltam őt előtérbe, mint sok más minisztere, amiért neki kellett az ódiomot viselnie.

Kineveztetésem után rövidesen alkalmam nyílt már tapasztalni, hogy a király respektálja a férfias nyíltságot. Ugyanis 1915. február jában nagy munkáskizárás történt Budapesten. A vas- és gépgyárak és munkásaik között áthidalhatatlan ellentétek támadtak, mire a gyárak hirtelen elhatározással kizárták munkásaikat. Talán negyvenötvenezer munkásról volt szó, ha nem még többről. A rend megóvása forgott kockán, a munkások közt óriási volt az elkeseredés, féltő volt, hogy összeütközésekre kerül a sor. A fővárosban alig volt több három-négyezer katonánál. A rendőrség egymaga képtelen volt a rendet garantálni, legalább 14-15.000 főnyi katonaságot kívánt, különben nem vállalhat felelősséget esetleges történendőkért. A helyzet nagyon kényes volt, a kormány felelőssége igen nagy. Nem volt idő sok tanácskozásra, gyorsan kellett határozni, egy esetleges zendülés súlyos kihatással lehetett volna a háborúra. Nem is haboztam egy pillanatig sem, nem kértem utasítást vagy felhatalmazást senkitől, hanem magamhoz kértem a katonai karhatalom parancsnokát, Lukassich Géza altábornagyot és megállapodtam vele a teendőben. Késő este volt már, de másnap reggelre itt volt a szükséges katonaság. A katonai karhatalmi parancsnokság és a MÁV igazgatósága utasításomra éjjel különvonatokon északon Kassáig, délen Pécsig terjedő körzetekből behozta a csapatokat Budapestre.

Meg volt téve minden intézkedés a rend fenntartására, hajszála sem görbült meg senkinek. Nyugodtan várhattam a fejleményeket, mint aki jól vélte elvégzettnek dolgát. Milyen nagy volt azonban meglepetésem, mikor másnap délután minisztertanácsban ülve, ott kapom a királynak közvetlen táviratát, – természetesen chiffre távirat volt – melyben szemrehányást tesz nekem azért, hogy a katonai »Zentraltransportleitung« (központi szállításvezetőség) mellőzésével csapat-szállításokat eszközöltem. A távirat azzal végződött, »elvárom, hogy ez a jövőben ne történjék meg«. A távirat, magyarán mondván »orr«, nagyon bántott. Ilyenhez én nem voltam hozzászokva, nem is voltam hajlandó hozzászokni. Ott helyben meg is szövegeztem a választ a kabinetirodához, melyben elmondva tett intézkedéseimet és azoknak indokait, azzal végeztem jelentésemet, hogy kérem ezt Ő Felségének azzal bejelenteni, hogy hasonló esetben és helyzetben felelősségem tudatában csak úgy fognék cselekedhetni. Ezzel a válasszal tartoztam állásomnak és önérzetemnek. Vártam a választ reá, elhatározva természetesen, hogy levonom esetleg a végső konzekvenciákat. Nem érkezett. A helyzetről naponként kellett telefonjelentést tennem a királynak, szerencsére csak a teljes nyugalmat és rendet jelenthettem, közben Wekerle kihallgatásra ment a Felséghez, aki vele legmagasabb elismerését fejeztette ki nekem. A kizárás a hetedik napon megszűnt, közvetítésemmel sikerült az ellentéteket békésen kiegyenlíteni. Ekkor felhívást kaptam a kabinetirodától, hogy jelentkezzem Ő Felségénél. A király személyesen akarta elismerését nekem kifejezni. Én természetesen szóba hoztam a táviratot, megjegyezve, hogy milyen szerencse, hogy nem került nyilvánosságra, mert akkor más lehetett volna az eredmény. A király egy szóval sem reagált erre, csak elismerését ismételte.

Azt hiszem, hogy ezt csak nem lehet annak nevezni, hogy a király nem tűrte az őszinte szót. Pedig itt katonáék voltak a dolgok mögött, ők jelentettek fel a királynál, az ilyen katonai dolgok pedig a régi monarchiában mindig kényesek szoktak lenni.

De volt nekem sokkal különb dolgom is Károly király Ő Felségével, ami ebbe a fejezetbe tartozik, egy még erősebb cáfolata a Bilinszki igazságtalan állításának.

A hitvány háborús propaganda a legbecstelenebb módon kezdte ki Zita királyné Ő Felségét. A legaljasabb rágalmakat eszelték ki ellene, olaszbarátsággal vádolva, aki elárulta már ismételten a haditerveket az olaszoknak, ennek tulajdoníthatók veszteségeink az olasz fronton s így tovább. Majd, hogy a királyné Gödöllőn van inter-

nálva, szigorú katonai őrizet alatt és tudja a jó ég, hogy mi minden hitványsággal rágalmazták ezt az áldott lelkű koronás asszonyt.

Egyszer közli velünk a miniszterelnök, hogy valamelyik dunántúli főispántól bizalmas jelentés érkezett, mely szerint a főszolgabírák jelentik, hogy ezek a hitvány rágalmak már a falvak népéhez is elértek és ott terjesztetnek, szóval a népet kezdik így lázítani a királyné ellen. Ennek már a fele sem volt tréfa. Én amellet voltam, hogy ezt Ő Felsége tudomására kell hozni, vállalkoztam is reá, hogy megmondom.

Az eckartsaui kastély parkjában fogadott a király. Előterjesztésem végeztével engedelmet kértem egy nagyon kellemetlen tárgy előadhatására. A király kissé idegesen azt kérdezte: »Hát mi van már ismét?« Elmondtam részletesen ezeket a kellemetlen dolgokat. A király némán hallgatta, könnyek tolultak szemeibe, mereven maga elé nézett. Már sajnáltam, hogy elmondtam. A király pedig szinte mélabúsan így szólt hozzám: »Mondja csak édes barátom, miért van nekem annyi ellenségem, hisz tudva senkinek sem teszek rosszat?« – majd látva meghatottságomat, maga felelt kérdésére, mondván: »Az emberek nem tudják nekem megbocsátani, hogy nemcsak uralkodó, hanem ember is vagyok.«

Hosszasan beszélünk erről a kínos tárgyról a királlyal. Akkor vettem fel a király és királyné látogatását Pozsonyban, Debrecenben, Szegeden, megjegyezve, hogy a nép közé kell menniök, személyes jelenlétükkel kell megcáfolniuk ezeket az ármányos híreszteléseket. A király készséggel fogadta el javaslatomat, hozzátéve, úgy is szeretne a magyar néppel érintkezésbe jutni. Ismételten megköszönte nekem, hogy vállalkoztam reá, neki ezeket a kellemetlen dolgokat elmondani és kért, maradjak hozzá ezután is ilyen nyílt. Majd, mikor másfélórai kihallgatás után elbocsátott és én már tizenöt-husz lépésnyi távolban voltam, egyszerre csak hallom a király hangját: »Kedves Sztérényi, valamit elfeledtem«. Én vissza-sietek, a király kinyújtott jobbával elém jön és azzal szorít velem még egyszer kezét: »Még egyszer meg akarom önnek köszönni, nyílt beszédét, melyet velem folytat, nagyon köszönöm.«

Most nekem voltak könnyek szemeimben a meghatottságtól. Hát lehet erre az uralkodóra azt mondani, hogy nem tűrte az őszinte szót?

Károly király és a lengyelek

A lengyel kérdés nagy szerepet játszott Károly király uralkodásában. II. Vilmos német császárral való elhidegülésében is nagy része volt. Ennek az ügynek a mi külügyminisztériumunk részéről való intézése különben ritkítja is párját. Ehhez fogható kevés fordulhatott elő a diplomácia történetében. Közvetlenül ismerem az esetet az akkori német külügyi államtitkártól, Jagow-tól és helyettesétől, majd utódjától, Zimmermann-tól, akikkel akkoriban éppen a lengyel megoldás ügyében sokat érintkeztem, folytatásaképpen az Andrássy Gyula grófnak Bethmann-Hollweg kancellárral és Jagow külügyi államtitkárral történt találkozásának. Andrássy a monarchia keretében trialisztikus alapon akarta a lengyel kérdést megoldani, mint lengyel királyságot. Ennek a tervének sikerült megnyernie Bethmann-Hollweg német kancellárt és Jagow külügyi államtitkárt. A német birodalmi kormány az ú. n. osztrák–lengyel megoldás mellett foglalt állást és erre vonatkozólag tett a mi külügyi hivatalunknak javaslatot. Burián külügyminiszternek azonban nem volt a kérdés sürgős. Öt hónapig gondolkodott rajta és többszöri német sürgetés dacára sem adott reá érdemleges választ. Amíg a német kormány maga nem vonta vissza javaslatát. A végén Burián indolenciája kapóra jött neki. Ugyanis a kancellár és külügyi államtitkára időközben személyes tanulmányutat tettek Lengyelországba, ahonnan visszatérve, teljesen megváltozott egész lengyel politikájuk. Lengyelországnak önállóságra való képességét kétségbe vonták és így nagyon kedvükre való volt, hogy Burián annyira szívesen fogadta volt javaslatukat, miszerint öt hónapon át válasz nélkül hagyta azt. Andrássy-nak én hoztam el Jagow-nak erre vonatkozó izenetét, aki általam kérte őt, hogy korábbi megbeszélésük alkalmával a lengyel kérdésre vonatkozó határozott ígéretét tekintse tárgytalannak.

A lengyel kérdés megoldását tehát akkor maga a régi monarchia külügyi hivatala hiúsította meg. Később persze, második külügyminisztersége idején Burián futott már utánna, de akkor már késő volt. Maguk a lengyelek vezérei különben mindég két, sőt három

magukban. Keresték Károly királlyal a jó viszonyt, elhítelve vele, hogy leghőbb vágyuk, őt a lengyel trónon látni, ami magát a királyt nagyon ambicionálta is. Keresték a németekkel való kapcsolatot, de

már kinyújtották csápjaikat az entente felé is. Károly király tisztán látta ezt a helyzetet, bántotta is és ezért nem viseltetett bizalommal irántuk. Egy ízben – mint akkor gyakran – ismét a lengyel kérdés került közöttünk szóba. A király bennem nemcsak kereskedelmi miniszterét látta, hanem sok fontosabb politikai kérdésbe is bevont, függetlenül magyar miniszteri állásomtól, egyéni véleményemet akarva ezekben hallani és amikor én bizonyos kételyeket hangoztattam némely lengyel körök őszinteségét illetően, a király egy német élc-lap illusztrációjára hívta fel figyelmemet, mely egy lengyel küldöttségnek előtte való megjelenését ábrázolja, amint a szónok egyik kezével feléje nyújt egy hódoló feliratot, másik kezét pedig nyitott tenyérrel hátra tartja az entente felé. »Az a kép – tette hozzá a király – megfelel a helyzetnek.« Ennyire ismerte a viszonyokat és embereket. Soha bizalommal ezen lengyel urak iránt nem viseltetett, ami azonban nem jelenti azt, hogy a lengyel nép, vagy egyes kiváló lengyel államférfiak iránt nem viseltetett volna bizalommal, sőt e részben voltak egyenes bizalmi emberei köztük. Elég utalnom arra, hogy még a monarchia utolsó heteiben is lengyel államférfiúi, a volt szófiai követet szerette volna leginkább külügyminiszternek megtenni, ami csak az entente-ra való tekintettel maradt el. Károly király tehát nem a lengyel nép iránt volt bizalmatlan, hanem némely régi osztrák tartozandóságú vezetői ellen, akik azután meg is fizettek neki ezért. A lengyel kérdés különben nemcsak az említett esetből folyólag egyike a legjellemzőbbnek a mi régi Ballplatz-unkra, hanem az maradt végig általában kitűnő informáltságára és fényes külpolitikai tájékozottságára nézve is. 1918. augusztus közepétől kezdve szinte minden héten meg kellett jelennem Ő Felségénél, ekkor került erősebben előtérbe a délszláv kérdés, melyben ellentét volt a király és Wekerle között, a király kívánta, hogy jöjjenek el lehetőleg hetenként hozzá, sőt amikor aldunai utam előtt bejelentettem neki, hogy annak eredményéről majd írásban teszek jelentést, egyenesen tiltakozott az ellen, mondván, hogy »csak jöjjön személyesen«. Szeptember közepén volt, amikor e végből Reichenauban jelentkeztem. Akkor a lengyel kérdés ismét nagyon aktuálisnak látszott, ismét előtérbe került az osztrák–lengyel megoldás, de már nem a németek hozzájárulásával, nem is a monarchiával való szerves kapcsolatban, hanem csak személyi vonatkozásban. Némely lengyel részről ugyanis erősen favorizálták Károly István főherceg lengyel királyságát. Ezt a megoldást Németország is hajlandó volt magáévá tenni, önálló, független lengyel királyságot propagálva. Ebben a német birodalmi

kormány, vagy helyesebben – mint a király elmondta – maga Vilmos császár annyira ment, hogy ezen megoldás esetére lemondott minden területi igényükről Lengyelországgal szemben. Ezzel szemben állott Károly király személyes igénye a lengyel trónra, perszonális unió alapján. A német császár ezt ellenezte és annyira ment ebben, hogy ezen megoldás esetére határkiigazítások címén stratégiai vonalat kívánt Németország javára. Ilyen nagy volt a bizalom a szövetségesek között! A királyt nagyon bántotta ez a német magatartás, melyben egyenesen bizalmatlanságot látott a német császár részéről magával szemben. Mindenekelőtt maga elé rendelte Károly István főherceget, aki a királynak tett kijelentése szerint teljesen távol állott ettől a mozgalomtól és mint családfő, eltiltotta őt egy ilyen esetleges ajánlat elfogadásától. A főherceg lojálisan kijelentette, hogy ilyen körülmények között semmiesetre sem fogadná azt el. Ennek megtörténte után a király elhatározta, hogy Münchenben visszaadja Lajos bajor királynak néhány héttel azelőtt nála Laxenburgban tett látogatását, hogy őt a lengyel trón kérdésében Vilmos császárnál való közvetítésre kérje fel. A bajor király ugyanis említett látogatása alkalmával felajánlotta királyunknak arra az esetre való közvetítését, ha a német császárral netalán ellentétei volnának. Sajnos voltak bőven. Mikor Ő Felsége nekem ezeket, közvetlenül elutazása előtt elmondotta, azt a kérdést kockáztattam meg, hogy biztos-e abban, miszerint a lengyelek tényleg óhajtják őt királyuknak? Mert hát a jelek nem olyan tiszták, ezért azt ajánlanám, hogy kívánjon tőlük határozott, nyílt színvallást, Ő Felsége azt jegyezte meg erre, hogy »ez nehéz lesz«, de a külügyminisztérium információi erre vallanak. Nem mondhattam ellent, nem tudtam bizonyítani, csak érzésem alapján beszélhettem. Ez 1918. szeptember közepén volt. Akkor tehát még súlyos differenciák voltak a lengyel trón körül a német császár és Károly király között. Hat héttel az összeomlás előtt. Ennyire jól volt a mi külügyi hivatalunk tájékozva a dolgok felől. Erről az útvjáról visszatérve, mondta el nekem a király a bajor királynak előtte tett azt a kijelentését, hogy Vilmos császár trónja nem áll már szilárdan. Egy hétre reá én jelentettem telefonon egy német bizalmas információ alapján ugyanezt a királynak. De akkor nálunk még a lengyel trónról álmodoztak és hitették el Károly királlyal, hogy a lengyelek őt óhajtják királyuknak! Nem *kell*ett ennek a monarchiának tönkre menni?

A bukaresti béke

Egy vasárnapi napon, 1918. február közepén közös minisztertanácsra mentünk fel Wekerle miniszterelnökkel ketten Bécsbe. Az ülés – eltérően a rendes szokástól – ez alkalommal a hadügyminisztériumban volt, kizárólag hadügyi természetű tárgyról, az 1918. év második felére tervezett háborús rendelkezések előirányzatáról lévén szó. Mellesleg megjegyezve, erős rohamot intéztem az előirányzat ellen, mely szerint a hadvezetőség olyan nagymérvű rendelkezéseket akart kiadni, hogy azok nem egy félév, de egy évnél hosszabb idő alatt sem lettek volna szállíthatók. Sikerült is az előirányzatnak körülbelül felét töröltetnem. A hadügyi igazgatás alaposan gondoskodott az osztrák ipar alimentálásáról. Akkor még az előző évi rendelkezések jelentékeny része is hátralékban volt, oly gazdagon adták ki ezeket a rendelkezéseket.

Az ülés déli ebédmegszakítással estig tartott. Délután négy óra tájban bejött az ülésterembe Salm herceg őrnagy, a közös hadügyminiszter szárnysegéde és jelentette, hogy a kabinetirodából épen most érkezett telefon, mely szerint Ő Felsége engem este fél 8 órára kihallgatásra rendelt, hozzátéve, hogy a Felség értesült róla, miszerint az éjjeli tizenegyórai vonattal haza akarok utazni, intézkedett tehát, hogy udvari automobil álljon rendelkezésemre, mely idejében a vasútra vigyen. A király mindig nagyon figyelmes volt, ez egyik jellemző vonása volt. Fogalmam sem volt róla, hogy miért rendel a király magához, zavarban is voltam miatta. Ugyanis úgy mentünk fel Szombaton éjjel, hogy Vasárnap éjjel ismét visszautazunk, tehát csak útiruhában, podgyász nélkül. Arra nem gondolhattam, hogy kihallgatásra kell mennem a királyhoz. Bár Károly király minden külsőséget mellőzött és a megtestesült közvetlenség volt, még sem járulhattam eléje útiruhában, tehát gondoskodnom kellett megfelelő ruháról. Vasárnap délután volt, az üzletek zárva. Igen kínos helyzetben éreztem magamat, melyből végül kisegített a hadügyminiszter második hadsegéde, báró Dóry barátom, aki hozzám hasonló termetű volt. Így, kölcsönvett ruhában mentem ki Badenbe. Mondhatom, nem tartozik a legkellemesebb érzésekhez, más ember ruhájában királyi kihallgatásra menni.

Nyolc órakor fogadott a király. Csak tőle tudtam meg kihallgatásom .okát, illetve célját. Még a szárnysegéd sem tudta, vagy legalább is nem akarta megmondani. *A bukaresti béketárgyalás* ügyében kívánt a Felség velem beszélni. Ez sok gondot okozott neki. Gróf Czernin külügyminiszter előterjesztésére a magyar kormány képviselőjében nekem kellett ezen a béketárgyaláson résztvennem. Gróf Czernin ugyanis azt kívánta, ha Wekerle nem mehetne el személyesen, – nem tudom miért, de úgy is intézte, hogy ne mehessen, – akkor a király engem bízson meg. Ezt is a királytól tudtam meg, ezt az ügyet akarta velem megbeszélni, ebben akart utasításokat adni.

A király előtt több tervezet feküdt, úgy a külügyminiszteré, mint a hadseregfőparancsnokságé és Wekerlének egy javaslata is, melyet a politikai pártok vezéreivel, különösen gróf Andrássy Gyula és gróf Tisza Istvánnal való megbeszélés alapján adott elő a királynak. Volt még más katonai javaslat is, közöttük egy József főhercegtől. Én egyiket sem ismertem, még a Wekerléét sem, az nem fordult meg sem minisztertanácson, sem külön nem közölte velem. A király előadásából ismertem meg az egyes javaslatokat, melyek a legnagyobb eltéréseket tartalmazták. Hogy a katonáké ment legmesszebb, azt talán felesleges is mondanom. Ők Turnseverin városát és északon az oknai petroleumterületeket is követelték. A magyar javaslat volt a legszerényebb, a Kárpátok túlsó lejtőjére fektetett csak súlyt Azugáig, azt is belefoglalva. Ez a javaslat a Kárpátok túlsó lejtőjén vonult végig, hogy Orsovától Brassóig és innen Petrozsényig ne lehessen a hegyerincekről veszélyeztetni az ország határszélét, városainkat és legértékesebb szénterületünket. Lakott részeket ez a javaslat alig foglalt be, nem akarva szaporítani Erdély román lakosságát. A király előbb véleményemet kérte a területi kérdésekről, tudván, hogy az erdélyi viszonyokat alaposan ismerem, majd nem épen a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg hadseregfőparancsnokság és katonáék tervezeteiről, mint amelyek egyáltalán nem számolnak a politikai lehetőségekkel. Helyzetem nem volt épen könnyű, egyrésről, mert be kellett vallanom a király előtt, hogy a miniszterelnöknek ily fontos ügyben tett javaslatát nem ismerem, – de ez a könnyebbik része volt a dolognak, amennyiben a király már ismerte Wekerlének azt a szokását, hogy bizony nem ritkán fordult elő, miszerint minisztertársait nem avatta be a dolgokba, – de másrésről állást kellett foglalnom miniszterelnököm javaslatával szemben. Én ugyanis

még messzebb mentem a mérsékletben és kizárólag a Kárpátok romániai lejtőjét ajánlottam követelendonek minden egyéb terület nélkül, csupán Orsován alul kértem a Vaskaput biztosító kis sávot, de ezt mindkét parton, tehát Szerbiától is. A király még ezt is sokalta. Azt kérdezte tőlem, hogy mit akarok azokkal a sziklával? Majd hozzátette, hogy úgy látja, miszerint én is tábornokainak azon téves nézete által befolyásoltatom magamat, mintha a jövő háborújában jelentősége lenne az ilyen területi kérdéseknek, szerinte a Vaskapu biztosítását célzó követelésem is felesleges, mert a jövő háborúját nem a földön, hanem a levegőből fogják folytatni, azt nem ágyúk, hanem repülőgépek fogják eldönteni.

Akik a fiatal király szellemi képességeiről oly kicsinylően szoktak nyilatkozni, azoknak ajánlom ezt a megjegyzését.

A király tehát azt az álláspontot foglalta el, hogy a területi kérdés teljesen alárendelt, mellékes és minthogy a békét Romániával meg akarja kötni, utasításul azt adta e részben, hogy kerülni kell mindent, ami Románia megaláztatásával járhatna, területi kérdésben pedig nem szabad a békének megghiúsulnia, sőt ez okból még csak félbeszakítani sem szabad a béketárgyalásokat.

Tekintettel hazai politikai viszonyainkra és arra, hogy Wekerle javaslata az Andrássy Gyula és Tisza István grófokkal történt megbeszélés eredménye volt, kértem a királyt, hogy mielőtt végleg határozná, hívja meg a két pártvezért és halgassa meg őket is. A király készséggel fogadta el ezt a javaslatomat és nyomban ki is adta az utasítást a két államférfiú meghívására. Azután áttértünk a béketárgyalások gazdasági anyagára, itt már nagyon kevés megjegyzése volt a királynak, e részben teljesen szabad kezét hagyott nekem, csak folyton azt hangsúlyozta, – ami velem szemben, aki a mérséklés politikáját követtem és később a német túlkövetelésekkel szemben foglaltam állást, egészen fölösleges volt, kifejezést is adtam ennek, – hogy lehetőleg kímélni kell Románia érzékenységét és ha baráti, sőt szövetségi viszonyunk dacára ellenünk is fordult a háborúban, hálátlannak mutatkozva a monarchiával szemben, igyekeznünk kell ismét megnyerni magunk számára, lehetővé téve ott olyan kormány alakítását, mely ilyen politikát követhessen.

A német gazdasági követeléseket a király túlságosan erőseknek tartotta, ilyen alapon szerinte nem lehet békét kötni.

Milyen semmitmondó jelentéktelenségek voltak ezek Trianonnal szemben, pedig mi még azokat is erősen leredukáltuk. Gratz Gusztáv barátom, mint külügyi osztályfőnök vezette a monarchia

részéről ezeket a tárgyalásokat és volt mit küzdenie az enyhítés érdekében a németekkel!

Kihallgatásom teljes két órát vett igénybe. Tíz órakor hagytam el a király dolgozószobáját azzal a kéréssel, hogy Andrássy és Tisza kihallgatása után kérem a Felség újabb esetleges parancsait.

Nem hiszem, hogy arra szükség lenne, – válaszolta a király – de ha lesz még mondanivalóm, kérni fogom újból.

Odakünn a hadseregfőparancsnokság feje, báró Arz vezérezredes várt, még referálnia kellett a királynak. Nem tudta, mire magyarázni az ily késő esti időben két órán át tartott kihallgatást. A király bizalmának megnyilatkozásához egy fiatal miniszterével szemben – éppen egy hónapja voltam akkor miniszter és ő így fogta fel ezt a kihallgatást – melegen gratulált. Ha a jó és igazán derék báró Arz akkor tudta volna, hogy miről volt odabenn szó, bizonyára kevesebb melegséggel üdvözölt volna.

Andrássy és Tisza néhány nappal később tényleg megjelentek volt a király előtt a bukaresti béke kérdésében. A király meghallgatta őket, én azonban nem kaptam semmi újabb parancsot.

Azzal az utasítással mentem el tehát Bukarestbe, hogy területi kérdésben nem szabad a béketárgyalásnak megíúsulnia.

Nem is hiúsult meg. Más szellem vezette azokat a tárgyalásokat, mint Versailles-t, Seint-Germain-t és Trianon-t! Mi volt ehhez képest még Brest-Litovsk is! Pedig mit mondtak akkor ezekről entente körökben!

A bukaresti béketárgyalások kapcsán még egy jellemző vonását akarom kiemelni Károly királynak. A béketárgyalásokat a monarchia részéről Czernin Ottokár gróf közös külügyminiszter vezette. Mellette az osztrák kormányt báró Wieser József kereskedelmi miniszter képviselte, a magyar kormányt én. Czernin azonban csak parafálta a szerződést, az aláíráskor már Burián volt újból közös külügyminiszter, vele együtt írtuk azt alá Wieser báró osztrák kollegámmal hárman. A békeszerződés megkötése után hazaérkezve, Czernin grófort Bécs városa nagyon lelkesen ünnepelte. A szerződés aláírásáról visszatérő Burián fogadtatásáról már nem volt szó. A királyt ez bántotta, de az időközben teljesen kegyvesztetté lett Czernin-nel szemben is szükségesnek tartott valamely ellensúlyozást. Én felmentésemet kértem az alól, hogy a szerződés aláírása céljából Bukarestbe kelljen utaznom, sajnáltam ettől a formalitástól az időt és költséget, a filmen való szereplés nem izgatott, nem a termé-

szetem, úgy véltem, hogy aláírhatom azt utólag itthon is. Így is történt, a király nem tett ez ellen kifogást.

Az aláírás ünnepélyes aktusa napján este ismét megszólal közvetlen bécsi telefonom, a király akart velem beszélni. Közölte velem az aláírás megtörténtét, azt kérdezve tőlem, nem lehetne-e Buriánt hazajövet átutaztában meleg fogadtatásban részesíteni? Nagyon szeretné, ha ezt valahogyan megcsináltatnám. Ennyire terjedt mindenre a figyelme. Nyomban érintkezésbe léptem Bárcy István főpolgármesterrel és a fogadtatás el volt intézve. Telefonon jelentettem a királynak, aki melegen megköszönte intézkedésemet.

Buriánt nem kis mértékben lepte meg az ünnepélyes fogadtatás, a király nem adott neki arról előre hírt; a kormány részéről én fogadtam őt, a székesfőváros részéről nagy közönség jelenlétében Bárcy üdvözölte. Csak utólag tudta meg, hogy fogadtatásának tulajdonképeni rendezője a – király volt.

Dezignálásom miniszterelnökké

A bukaresti béketárgyalásokra erős légszűrővel utaztam. Ez nemcsak nem javult ott, sőt rosszabodott, elhibázott orvosi kezelés következtében teljesen elvesztettem hangomat. Így kerültem vissza az előzetes békemegállapodások befejeztével húsvétra Budapestre. Állapotom annyira rossz volt, hogy orvosaim követelésére nyomban Abbáziába kellett mennem. A háború alatt ez a gyönyörű hely erősen szenvedett, bizony nem nyújtott akkor valami kedves képet.

Nem egész három hetet töltöttem ott; ezalatt ismételtén kísértett a kormányválság veszedelme, vissza is akartam ezért térni, de Wekerle azt telefonálta, hogy ne vegyem komolyan ezeket a dolgokat, ha komolyra fordulna a helyzet, ő szólni fog. Így maradtam, mígnem április 17-én Wekerle tényleg kérte visszatértemet, mert Czernin gróf lemondása, illetőleg helyébe Burián bárónak a magyar kormány megkérdezése nélkül külügyminiszterré történt kinevezése miatt a kormány lemondását határozta el. Másnap visszautaztam. Közvetlenül elutazásom előtt kaptam a kabinetiroda táviratát, melyben felhív, hogy április 20-án legyek Bécsben, Ő Felsége aznap fogadni kíván, a kihallgatás idejét majd Bécsben fogják velem közölni. Ismét nem tudtam, miért rendelt a király kihallgatásra. Wekerle sem tudta, sőt ő csak tőlem értesült förendelésemről. Ismét csak közvetlenül a királytól tudtam azt meg. Ugyanakkorára herceg Windischgraetz Lajos közlélmzési miniszter is Badenba volt rendelve. Bécsben találkoztunk és együtt mentünk ki Badenba, tőle tudtam meg némely részletét a távollétemben törtéteknek, különösen pedig a király és Wekerle között fölmerült ellentétnek. A király szokott kegyességével fogadott. Legelőször is a kormányválság került szóba. A király mintha rossz néven vette volna a kormány lemondását, melyre szerinte semmi ok nem volt. Én igyekeztem előtte kifejteni az ok természetes voltát, mert a magyar miniszterelnöknek alkotmánybiztosította joga a közös miniszterek kinevezéséhez való hozzászólás, mely jogot egyetlen kormány sem engedheti elhomályosítani. Erre a király nem reagált, az volt a benyomásom, hogy nem volt tudatában az elkövetett alkotmányjogi

hibának és környezete nem figyelmeztette erre. Egyébként elmondta furcsa helyzetét a külügyminiszterség kérdésében, nagy elkeseredéssel szólva gróf Czerninnek vele szemben tanúsított magatartásáról. »Két ember jöhetett szóba a külügyminiszterségnél – mondta a király – Tisza és Andrássy; ha Tiszát nevezem ki, Andrássy borítja fel a helyzetet; ha Andrássyt teszem meg, akkor Tisza teszi ugyanezt; nem volt sok választásom, hát kineveztem Buriánt.« Ezen bevezetés után a király valóságos előadásba fogott bele, jó negyed-órát csak maga beszélt, elmondva bel- és külpolitikai felfogását, irányát, mely semmi lényegesebb, előttem addig is nem ismert újat nem tartalmazott. Nem is értettem meg eleintén, miért mondja el ezeket nekem; majd a német kérdésnél időzött hosszabban, a Németország részéről lanszirozott különböző gazdasági javaslatokra vonatkozólag nyilvánítva nézetét és különös súllyal hangsúlyozta a béke lehetőleg mielőbb való megkötésének szükséges voltát, mint amire minden erejéből törekszik, sőt egyenesen kijelentette, miszerint garantálja, hogy az idén a béke okvetlenül meglesz, meg is kell lennie, mert különben katasztrofális helyzet állana elő, nem bírjuk tovább. Mennél tovább ment a Felső fejtegetéseiben, annál kevésbé értettem meg helyzetemet, mert eddig még a legkisebb célzást sem tette arra, hogy miért rendelt maga elé. Bevégezve előadását, azt a kérdést intézte hozzám, hogy van-e valamely észrevételem az általa elmondottakra? Nagyon kevés megjegyzésem volt. Különösen a béke iránt érdeklődtem és a Németországhoz való gazdasági viszonyunk tekintetében mondtam el véleményemet. A király helyeselve észrevételeimet, kijelentette, hogy meg volt győződve, miszerint mindenben egyetértek vele, éppen ezért hivatott is, ennél fogva felszólít, hogy *vállaljam el a miniszterelnökséget*. Erre igazán nem lehettem elkészülve. A király észrevette nagy meglepetésemet és szinte mulatott rajta. Nem fogadtam el a megbízatást, illetőleg kijelentettem a király előtt, hogy nem tartom magamat alkalmasnak erre az állásra, nem is hinném, hogy otthon szívesen fogadnák, olyan nehézségekkel találkoznom, melyek nem teszik kívánatossá ezt a megoldást, végül pedig hangsúlyoztam, hogy én eddig mindig csak közgazdasággal és ennek kapcsán pénzüggel foglalkoztam, de közjoggal alig, már pedig a miniszterelnöknek nálunk a politika általános irányítása mellett ez a legfőbb feladata; kértem, kísértse meg reávenni Wekerlét a miniszterelnökség megtartására, ő az adott helyzetben a legalkalmasabb. A király nyugodtan végighallgatta ellenvetéseimet és akkor egy igazán kedves kis epizód játszódott le

köztünk. Én még mindég tartó teljes rekedtségem miatt csak suttogva tudtam beszélni, egyszerre a király is csak suttogó hangon kezd felelni, mire figyelmeztettem, hogy hiszen csak én vagyok rekedt. Hangos kacagás következett, a király jót mulatott ezen, mondván, hogy ilyen a szuggesztív hatás. Ellenvetéseimet nem fogadta el, sőt ellenkezőleg nyomatékosan hangsúlyozta, hogy csak bennem van bizalma és elvárja tőlem, miszerint nem térek ki bizalma elől. Soha életemben ilyen nehéz helyzetben nem voltam. Bármily nagy megtiszteltetés is volt reám nézve a király felhívása, hisz még álomban sem gondoltam arra, hogy Magyarország miniszterelnöke lehetek, pillanatig sem haboztam elhatározásomban. A hiúság engem soha sem bántott. Újból előszedtem tehát minden ellenérvemet és újból Wekerlére tértem vissza, hangsúlyozva, hogy annál inkább kellene ehhez a megoldáshoz folyamodni, mert hisz éppen rajta és az ő személyén keresztül az eddigi kormányon esett alkotmányjogi sérelem. A király rövid gondolkodás után herceg Windischgraetz Lajost hívatta be. Elmondta neki röviden, hogy a kormány lemondása folytán új kabinetet kell alakítania és felhívta nyilatkozásra, ki volna szerinte legalkalmasabb a miniszterelnökségre? Windischgraetz részletes megokolással engem ajánlott erre, mire a király megmondta neki, hogy nekem már fel is ajánlotta azt, de én nem akarom vállalni. Erre én újból előhozakodtam érveimmel és ismét Wekerlét ajánlottam. Ekkor a király felszólított, hogy gondolkozzam kissé a dolog fölött, menjek be a szomszéd ebédlőjébe, addig ő még Windischgraetz-el beszél. Kimentem és vártam mintegy 15-20 percig. Ezalatt a király felhívatta telefonon Wekerlét Budapesten és felajánlotta neki a miniszterelnökség megtartását, illetőleg a lemondás visszavonását. Wekerle megtagadta ezt. Én nem hallottam a beszélgetést, nekem a király mondta el ott nyomban, majd utóbb Wekerle otthon, hozzátéve, hogy a felajánlás olyan módon történt, miszerint nem fogadhatta el. Újból behívtak és most még kényesebb volt a helyzetem. A király azzal fogadott, hogy kívánságomra felajánlotta telefonon Wekerlének a miniszterelnökség megtartását, de ez megtagadta ezt; most már nem térhetek ki kívánságának teljesítése elől, hisz elfogadta javaslatomat és nem rajta múlt, hogy ez nem valósítható meg. Én még mindig szabadkoztam. Ekkor a következő jelenet játszódott le: a király fölállott íróasztala mellől – eddig ülve folyt a tárgyalás – és élém állva így szólt hozzám: »Elvárom öntől, hogy nem gondolkodik tovább és teljesíti kívánságomat; nekem csak két megoldási lehetőségem van, vagy el-

vállalja ön a miniszterelnökségemet, minthogy bizalmamat bírja és meg vagyok róla győződve, hogy ennek mindenben meg fog felelni, vagy pedig dacára annak, hogy ön ismeri Tisza személye iránti ellen-szenvenemet (meinen Widerwillen), ha ön még sem vállalja, őt ren-delem föl holnaputánra és kinevezem; harmadik megoldásom nincs.« Meg voltam döbbenve. Ekkor tanúsítottam életem egyetlen tudatos gyávaságát. Ismerve az akkori magyar politikai hangulatot, attól való félelmemben, hogy ha az én vonakodásom követke-zésében ismét Tisza kerül kormányra, engem árulónak fognak bélye-gezni, nem azt feleltem a Felségnek, amit érett megfontolás után kellett volna, hanem abban a kényszerhelyzetben vállaltam a meg-bízást, ismét hangsúlyozva a király előtt, hogy ismerem a mi viszonyainkat, nem bízom a reám kényszerített vállalkozás sikeré-ben. A király nagy gyengédségére vall, – figyelme szinte páratlan volt mindig, – hogy észrevéve izgatottságomat, fölszólított, hogy vonuljak vissza ismét egy negyedóra a másik szobába, gondoljam át nyugodtan az új helyzetet és majd akkor folytatjuk.

Így is történt; két óránál hosszabb időt igénybe vett ezen emlékezetes kihallgatáson ez a megszakítás kétszer ismétlődött. Vállalkozásom alapja a választójognak kompromisszumos alapon való megoldása és azután az alkotmánypártnak a munkapárttal való fúziója lett volna, hogy ismét helyreálljon a parlamentáris többségi kormányzat. A király minden feltételemet elfogadta, ezek között azt is, hogy arra való tekintettel, miszerint a kormányválság alkotmányjogi okból állott be, királyi kéziratban fogja biztosítani az alkotmányjogi követelményeket és ebben határozott állást fog foglalni az országnak nemzeti követelése, ezek között a hadsereg kérdésé-ben is, mely utóbbit gróf Apponyi Albert írásos megállapodás alak-jában tisztázta és biztosította volt már előzőleg a királlyal. »Minden nemzeti követelményt készséggel megadok önnek!« – jelentette ki a király – »csak terjessze elem a vonatkozó kézirat tervezetét, de siessen a kabinetalakítással. Teljesen szabad kezem volt min-denben, csupán két személyi vonatkozást ajánlott figyelmembe a király, de itt is külön hangsúlyozva, hogy ez semmiképen sem akar befolyásolás lenni, csak épen föl akarja figyelmemet hívni két politikusra; az egyik Serényi Béla gróf, akit tartsak meg a kabi-netben, a másik Bethlen István gróf, akit szívesen látna a kormány-ban, nagy véleménye van róla.

Megkísérlettem a reám kényszerített kabinetalakítást. Feltevé-semben nem csalódtam, nagy nehézségekkel talákoztam. A kabinet

összeállítása nem okozott nehézséget, összetételében elsőrangú lett volna. Ha megegyezünk a választójogban, Tisza István is felajánlotta önzetlen szolgálatait, ha kívánom, készséggel vállal tárcát is. Nála, a kivel szemben a legsúlyosabb hibát követtem el, találtam legnagyobb támogatásra. Bethlen Istvánnal is megállapodtunk; ő csak a választójog parlamenti elintézése után lépett volna be a kabinetbe és vette volna át a földművelési tárcát; a választójogban az ő konzervatív álláspontja akadály volt. Annak elintézéséig azt a tárcát csak ideiglenesen töltöttük volna be, mert Serényi Béla grófról szó sem lehetett, nem is jutottam el odáig, hogy felajánljam azt neki, mert megbízatásom hírére azok táborához csatlakozott, akik ellene voltak vállalkozásomnak. Ő maga szerepelt állandó miniszterelnök jelölt gyanánt. Meg is mondtam a királynak, miért nem bizza meg őt, mire azt a meglepő választ kaptam, hogy »még csak eszembe sem jutott, hátha valakivel barátságos vagyok, az már azt jelenti, hogy miniszterelnökké kell tennem«? Serényi Bélának nagy része volt különben vállalkozásom meghiúsulásában, hálával tartozom ezért még emlékének is. Zichy János gróf vállalta a közoktatásügyi tárcát, Teleky Pál gróf a belügyit, a honvédelmi, a közéletmezési és horvát-szlavón tárcák vezetésében nem történt volna változás, a pénzügyi tárcát – minthogy Popovics Sándor vonakodott tárcát vállalni, Wekerle tanácsára ideiglenesen magam vállaltam volna el. A személyi kérdések elég gyorsan nyertek volna megoldást, másodnap este jelenthettem már a királynak, hogy e részben már nem lesz nehézség. Nem úgy tárgyi vonatkozásokban. A legkevesebb nehézséget Tisza István és pártja csinálta. Vele megegyeztem volna. Igaz jóindulattal fogadta megbízatásomat Apponyi Albert gróf. Még a szociáldemokratákkal is olyan közeledés jött létre a választójogban, hogy biztosnak láttam a megegyezést. Garami Ernő, akivel a tárgyalásokat folytattam, elég objektív és mérsékelt volt, bár irántam bizalmatlansággal viseltetett. Ez nem volt új keletű és előttem nem ismeretlen. Sok harcot vívtunk meg a szociáldemokratákkal és akkor még frissen élt emlékezetükben a februári nagy sztrájk, illetve munkáskizárás ügye. Első tárgyalásom még Károlyi Mihály gróffal is biztatónak ígérkezett, vele egyénileg meg is állapodtam, de – mi képpen Garami, úgy ő is – pártjának hozzájárulását tartotta fenn. Pártja pedig reácáfolta és minthogy ők túllícitálták a szociáldemokratákat, Garami sem állhatta. Ez csak természetes volt. Nekik már akkor is külön terveik látszottak lenni önmaguk számára. Ha azt állítanám, hogy saját pártom, az alkotmánypárt valami nagy meleg-

seggel fogadta megbízatásomat, nem festenek hű képet. A pártvezetőség meglehetősen hűvösen viselkedett a kérdésben, volt valami bántó abban, hogy a pártvezér már másodszor mellőztetik.

Látva ezeket a nehézségeket, kijelentettem, hogy visszaadom megbízatásomat a királynak és újból csak Wekerle kinevezését fogom ajánlani, amit annyival inkább megtehetek, mert az események mindenben engem igazoltak. Ekkor azok részéről indult meg erős kapacitálás, akik eddig útjában állottak a megoldásnak és pártom vezetősége igyekezett leginkább reábírni, hogy alakítsam csak meg a kabinetet, ők a legmesszebbmenőig támogatnak. A választójognak őszre való halasztását vetették fel, amihez azonban Tisza István gróf nem akart hozzájárulni. Kívüle ebben valamennyien megegyeztek volna, nélküle azonban nem voltam hajlandó megoldásra. Nyolc napra reá visszaadtam a királynak megbízatásomat, ajánlatomra ismét Wekerle lett kinevezve, én pedig megmaradtam tovább kereskedelmi miniszternek.

Kühlmann és Károlyi Mihály

Németország egyik háborús külügyminisztere Kühlmann előbbi konstantinápolyi nagykövet volt. Mint sok német politikus- és közéleti férfiúhoz, hozzá is baráti kötelékek fűznek. Egyike a Német-birodalom legkiválóbb diplomatáinak; azok közé tartozik, akiknek koncepciója is van; akik nem merülnek ki a régi diplomácia forráságaiban és sablonos tevékenységében, akik maguk határozott irányt képviseltek. Vele aligha eshetett volna meg az, amit nekem a volt osztrák kereskedelmi miniszter, későbbi külügyi osztályfőnök, majd tokiói nagykövetünk, Call báró beszélt el, akivel szintén közelebbi viszonyban állottam, sokat veszekedtünk egymással hivatalosan, államtitkár koromban volt ő osztrák kereskedelmi miniszter – ezen a réven barátoktunk össze. A legtöbb osztrák barátommal ilyen hivatalos veszekedés nyomán jött létre a barátságunk. Call báró szófiai ügyvivő volt akkor, mikor Battenberg Sándort a bolgár fejedelmi trónon Koburg Ferdinánd váltotta fel. A nagyhatalmak soká nem ismervén el a fejedelmet, hivatalos érintkezést vele a diplomácia nem tarthatott fenn. Ez a mi ottani missziónk szempontjából nem okozott egy darabig semmi különös bajt, jóllehet a fejedelemnek az uralkodóházunkkal való rokonságánál fogva ők feszélyezettebb helyzetben voltak, mint a többi misszió. Egyszer azonban mégis nagy bajba kerültek. Ugyanis a fejedelem testvérbátyja, Koburg Fülöp herceg ment le látogatóba Szófiába. Vele szemben természetesen más volt a helyzet, őt nem mellőzhették. A fejedelem udvari esélyt adott tiszteletére, melyre a diplomáciai kar is hivatalos volt, dacára annak, hogy a fejedelem nem volt elismerve. A többi misszió negligálhatta a meghívást, de az osztrák-magyar nem, ez sértés lett volna a hercegi vendéggel szemben. Hogyan oldják meg ezt a nehéz kérdést? A jó Call báró szerint ez sok fejtörést okozott nekik. Hivatalosan a hímezett diplomáciai fraktkban nem mehettek, ez kizártnak volt tekintendő, mert ez azt jelentette volna, hogy a fejedelem elismerése tekintetében a monarchia más eljárást követ, mint a többi nagyhatalom. Ilyen fontos szerepe volt akkoriban a hímezett fraktknak! Egyszerű fraktkban sem mehettek, mint teljesen magánszemélyek. Ez nem felelt volna meg sem nekik, sem az udvarnak. Végre mentő

gondolatuk támadt, úgy vágják ketté ezt a gordiusi csomót, hogy elhatározták, miszerint frakkban mennek – aranygombokkal. Mikor Call báró nekem ezt az élményét évek múltán lovranei villájában elmondta, mintha még láttam volna arcán annak a súlyos gondnak nyomait, melyet ez a megoldás annak idején neki okozhatott.

Kühlmann nem az e fajta diplomata-iskolából való. De nem is olyan, mint háborús elődei a német külügyi hivatal élén; Jagow, az első háborús külügyi államtitkára a birodalomnak, aki szinte félt véleményt mondani a legegyszerűbb kérdésben is, akkor is még körülklauzulálta magát minden képzelhető módon, nehogy azt le-hessen állítani, hogy valamit mondott. Vagy mint Zimmermann, aki viszont mindent, de mindent a legridegebb bürokratizmus szem-üvegén át nézett, aki amilyen kiváló tisztviselő volt, a legeslegja-vából való, aminőkben a német birodalom bővelkedett, annyira nem tudott belehelyezkedni a külügyi vezetésbe. Egy jelenség, mely a hivatalos életben igen gyakori, hogy valaki bizonyos állásban a képzelhető legkiválóbb, azontúl azonban szinte lehetetlen. Nekünk itthon bőséges tapasztalatunk volt és van ebben a tekintetben. Kühlmannban nincs semmi a bürokratából, semmi a diplomata simaságából. Annál több benne az egyéniség. A balkánkérdést Londonban ismerte meg. Ebben van ugyan némi irónia, de így van. Ott ismerte meg valójában az osztrák-magyar külpolitika képtelenségeit is Balkán vonatkozásaiban. A londoni konferencián ugyanis előkerültek a Balkán-államok összes vélt és jogos sérelmei, ott ütköztek meg az orosz és osztrák-magyar, az angol és a francia, az angol és a német érdekek, odavitték Románia, Bulgária és Szerbia a maguk ezernyi baját a sertésektől és szarvasmarhától az adriai kikötőig. Ottani tapasztalata alapján mondta nekem Kühlmann nem egyszer, hogy a világháborúban bizony jelentős szerepe volt a szerb sertéseknek és szarvasmarháknak, meg annak a szerencsétlen adriai kikötőkérdésnek is. Nehéz helyzete lehetett ott Mensdorff gróf kiváló londoni nagykövetünknek – pedig elsőrangú, nagykvalitású diplomata, aki messze kimagaslott a mi diplomáciánkban és nem áll mögötte tehet-ségben, koncepcióban senki diplomáciájának – az elkövetett súlyos hibákkal szemben, az osztrák-magyar külpolitika megvédésében.

Mikor Kühlmann a konstantinápolyi nagyköveti állásából külügyi államtitkárnak nevezték ki, arra kértem, szakítson elődeinek a magyar érzékenységet sértő eljárásával, akik megelégedtek azzal, hogy Bécsben bemutatkoznak, hanem jöjjön el Budapestre és keressen érintkezést a magyar politikai világgal is.

Készséggel fogadta el meghívásomat. Úgyis vissza kellett mennie Konstantinápolyba, átnyújtani a szultánnak visszahívó levelét, hát felhasználná ezt az alkalmat egy-két napi budapesti tartózkodásra. Csak így tudta ezt megcsinálni, nehogy külön látogatásával Bécs féltékenységét keltse fel. Ezzel számolnia kellett.

Ebédet adtam tiszteletére, melyre meghívtam a kormány tagjaitól Károlyi Mihály grófig az összes számottevő politikai tényezőket, természetesen az összes pártok figyelembevételével. Céлом volt megismertetni a német külpolitika vezetőjét a magyar politika illetékes tényezőivel és azok különböző felfogásával. A háborúban ez fokozott jelentőséggel bírt. Ezt a célokat a legteljesebb mértékben el is értem. Kühlmann az akkor már németellenességéről ismert Károlyi Mihály gróf érdekelte leginkább, vele folytatott leg-hosszabb eszmecsere. Andrassy, Apponyi, Tisza, Wekerle csak személyi vonatkozásokban érdekelték őt, nagyon örvendett velük megismerkedhetni, de politikai álláspontjaikat már ismerte. Ellenben Károlyi a külön politikája miatt is érdekelte.

Mint ilyenkor szokás, kis csoportokba verődött a társaság és úgy folyt a társalgás. Kettőjük körül egész gyűrű képződött. Károlyi elemében volt és nem fukarkodott véleményének előadásával. Már amennyire dadogó beszédmodorában és fegyelmezetlen gondolkodásában tőle telt. A legképtelenebb külpolitikai vonatkozásokat fejtegette, a világháború kellős közepén a világbékéről, a népek kiengesztelődéséről álmodozott, de nem rejtette véka alá nemetellenességét sem. Egész nyíltan mondta szemébe a német külügyi államtitkárnak, hogy Németországot európai veszedelemnek tartja, hogy Németország bennünket gyarmatosítani akarna stb. Kühlmann csak hallgatta ezeket, látszott rajta, hogy nem veszi komolyan. Természetesen nem hiányzott a német vonatkozásokban Károlyi ellensúlyozása sem, nehogy a német külügyminiszternek rossz benyomása legyen Magyarországról, a szövetségről és azt hihesse, hogy itt Károlyi iránya a mérvadó. Ez ugyan szükségtelen volt, mert Kühlmann nagyon jól volt informálva e részben, de még sem volt fölösleges. A Kühlmann és Károlyi polémia legérdekesebb része, az angol-francia felfogásokban való eltérés volt. Kühlmann már akkor azon a nézeten volt, – persze csak burkolt formában jutott ez kifejezésre – hogy jóllehet Anglia még nagyobb gyűlöletet mutat Németországgal szemben, mint Franciaország és viszont Németországban is sokkal nagyobb az elkeseredés Angliával szemben, mint Franciaországgal, mégis Angolországra kell a nagyobb súlyt

fektetni és Németországnak ott kell a kibontakozást keresni. Ezt a felfogását egész hivataloskodásán át végig vallotta, ennek a felfogásának lett az áldozata is, abba bukott bele – legalább kifelé ez volt az oka bukásának, – hogy talán idő előtt merte a birodalmi gyűlésen kimondani azt, hogy nem katonáékon fog megfordulni a béke, hanem az Angliához való közeledésben kell azt keresni. Beszéde persze nem volt ilyen nyílt, de ez volt a lényege. Ezt a beszédet a mindenható Lundendorffék nem tudták neki megbocsátani. A császár sem. Az ő hangnemük inkább egy másik német államférfi-barátom, az oly tragikus véget ért Helfferich alkancellár beszédmodora volt, kinek minden parlamenti felszólalása valóságos harcra tüzelő, győzelmi beszédet képezett, aki a tengeralattjárók következtében már 1916-ban megsemmisülve látta az egész angol flottát, melynek következtében Anglia kénytelen lesz békét keresni. Kühlmann az Angliához való közeledést kereste; Helfferich az Angliával való leszámolást hirdette.

Kühlmann bukása szóba került közöttünk egyszer Károly királlyal is. Ő Felsége éppen a német főhadiszállásról jött vissza és onnan hozta magával legújabb értesüléseit. Tudta, hogy Kühlmannhoz barátság fűz engem, de rokonszenvvel is viseltetett iránta különösen azóta, hogy a német kukoricaszállítmányok lefoglalásából a német császárral támadt konfliktust kérésemre oly szépen és gyorsan elintézte, elhárítva a német császárnál tervezett látogatásnak ez ügyből keletkezett akadályait. Érdeklődött tehát odakünn Kühlmann iránt és megtudta, hogy bukásának tulajdonképeni oka a – császárné volt. Akinél Kühlmann ellenségei a hamis besugások ismert eszközéhez folyamodtak, még pedig sikerrel. Ez az eszköz, mint ismeretes, a német udvari életben nem tartozott a ritkaságok közé, Bismarck herceg is sokat emlegeti emlékirataiban, bőven kapott belőle ízelítőt ő is.

Elmondom itt annak a konfliktusnak történetét, melyről említést tettem. Érdekes eset. A hadsereg és Ausztria élelmezési viszonyai 1918. tavaszán a legkétségbeejtőbbek voltak. Németország segítségét már február végén és március elején igénybe vettük. Persze csak aránylag kisebb mennyiségekről, pillanatnyi kisegítésekről lehetett szó. Egy ízben Bécsben lévén, Landwehr tábornok jelezte nekem sürgős látogatását. Ő akkor az ú. n. közös élelmezési megbízott volt. Elmondva a helyzet kétségbeejtő voltát, arra kért engem, járulnék hozzá a Romániából németországi rendeltetéssel a Dunán úszó néhány kukoricával megrakott nagy uszálynak lefoglalásához és

igénybevételéhez. Én figyelmeztettem ennek kockázatos voltára, ő viszont utalt az aznap vagy előző napon a külügyminisztériumban tartott tanácskozásra, melyben hiába hányták-vetették meg a helyzetet, nem tudtak megoldást találni. Ott persze nem szólt erről a tervéről. Kijelentettem neki, hogy semmiesetre sem vállalkozom aktív közreműködésre, a legtöbb, amit tehetek, hogy nem veszek róla tudomást, de előbb jelentést kívánnék tenni róla Ő Felségének. Ez meg is történt. Előbb magam járultam a király elé, figyelmeztetve ily lépésnek komoly következményeire, majd Landwehrrel együtt. A királyt nagyon kínosan érintette az ügy, hallani sem akart róla, de mikor Landwehr tábornok kötelességszerűen ecsetelte a kétségbeejtő helyzetet és minden más lehetőség hiányát, azt mondta, hogy ő nem akar tudni a dologról. Az éhező lakosság és katonaság szenvedéseit nem volt képes elviselni. Landwehr végrehajtotta kétségbeesett tervét. Az általam előrelátott súlyos következmények nem maradtak el. A német hadvezetőség és kormány óriási lármát csapott, sőt Vilmos császár is beleavatkozott egy a királyhoz intézett távirattal. Burián követelte Landwehr fejét, a németek is csak ezt tekintették elégtételnek. Engem sürgősen felhívtak Badenba; kértem a királyt, ne ejtse el Landwehrt, aki jót akart. Ő Felsége megbízott, beszéljek Buriánnal és engeszteljem ki. A fődolog volt időt nyerni. Közben Berlinben kellett volna egy fontos tanácskozásnak lenni, melyen Landwehrnek kellett volna a monarchia részéről megjelenni. A németek azonban elutasították a vele való tárgyalást. Ennél azonban sokkal kellemetlenebb volt az, hogy Károly királynak Spaaba kellett volna mennie a német császárhoz, aki azonban tudtára adatta, hogy amíg ez az ügy nincs elintézve, ne jöjjön. Ennyire kiéleződött a helyzet Ekkor egy mentő gondolatom támadt, Kühlmann visszautazása Romániából volt avizálva. Az ő közvetítését akartam igénybe venni. A király nagyon jónak tartotta, hozzájárult. Megvártam Kühlmannat a pályaudvaron; ott elmondtam neki az esetet, nem tudott róla, de az ő megszokott bonhomijával fogadta és vállalkozott is rá, hogy elintézi. Néhány nap múlva el is volt intézve, Ő Felsége elment ismét Spaaba, Landwehr pedig szintén meg volt mentve, csak a jó Burián neheztelt még sokáig, de végül megbékélt ő is. Kühlmann nagyon meg volt elégedve budapesti látogatásával és még évek múltán is így emlegette azt. Véleménye azonban Károlyi Mihályról a lehető legrosszabb volt, egyenesen megmosolyogta naivságait és gratulált akkor, hogy ilyen szélső ellenzékkel van a magyar kormánynak és politikának dolga, a legártatlanabb

politikusok közé sorozta, akikkel valaha találkozott. Ez utóbbiban rosszul ítélte meg, nem egyszer utalt is rá már a nagy felfordulás óta történt találkozásaink alkalmával, hogy mindent inkább tételezett volna fel róla, mint azt, hogy ez az ember fog még forradalmat csinálni. Képességeinél fogva nem is lett volna ez róla feltehető. De mint egy igen kiváló, nagyeszű főúri hölgy mondta, a magyar demokráciának még a forradalomhoz is grófra volt szüksége. Erre a szerepre vállalkozott ő, ki a leggőgösebb főúrból vedlett át egyszerre forradalmi szociáldemokratává.

Kühlmannal hivatalosan Bukarestben voltunk együtt, ő vezette Németország részéről a béketárgyalásokat. Ott sok eltérés volt közöttünk, illetőleg a német és az osztrák-magyar álláspont között; ott látszott, hogy milyen nehéz összeegyeztetni érdekeket. Németország bizony nem szerénykedett követeléseiben és nem sok tekintettel volt a mi érdekeinkre. Különösen a petróleum és a hajózás kérdéseiben merültek fel a legnagyobb ellentétek, de végre sikerült ezeket is a barátság jegyében kiegyenlíteni, még pedig a mi amaz álláspontunk érvényesítésével, – melynek legerőteljesebb képviselője maga Károly király volt, – hogy lehetőleg kímélni kell Románia érzékenységét és olyan békére kell törekedni, mely ne állja útját a jó szomszédi viszonyoknak.

Károly király békeszeretete

A híressé vált Sixtus-levelek és ezek kapcsán Czernin gróf külügyminiszter meqkülönbözése a királlyal, ennek következtében hirtelen lemondása, illetőleg Burián István báró kinevezése külügyminiszterré a magyar miniszterelnök megkérdezése nélkül, okozták azt a kormányválságot, melynek folyamán Károly király 1918. április 20-án engem miniszterelnökké deznált. Hogy nyomban nem nevezett ki tényleg miniszterelnökké, rajtam múlt, vonakodásomon a megbízást vállalni és aggodalmaimon a vállalkozás sikere iránt. A politikus legfontosabb egyéni kelléke a helyzetnek tiszta felismerése. Azzal a szemrehányással nem voltam illehető, hogy ez a kellékem hiányzott volna. Éppen mert nagyon is megvolt, vonakodtam ezt a megtisztelő megbízást vállalni, eltekintve attól, hogy nem volt sohasem különös hajlandóságom közjogi kérdések iránt, már pedig a magyar miniszterelnök kimerült régebben közjogi nehézségekben, ritka hét volt, hogy ne kellett volna neki annak szentelni minden gondját. Ha Bécs nem vetett neki ilyen gáncsot, megtették azt itthon szélső közjogi és általában politikai ellenfelei. Ebben pedig elmerülni és még hozzá abban az időben, amikor a legsúlyosabb pénzügyi és gazdasági problémák már előrevetették árnyékukat, amikor a magam mesterségében vártak a legnagyobb kérdések megoldásra, melyekkel olyan szívesen foglalkoztam, bizony semmi kedvem nem volt. Legkevésbé lehetett akkor, midőn a két legnagyobb közjogi kérdés várt megoldásra, az egyik a lengyel, a másik a délszláv kérdés.

Miképpen a Sixtus-levelek is a király békevágyának bizonyítékai voltak, azonképpen miniszterelnöki deználásomnak is, egyik részemről támasztott akadály, a háború borzasztó elhúzódása és a békekilátások gyengülése volt. Ennek kifejezést is adtam a király előtt, aki azonban biztosított arról, hogy 1918. folyamán a béke feltétlenül meglesz, annak szerinte meg kell lennie, mert kizártnak kell tekinteni, hogy mi tovább folytathassuk a háborút, egyszerűen nem bírnók és ő – miképpen láthattam a Sixtus-levelekből is – minden rendelkezésre álló eszközt igénybe vesz arra, hogy a békét siettesse. Mennél tovább tart a háború, annál kedvezőtlenebb lesz a helyzet reánk nézve, – mondotta a király, – az idő határozottan

ellenünk dolgozik. A Sixtus-levelek oktalan nyilvánosságra jutása megnehezítette a helyzetét a német császárral szemben.

Az elhidegülés tényleg enyhült nemsokára, nem a Károly király részéről hozott igen nagy erkölcsi áldozatok nélkül, aki a béke érdekében minden áldozatra kész volt. A király hosszas előző tárgyalások után, melyek révén sikerült a nehézségeket leküzdeni, kiutazott a német császárhoz a főhadiszállásra. Onnan nem valami jó benyomásokkal jött vissza. Vilmos császár nem érezte ugyan vele a Sixtus-levelek nyomán támadt bizalmatlanságát, ezt nagy elégtétellel emelte ki előttem, azonban a császár személyétől eltekintve, mégis éreznie kellett, hogy ott bizony meglehetősen bizalmatlanság uralkodik a monarchia iránt. Sőt nem hallgatta el azt sem – és ez ismét a király elfogulatlansága és világosan látása mellett szól, – hogy saját személye iránt is. Ezt ugyan nem mutatták, de ő átérezte. Ami reá a legrosszabb benyomást tette, Ludendorffék formális letöröttsége, a máskor nagyon hangos és öntelt tábornok alig volt látható, borzasztóan deprimált volt, – »er ist ganz kleinlaut geworden, was nicht in seiner Natur liegt«, – mondta a király. A német legfőbb hadvezetőség már akkor nem lehetett valami nagy reményekkel eltelve, erre vallanak a király akkori ottani észleletei. Ennek dacára sem végzett azonban érdemben künn semmit, aminthogy egyetlen látogatása sem hozott semmi gyakorlati eredményt.

1918. szeptember elején Németországban jelentkezett erősebb békemozgalom, Erzbergerék és a szociáldemokraták indították azt meg. Erzberger állandó érintkezést tartott fenn bizonyos bécsi körökkel, sőt az udvarral is. Én baráti viszonyban és állandó érintkezésben állottam vele 1915. nyári első látogatása óta, mikor misszióban járt itt. Erzbergerék indították meg Németországban a szociáldemokraták segítségével az első erőteljes békemozgalmat. Ezt látva, nyomban érintkezésbe léptem bizalmasan és magánúton ottani politikai barátaimmal és amikor meggyőződtem róla, hogy számíthatok reájuk, egy nagyobb szabású társadalmi béke-enunciációt vettem tervbe, melynél én, mint a kormány tagja, természetesen háttérben maradtam volna. Tudtam, hogy kormányunk nem fog dezavualni, ha reá kerül a sor és hogy a király intenciói szerint cselekszem. Tervem az volt, hogy a Bajtársi Szövetséget használtatom fel cégérül, melynek Berlinben és Bécsben voltak a testvérszervezetei, mindkét helyen a legelőkelőbb politikusokkal az élén. Ezekkel karöltve rendezünk Budapesten egy közös összejövetelt, melyen német, osztrák és magyar vezetőpolitikusok fognának béke-beszédeket tartani, természetesen

abban a keretben, melyet az akkori helyzet megengedett volna. Ausztria részvételét Plener Ernő báró, a közös számvevőszék akkori elnöke, az osztrák Bajtársi Szövetség elnöke biztosította, akivel bizalmasan érintkezésbe léptem. A Magyar Szövetség elnöke, Andrássy Gyula gróf készséggel járult hozzá a tervhez. Mielőtt azonban a terv megvalósításához fogtam volna, szükségesnek tartottam arról Károly királynak jelentést tenni, illetőleg a király véleményét kikérni. Ő Felségének az első szóra tetszett a javaslat, csak az iránt érdeklődött, hogy kik lennének a főrésztvevők és szereplők a három országból? Magyarországról Andrássy, Apponyi és Tisza, Ausztriából Plener báró, Bärenreither és Urban, Németországból Erzberger, Schiffer és egy szociáldemokrata képviselő, esetleg még Dernburg voltak tervbe véve. A nevek a Felség helyeslésével találkoztak, sokat várt ilyen manifesztációtól és garanciát látott a nevekben, hogy az nem lépi túl a kívánatos keretet. Arra kért azonban, hogy beszélném meg hazautazásom előtt a tervet Burián gróf külügyminiszterrel, akivel ő maga is meg akarja beszélni, de addig ne tegyek semmit, míg ő maga nekem hírt nem ad. Másnap felkerestem Burián külügyminisztert és előadtam neki a tervet. Nagyon helyeselte; ilyen lépést, – ha benne a hivatalos befolyás elkerülhető és ha az nem, mint a kormányok elleni fellépés, sem mint kormányakció nem jelentkezik – egyenesen kívánatosnak tartott. Hazaérkezve, még jóformán az út porát sem rázhattam le magamról, mikor már megszólal svábhegyi telefonom, Reichenauból kerestek. Ő Felsége akart velem sürgősen beszélni. Miután figyelmeztettem, hogy nem a titkos közvetlen vonalba vagyok bekapcsolva, mert ilyen vonalom csak a hivatalban van, tehát kérem óvatosságra, a király burkoltan elmondta, hogy beszélt Buriánnal, aki a tervet helyesli, kér tehát, hogy tegyem meg a szükséges előzetes lépéseket, hogy az mielőbb megvalósítható legyen. Meg is tettem. Vámbéry Rusztem egyetemi tanárt, a Bajtársi Szövetség volt igazgatóját kértem fel a mielőbbi Berlinbe való utazásra, az összes ottani vezetőpolitikusokhoz levelekkel látva őt el. Bécsben magam közvetlenül jártam el. Vámbéry teljes eredménnyel járt egyetlen helyen sem találkozott ellenkezéssel, sőt a megkeresett összes politikusok készségüket jelentették ki a budapesti gyűlésen való megjelenésre. Hasonló eredménnyel jártak az én bécsi megbeszéléseim. Október elejére terveztük ezt a békemanifesztációt, de közbejött a bolgár áttörés, Berlinben a birodalmi gyűlésen felülke-rekedett a békeakció, minélfogva elmaradt az én tervem is, akkor már nem lett volna sok értelme.

Károly király többször érdeklődött nálam telefonon az ügy fejleményei iránt, annyira érdekelte ez őt. Mint minden, ami a békével kapcsolatosan felmerült. Amikor pedig a terv dugába dőlt, őszinte sajnálkozását fejezte ki, mert ilyen társadalmi manifesztációi igen alkalmasnak vélt a mi békekészségünk és hajlandóságunk dokumentálására. Nem-e a sors kegyetlen iróniája, hogy éppen egy ilyen békeszerető, békét kereső uralkodóval szemben lépett fel az entente békeveszélyeztető gyanánt, éppen ilyen fenkölt gondolkodású uralkodónak kellett áldozatul esnie?

És a sors egy másik iróniája, hogy a Károlyi-féle hatalombitorlók engem fogattak el és internáltak azon a címen, hogy a háború céltalan folytatását idéztem elő és ezzel okoztam az országnak kárt. Hatalmuk összeomlásakor a bolsevisták előtt megnyitották a börtön kapuját, erre volt még gondjuk és idejük, a mi börtönünk – Szurmay Sándor báró, Mikes János gróf és az enyém – nem fájt nekik, mi jó helyen voltunk – számukra.

Erzberger szerepe a háborúban

Nem lesz talán minden érdekesség nélküli, kissé részletesebben foglalkozni ezzel a háborús emlékkal és ennek kapcsán Olaszországnak a háborúba ellenünk való belépésével. A kettő között ugyanis van tárgyi és személyi összefüggés, ezenkívül olyan részletek is válnak ezáltal közönségünk előtt ismeretessé, melyeket ez eddig egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben ismerhet.

Erzberger egyik tipikus alakja volt a német politikának. Pályafutása egyenesen tüneményes. Szerény néptanítóból küzdötte fel magát a birodalmi pénzügyminiszterségig és mindvégig egyik vezető politikusa maradt a német birodalomnak. Kettőnk között különösen gazdasági és pénzügypolitikai tekintetben sok ellentét állott fenn, ami azonban természetesen nem zavarhatta meg személyes viszonyunkat. Mint a német katolikus centrum egyik vezető, kétségkívül legagilisabb tagjának, szoros vonatkozásai voltak a Vatikánnal, sőt közvetlen érintkezése volt a pápa Ő szentségével. Ezt a viszonyát használta fel a német hivatalos politika arra, hogy kiküldje őt Rómába, erről az oldalról is támogatandó Bülow herceg kvirináli német nagykövet fáradozásait, Olaszország semlegességének biztosítására. Arról, hogy Olaszország mellénk állva, oldalunkon vegyen részt a háborúban, szó sem lehetett. Viszont semlegessé maradásától függött jórésben a háború kimenetele. Ami a háború után az orosz cári levéltár kutatásai révén nyilvánosságra jutott (Friedrich Stieve: *Iswolski und der Weltkrieg*), hogy Olaszország már régen a háború előtt elvált a hármasszövetségtől, ezt akkor még nem tudhatta a mi diplomáciánk. Erzberger hónapokat töltött Rómában a semlegesség érdekében, szerinte a legjobb reményekkel. Igaz, hogy a végén egy kis kódobálás középpontjává is lett, könnyebb sérüléseket szerezve. Ez hozzátartozott az akkori mentalitáshoz. Ami nálunk még egy egészen ártatlan vidéki képviselőválasztáson is meg szokott történni.

Németország óriási erőfeszítéseket tett abban az irányban, hogy Olaszországot a semlegességhez lekösse és ezt annyival inkább, mert úgy látta, – amint később be is következett, – hogy Románia elhatározása is ezen a ponton dől el. Amint ez a háború után meg-

jelent különböző diplomáciai iratokból is kitűnt, Románia szerepe ettől függetlenül is tisztázva volt már az entente-val ellenünk. A németek erőfeszítésének egyik apró, de egyénileg nagyon kellemetlen következményét volt alkalmam magamnak is látni. A »Középeurópai Köz gazdasági Egyesület« német, osztrák és magyar testvéregyesületei – a németnek elnöke a császár sógora, Ernst Günther schleswig-holsteini herceg, a császárné fivére volt, az osztráké Plener báró, a magyaré Wekerle – Bécsben együttes ülést voltak tartandók, ennek előkészítésére mentünk fel Wekerlevel Bécsbe. Abban az időben kellett eldőlnie Ausztria-Magyarország elhatározásának Olaszország követeléseivel szemben, melyeket ez semlegessége fejében támasztott. A helyzet nagyon kiélesedett volt. Burián a huza-vona politikáját folytatta, mely nemsokára katasztrófára, Olaszországnak a háborúba ellenünk való belépésére vezetett. Ez a huza-vona, az elhatározásnak nehézsége jellemezte őt általában. Az volt a legkritikusabb időpont, amikor az akkori bécsi német nagykövet, Tschirschky-Bögendorff állítása szerint lehetett volna még útját állani Olaszország reánk végzetes elhatározásának. A Stiewe okmányai az ellenkezőt bizonyítják. Plener báró kísérletet akart tenni Burián befolyásoltatására Wekerle által és villásreggelire hívott meg bennünket. Kettőnkön kívül csak még két meghívott volt azon, Burián és Tschirschky-Bögendorff. Kis intim kör tehát. De hogy mennyire nem volt ez intim, azt csakhamar éreznünk kellett: az osztrák-magyar külügyminiszter és a német nagykövet az egész ebédidő alatt egyetlen szót sem váltottak egymással. Utólag tudtuk meg – és ezt Plener sem látszott tudni – hogy a helyzet éppen az olasz kérdésben annyira kiéleződött közöttük, hogy a hivatalos úton kívül nem is érintkeztek egymással.

Tschirschky ugyanis olyan energiával képviselte az említett német álláspontot és annyira nem titkolta a Ballplatz-al ellentétes véleményét, sőt annak eljárása feletti kritikáját, hogy nyílt összejövetkezésbe került a külügyminiszterrel és úgy tudom, erőszakos magatartása az öreg királynak is olyan neheztelését vonta maga után, hogy szóvá tette azt a német császárnál. Wekerlenek külön-külön kellett beszélnie mindegyikükkel, tárgyalásról szó sem volt és így Plener báró szép szándéka eredményében egy kitűnő ebédre zsongorodott össze.

A kocka eldőlt, Olaszország belépett ellenünk a háborúba. Erzberger most abban járt, hogy legalább Románia tartassék vissza, nehogy még egy fronttal több legyen velünk szemben. Ezért jött

Budapestre, ahol magánjelleg látszatával jelent meg. Valójában azonban misszióban jött, a magyar kormányt és politikai köröket megnyerendő a Romániának teendő területi engedményeknek. Akkor arról volt szó, ha Románia Erdélyből 2-3 magyar határszéli vármegyét és három bukovinai kerületet kap, végleg semleges marad. Mi jobban ismertük Bratianu román miniszterelnök politikáját, mely csak látszólag volt lavírozó és csak attól volt feltételezett, hogy merre felé billen a mérleg serpenyője, lelkében ellenségeinkhez húzott, odatartozandónak érezte magát és amint később hitelesen kitűnt, le is kötötte Romániát az entente-nak. Ha ez már korábban nem történt meg, az kétségkívül Carol király határozottságának volt köszönhető, aki inkább otthagyta volna trónját, sem hogy megszegje királyi szavát és háborúba lépjen ellenünk. Carol király igazi, a szó szoros értelmében vett nagy uralkodó volt, igen nagy államférfiúi kvalitásokkal, akiről egyszer azt írtam – és ezt fenn tartom most is – hogy nagy államférfiú lenne, ha nem ülne is a trónon. Közismert, hogy minden intézkedés meg volt téve arra, ha a monarchia-ellenes háborús párt felülkerekedik Romániában, a király és királyné elhagyják az országot, melyet ők emeltek ki a kis balkáni fejedelemségből.

Németországban azonban túlbecsülték Carol király hatalmát és erejét saját országában és erre alapították számításaikat. Erre hivatkozva, kívánták az említett területi engedményeket, melyeket illetőleg megisméltődött az, ami ennek a monarchiának jellegzetes vonása volt mindig: az osztrákok szívesen kínálták fel azt, ami a mienk, mi pedig készséggel járultunk hozzá annak feláldozásához, ami az övék. Hiába is lett volna minden engedékenység, csak éppen elodáztuk volna vele Romániának a háborúba való beavatkozását.

Erzberger legelőször Tisza István gróf miniszterelnököt kereste fel. Vele nagy »Auseinandersetzung«-ja volt, mint nekem mondta. Élesen szembe kerültek egymással, mert Erzberger erős kritikát mondott Buriánról az olasz kérdés kapcsán, őt okolva minden bekövetkezett bajért. Tisza pedig keményen visszautasította ezt, mire Erzberger egy, a német főhadiszállásnak tett jelentésére hivatkozott, melyben részletesen és hitelesen ki van mutatva, hogy Olaszország beleavatkozása a háborúba elkerülhető lett volna. Végre is azzal váltak el, hogy Erzberger el fogja küldeni ennek a jelentésnek másolatát Tiszának, amit meg is tett, ami fölött azután elég éles levélváltás is volt közöttük. Erzberger nekem is elküldette ennek a bizalmas jelentésének másolatát, hát bizony abban vajmi kevés kon-

krétum volt, inkább csak feltevések. Bizonyító erővel ez arra nézve nem bírt, amit vele állítani akart.

A miniszterelnökön kívül Erzberger még Csernoch János bíboros hercegprímásnál volt, az ő befolyását akarva megnyerni missziójának, ezenkívül hozzám volt ajánlata és én vittem el Andrássy Gyula grófhhoz. Apponyi Albert gróffal is akart volna beszélni, de ő nem volt akkor Budapesten. Huszár Károllyal régebbi személyes vonatkozásai voltak, de hogy ez alkalommal találkoztak-e, nem tudom, nekem nem említette. Missziója nálunk teljesen meddő eredményű maradt, senki még csak hallani sem akart területi engedményekről, mert senki sem bízott abban, hogy ily esetleges engedmény árán tényleg biztosítani lehet Románia semlegességét, ha egyszer Carol király kezéből kisiklik a hatalom. Nemsokára oly módon siklott ki, amint senki sem várta, a király váratlanul meghalt és Romániában felülkerekedett a háborús párt, az öreg Carp, ez a legtisztéletreméltóbb politikusa Romániának magára maradt. 1915. augusztusában betörték a románok Erdélybe és ezzel szintén beléptek a háborúba ellenünk.

Erzberger a román betörés után keserű rekrimináló levelet írt nekem, utalva arra, hogy ez a komplikáció is elkerülhető lett volna, ha mi magyarok engedékenyebbek és belátóbbak lettünk volna. Ennyire tévesen ítélte meg a helyzetet. De ebben nem állott magában Németországban, ahol sokáig ugyanez a felfogás uralkodott politikai körökben. Sőt ma is uralkodik még. Az, ahogyan Románia a háborúban a semlegességét magyarázta, a bolgár és török átvitelnek minden képzelhető módon való megakadályozása, még a vasúton szállított betoncsöveknek is átkutatása hadiszerek után, még a boroshordóknak is megfúrása, hogy tényleg bor van-e azokban és nem-e lövedék, no meg azok az intézkedések, hogy a vasúti kocsik ablakai Romániában el voltak függönyözve, kitekintési tilalom állott fenn, minden kocsiban erre vonatkozó rendőri felügyelettel, hadi-utak építése a háború kitérője után az erdélyi határok felé: előttünk mind ismeretes tények voltak, de a németek mindennek dacára abban a hitben voltak, hogy a mi szűkkeblőségünk okozta Románia beleavatkozását a háborúba. Most Stiewe kitűnő munkája talán véget vet ennek a tévhitnek is. Nem az első tévedése a német politikának a háborúval kapcsolatban.

A bajor kormány békekísérlete

Miniszterségem idején egy nagy tervvel foglalkoztam, melynek megvalósításától az ország nagy gazdasági fellendülését vártam. Tervem természetesen arra volt alapítva, hogy a háború becsületes, tisztességes békével fejeződik be, melynél lényegesebb területi eltolódások nem lesznek. Arra azonban akkor még biztosan véltem számíthatni – a bukaresti béke nyújtott reá alapot – hogy az Alduna a mienk marad és a Vaskapu mindkét partja biztosítva leend részünkre. Tervem egy új Vaskapu-szabályozás volt, az Alduna hatalmas vízességének felhasználásával Európa legnagyobb villamos erőművét létesítve, a Dunának Ómoldováig való felduzzasztásával. Ha e tervet sikerül megvalósítanom, semmi akadály sem lett volna – illetékes technikusok véleménye szerint – háromezer tonnáig terjedő hajók Budapestig való feljövételének. Hogy ez mit jelentett volna Budapest kereskedelme szempontjából, azt felesleges bővebben tárgyalni. A Románia által a bukaresti békében Orsova és Turnseverin között átengedett új területrészen külön átrakodó állomás létesítése is kapcsolatos volt tervemmel, minthogy Orsova e célra nem bizonyult alkalmasnak és megfelelő átrakodási lehetőségéről, a tervezett nagy dunai forgalomnál a közvetlen hajóközlekedés mellett feltétlenül szükség lett volna. A terv nagyobb jelentőségű része azonban a nagy villamos erőtelep létesítése volt, melynek segélyével villamosítani terveztem az ország nagy részét. A közlekedést, az ipar jelentős részét és a mezőgazdaságot. Olyan arányokról volt ebben szó, melyekhez az egész magyar fogyasztás kicsiny lett volna, azért az is tervben volt, hogy Romániával és Szerbiával is megegyezést fognánk keresni, ezeknek a szomszéd országoknak az innen való elektrizálása érdekében. Ennyire ellenséges érzülettel viseltettünk mi akkor a háborúban ellenségeink iránt! Két tervezet feküdt előttem: egy kisebb, minimális, t. i. téli időben 250.000, nyáron 450.000 lóerőre és egy nagyobb, téli időben 400.000, nyáron 850.000 lóerő kihasználási képességgel. Előbbi kiváló technikusunk, Bánki Donátnak nagy koncepciója, utóbbi egy svájci hydrotechnikus tervezete.

Ezt a koncepciót a helyszínen tanulmányozandó, reávettem

Wekerle miniszterelnököt, hogy lejöjjön velem az Aldunára. 1918 szeptember első hetét szántuk reá az útra. Wekerle valósággal el volt ragadtatva e tervtől és az ő megszokott nagy alaposágával, meg részletességével tárgyalta le ott a helyszínen velem az egészet. A tervről tudomást szereztek Németországban és nyomban ajánlatot kaptam annak finanszírozására, de Károly király Ő Felsége, akinek azt természetesen szintén előadtam, leghatározottabban ellenezte ennek külföldi tőkével való keresztülvitelét. Mindenekelőtt tanulmányi társaságot akartam arra alapítani. Ötszázmillió korona alaptőkével terveztem ezt melyre reáruháztuk volna a koncessziót, ha garanciákat tud nyújtani a keresztülvitelre. Ullmann Adolf és Láczy Leó vállalkoztak erre, hatalmas intézeteik és kiváló egyéniségeik kellő garancia voltak nekünk és a király készséggel járult hozzá ehhez a megoldáshoz.

Sajnos, mint mindent, ezt a nagy tervet is megdöntötte a nagy felfordulás.

Belgrádban lemenet megállottunk egy napra. Wekerle az ottani megszállás iránt érdeklődött, de nem mondhatnám, hogy valami nagy öröme lett volna benne. Ott szállottunk hajóra. A m. kir. folyam és tengerhajózási r.-t. a legmesszebbmenő figyelemmel gondoskodott rólunk. Ott tudtuk meg, hogy az utazásunkat követő héten a bajor király utazik le az Aldunára és lemegy Bulgáriába, látogatást teendő Szófiában Ferdinánd királynál. Ugyanaz a hajó volt számára fenntartva, melyen mi tettük meg az utat. Felséges út volt, az időjárás is kedvezett, a hajóstársaságnak velünk volt kiváló vezérigazgatója Domony Móric, a hajó tisztjei gondoskodtak róla, hogy jól érezzük magunkat a néhány napi pihenőn.

Hazaérkezésünk után nem egészen egy héttel Fürsttemberg-Stammheim gróf német főkonzul közölte velem, hogy a bajor miniszterelnök és hadügyminiszter Bulgáriából visszajövet ideérkeznek és meg akarják látogatni a miniszterelnököt és engem, szeretnének velünk beszélni. Wekerle nem volt itthon. Szeptember 12-én tényleg meg is érkeztek a bajor miniszterek, kiknek tiszteletére még aznap este a főkonzul ebédet adott, melyen rajta és a két miniszteren kívül csak én vettem részt. Másnap meglátogattak engem, több órán át folytattunk megbeszélést, melynek során Dandl miniszterelnök nem csinált titkot belőle, hogy a bajor és a birodalmi kormány között lényeges differenciák vannak a háború befejezése, illetőleg a béke mielőbbi megkötése tekintetében; szinte az volt a benyomásom, hogy nálunk keresnek támogatást a berlini

kormánnyal szemben, tudván azt, hogy mi is a béke mielőbbi megkötését kívánjuk. Engem különösen azért kerestek fel, mert ismerték határozott németbarát irányzatomat és úgy tudták, hogy van némi súlya szavamnak Berlinben. Mintha ott akkor valaki szavának lett volna súlya, aki Luddendorffékkal ellentétes álláspontot foglalt el! Tisza István csak elég erős egyéniség volt és minő küzdelmeket kellett velük szemben vívnia!

Beszélgetésünk rendkívül érdekes volt és felölelte a béke kérdésén kívül a Németországhoz való gazdasági közeledés, a lengyel trón és a délszláv kérdéseket. Mint minden olyan ügyről, melyről feltehettem, hogy Ő Felségét érdekli, kifejezett óhajának megfelelően, közvetlen távirati jelentést tettem. Ez a rövid, tömör jelentés, a maga távirati stílusában kellő tájékozást nyújtván megbeszélésünkről, egyszerűség kedvéért szószерint leközlöm itt. Szövege következő:

»A bajor miniszterelnök és hadügyminiszter két nappal előbb jöttek el Szófiából, mint Ő Felsége a bajor király, megállottak Budapesten, hogy itt Wekerle miniszterelnök úrral és velem találkozzanak. Tegnap este két órai beszélgetésem volt velük, melyről kötelességemnek tartom Felségednek azonnal rövid legalázatosabb jelentést tenni. Beszélgetésünk felölelte az általános külpolitikai helyzetet és ennek kapcsán a béke kérdését, a monarchiának Németországhoz való viszonyát és ebben különösen a gazdasági közeledés kérdését, a lengyel és a délszláv kérdést. Az általános külpolitikát illetőleg azon a véleményen vannak, hogy bár ki kell tartanunk a háborúban és nem szabad kétséget fennhagynunk az iránt, hogy ki is tudunk tartani, mire nézve az ő német viszonyaik kétségkívül kedvezőbbek, mint a mieink, mégis a legkomolyabban és a lehető legrövidebb idő alatt kell a békét illetőleg megállapodásra jutnunk és e részben komolyan kell Berlinnel beszélni. Ők, a bajorok e részben már ezelőtt egy héttel megtették ez iránt a kezdeményező lépéseket és megmondották nyíltan, a bajor miniszterelnök személyesen tárgyalt ebben Hintze államtitkárral, hogy az ügyek eddigi dilatórikus kezelését helytelenítik és olyan komolyan tartják a helyzetet, hogy az eddigi rendszer tarthatatlan és veszélyes, minélfogva kívánják, hogy Németország a szövetségekkel végre jusson megállapodásra az összes függő kérdéseket illetőleg, hogy azután a kedvező pillanatban teljes egyértelműséggel felléphessenek a béke érdekében. Nagyon hibáztatták az eddigi futólagos tárgyalási módot, hogy a két külügyminiszter egy napra találkozik és így akarnak eredményhez jutni, az eddigi eredmény-

telenség mutatja, hogy ez mennyire hibás, e helyett a szakminisztereknek kellene előbb az egyes kérdéseket megvitatni, és ők egészen bizonyosak benne, hogy ezen az úton Németországgal elég hamar fogunk megegyezésre jutni, sőt ajánlották, hogy minél előbb beszéljünk Hintze államtitkárral ily irányban. A monarchiának Németországhoz való viszonya tekintetében a gazdasági kérdés képezte közöttünk beható megbeszélés tárgyát. A bajor miniszterelnök egy véleményen van velem az uniót illetőleg, belátja, hogy ez már csak szuverenitás szempontjából is lehetetlen, sőt a hadügyminiszter némi ellenvetésére ő maga magyarázta meg neki, hogy mennyire igazam van ebben. Bajorország a leghatározottabban ellenzi is ezt, természetesen más okokból, mint mi, de szerinte Németországban sincs sok híve, csak a birodalmi külügyi hivatal néhány mértékadó tisztviselője forszírozza, maga a Reichswirtschaftsamt államtitkára, Stein báró is ellenzi és éppen ez az oka, amiért nem engedték meg a miniszteri összejövetelt létrehozni, hanem Salzburgban folytatnak egészen céltalan referenci tárgyalásokat. A bajorok a preferenciális szerződést sem helyeslik, hanem az összes gazdasági kérdéseknek átmeneti ideiglenes megoldását kívánják néhány évre. A lengyel kérdés megoldása tekintetében a bajor kormány a mi álláspontunkat támogatja, azt hiszi, ha ebben a fentebb jelzett módon kibeszélnék egymást, célhoz lehetne jutni; kifejtettem előttük a berlini álláspont tarthatatlanságát a legmagasabb személyi kérdés tekintetében is, mire előbb a hadügyminiszter, majd a miniszterelnök nyomatékosan hangsúlyozták, hogy teljesen igazam van, ez olyan bizalmatlanságnak látszik, mely megengedhetetlen, különben nem is tartják azt sem megoldhatatlannak, csak a gazdasági és közlekedési kérdésekben kell megoldást találni, ami szerintük kis jóakarattal szintén lehetséges lesz, ők maguk részéről szívesen működnek közre ez irányban. A miniszterelnök közölte velem Felségeddel történt beszélgetését ez ügyben. Végül a délszláv kérdés iránt érdeklődött nagyon a miniszterelnök, hangsúlyozva, hogy Németország mily nagy mértékben van ebben közvetve érdekelve, nem lehetvén reá nézve közömbös, hogy a monarchiára nézve ez milyen hatással lenne; kiemelte, hogy szerintük Szerbiát vissza kellene állítani a dunai vonal nélkül, helyette egyesíteni kellene Montenegróval és Albánia egy részével, leengedve a tengerig; a mi délszlávjaink egyesülését mindenképen meg kell akadályozni, Bosznia által éket kell verni szlávjaink és Szerbia közé, sőt azt a helyzetet kellene alkalmas módon kihasználni, hogy Olaszország ellene van egy nagy délszláv

alakulatnak. Ennek kapcsán említette a bajor miniszterelnök azt a német felfogást, hogy meg kellene találni az Oroszországgal való szövetséghez is a módot. Szükségesnek tartottam mindezeket Fel ségednek a legalázatosabban jelenteni, tisztelettel megjegyezve, hogy a két bajor miniszter ma délután fog Wekerle miniszterelnökkel találkozni, aki csak ma délben érkezik haza.«

Tehát két héttel a bolgár front áttörése előtt még nem voltak megállapodva Németország és a monarchia külügyi hivatalai, kormányai a békefeltételek tekintetében! A bolgár front áttörése is kedves kis részlete annak a végzetes világháborúnak, mondhatom, ha hárommnyi katonánk is lett volna, el kellett volna vesztenünk ezt a háborút, olyan kitűnő volt a mi hírszolgálatunk. Németországé nem kevésbbé. Kell-e erre jobb bizonyíték, mint éppen a bajor király szófiai látogatása? Két héttel az áttörés előtt azzal jött el onnan a bajor hadügyminiszter, hogy ott szilárdan áll minden . . .

Wekerle a bajor miniszterek látogatásának nem tulajdonított különösebb fontosságot, egyszerű eszmecserének tekintette, udvariasági ténynek, melyről csak egészen futólagosan tett nekem említést. Hogy mennyire tévedett ebben, azt egy hétre rá tapasztaltuk. Ugyanis nyolc nappal e látogatás után Fürsttemberg gróf német főkonzul sürgős fogadtatást kért tőlem. Chiffre-táviratot kapott Hintze külügyi államtitkártól, melyben arra utasítja, közölné velem, hogy sürgős találkozást óhajt velem, kér, hogy jelöljem meg az időt és helyet, amikor és ahol találkozhatnánk. Nem ismertem személyesen Hintzet, csak a bajor miniszterelnökkel folytatott megbeszélésünkre vezethettem vissza ezt a meghívást, mely különben nagy zavarba hozott. A miniszterelnökkel és a külügyminiszterrel szemben egyaránt, mert hisz én csak szakminiszter voltam, aki nem folyhattam be a külügyekbe. Viszont a béke érdekei sürgősen megkövetelték volna, hogy egyetlen alkalom sem mulasztassék el, mely bármily parányi részben is előmozdíthatná azt. Abban állapotunk tehát meg Fürsttemberg gróffal, hogy ő azonnal jelentkezik a miniszterelnöknél és iránta való gyengédségből úgy adja elő neki sürgönyi utasítását, mintha Hintze államtitkár vele szeretne találkozni, de mert feltételezi, hogy ő most nem szabadulhat Budapestről, engem kér. Wekerle tudomásul vette ezt, de azzal, hogy ő tényleg nem mehet most el, hozzátette azonban, hogy leghelyesebb volna, ha Hintze külügyminiszter Bécsbe jönne. Ami természetesen egyértelmű volt az egész találkozás meghiúsításával, mert ha Hintze Bécsbe

akart volna menni, nem fordult volna Budapestre. Szegény gróf Fürsttemberg kétségbe volt esve, hogy külügyminiszterének kezdeményezése így fogadtatik. Én persze nem tehettem másképpen. Azonban mégis felhívtam Reichenaut telefonon, hogy szeretnék Ő Felségével sürgősen beszélni. A Felség néhány perc múlva jött is, elmondtam az esetet, mire a király arra kért, hogy egyelőre ne adjak határozott választ, míg ő fel nem hív, neki az az érzése, hogy itt Burián gróf ellen készül valami, azért, hogy néhány nappal előbb egy önálló lépést tett volt a béke érdekében. Még aznap felhívott a király telefonon, azt a kívánságát fejezte ki, hogy térjek ki a meghívás elől, mert tényleg az a látszata van, hogy a külügyminiszter ellen szól. Ilyen kicsinyes szempontok érvényesültek gyakran sorsdöntő kérdésekben is. A szövetségesek közötti viszony ideális volt! Találkozásom Hintze külügyminiszterrel tényleg el is maradt.

A bolgár áttörés – Erdély védelme

A bajor királynak miniszterelnöke és hadügyminisztere kíséretében a szófiai udvarnál tett látogatása 1918 szeptember 8-12. közé esett. Fogadtatásuk, mint nekem Dandl bajor miniszterelnök említette, nem hagyott kívánni valót hátra, a bajor hadügyminiszter pedig a legnagyobb elismerés hangján emlékezett meg a bolgár hadseregről, a bolgár frontról, no meg természetesen Ferdinánd bolgár cárról és szövetségűségéről. Király és miniszterei a legteljesebb bizalommal jöttek el Bulgáriából. Erről az oldalról teljesen biztosítottak látták a közép-európai hatalmak sorsát, innen nem fenyegethet veszély. Ez volt szeptember 12-én. Akik azt állítják, hogy tudnunk kellett akkor már régen, hogy a háborút elvesztettük, azoknak ajánlom ezt a királylátogatást és ennek nyomán ezt a tapasztalatot figyelmükbe, talán feltételezik ezek az utólag mindent olyan kitűnően tudók is, hogy ha ez lett volna akkor a hit és ha ehhez a fronthoz akkor kétely fért volna, a bajor királyt abban az időpontban nem engedték volna az Aldunára kirándulásra és Szófiába látogatóba. Itt tartom különben megjegyzendőnek, hogy egész miniszterségem ideje alatt, kilenc hónapon át, egészen a bolgár áttörésig soha a hadműveletekről, a háború katonai részéről a minisztertanácsnak közlés nem tétetett, soha a minisztériumnak nem nyílt alkalma azzal foglalkozni. A hadvezetőség (az A. O. K.) annyira elzárkózott minden irányban, hogy azt a személyes kívánságomat, hogy a hadijelentéseket naponként én is megkaphassam, a helyzetről tehát tájékozódást szerezhessek, megtagadta és csak úgy voltam képes valamennyire tájékozódni, hogy a honvédelmi miniszter, Szurmay Sándor barátom szíves volt a hozzá naponként beérkező hadijelentésbe betekintést engedni. Csakhogy ezek a jelentések nem voltak egyebek, mint valamivel részletesebb szövege a rendszerint egy nappal később a napisajtó útján közzétett jelentéseknek. Személyesen a legjobb viszonyban voltam az A. O. K. vezető tényezőivel, a velük való személyes érintkezés legkedvesebb emlékeim közé is tartozik, de hivatalosan bizony sok harc folyt közöttünk, lévén a Polgári miniszterek közül a közéleti miniszternek és nekem a legtöbb dolgom velük. Mondhatom, hogy egyáltalán nem volt könnyű

dolog a háborúban katonáékkal bírni, nem egyszer kerültem nagyon élesen velük szembe, pedig nekem még kivételes pozícióm volt náluk. Szeptember 12-ike és 25-ike között nagy események játszódtak le keleti frontunkon. Szeptember 25-én este jelentkezett nálam a Magyar Folyam-és Tengerhajózási Részvénytársaság vezérigazgatója, hogy nagyon fontos és igen sürgős jelentendője van. Nem fogadhattam azonnal, mert valami fontos tanácskozás volt nálam, hát leírta jelenteni valóját és beküldte hozzám. A jelentés megdöbbentő volt, különösen, a két héttel azelőtt a bajor miniszterektől nyert megnyugtató információk után. Leadom ezt a jelentést szó szerinti szövegében, amint következik:

»Weiss őrnagy, a Chef des Feldeisenbahnwesens szófiai képviselője, ma délután félöt órakor felhívta Domonyt, a MFTR igazgatóját és közölte vele, hogy Szófiában igen nagy az izgalom, mert állítólag bolgár bolseviki bandák vonulnak a főváros ellen. A helyzetet annyira komolynak tartják, hogy úgy az idegenek, mint a bolgár udvar (Palais) is előkészületeket tesznek, hogy – amennyiben a holnapi nap folyamán nem sikerül e bandák előnyomulását feltartóztatni – elhagyják Szófiát és Lomon keresztül a Dunán Magyarországra meneküljenek. Weiss őrnagy azon kérelemmel fordult a ZTL-hez (Zentraltransportleitung), hogy 27-ére egy nagy, az alduván közlekedő személygőzöst állítson Lomra és mivel menekülés esetén félő, hogy egy gőzös nem lesz elegendő, a MFTR-tól egy második gőzös odarendelését kéri. Domony igazgató még a mai est folyamán érintkezésbe fog lépni a ZTL hajózási csoportjával, hogy szükség esetén 27-ére két gőzös Lomon rendelkezésre álljon.«

Természetes, hogy nyomban fogadtam Domony vezérigazgatót, akivel megállapodtunk, hogy a két hajónak sürgős rendelkezésre bocsátásáról azonnal gondoskodnak és ha további értesítést kapnak, arról nekem azonnal jelentést tesz, ha kell, éjnek idején is. Nyomban felhívtam Wekerle miniszterelnököt, közölve vele a jelentést. Nem tudott még semmit róla, nem kapott semmi hírt. Majd felhívtam Reichenaut, hogy Ó Felségével akarok beszélni, kinek szintén leadtam ezt a közlést, melyet megütközéssel vett tudomásul, hozzátéve, hogy rögtön érintkezésbe lép az AOK-val, mert mégis csak különös, hogy ilyen fontos eseményről nem kapott jelentést. Később maga a Felség hívott fel engem, közölve velem, hogy az AOK nem tudott

még a dolgról semmit, oda még nem tettek jelentést, kér, ha valami újabbat megtudnék, hívjam fel őt azonnal. Ilyen kitűnő volt a háborúban a mi katonai hírszolgálatunk! Ebben különben nekünk sem volt mit szemükre vetnünk, mi is kitűnően (!) voltunk e részben ellátva. Mi például semmiféle jelentést nem kaptunk az 1918-iki budapesti titkos mozgalmakról, soha semmit sem hallottunk a később, a leifordulás után közismertté vált forradalmi előkészületekről; amikor az államvasutak mozdonyvezetői és más alkalmazott testületei külön szervezkedtek és én erről értesülve, felhívtam arra az igazgatóság figyelmét, azt a jelentést kaptam, hogy kizárólag gazdasági érdekeik megbeszélése történik, ott nincs semmi baj és amikor október 28-án délután arról értesültem véletlenül, hogy előző napon az államrendőrség detektívtestülete elhatározta a nemzeti tanácshoz való csatlakozását, az erre nyomban magamhoz kéretett főkapitány rémmeisének minősítette információmat, mert hisz neki természetyszerűleg tudomása volt a detektívtestületnek arról az üléséről, azon – anyagi helyzetüket beszéltek meg. Egyetlen ember volt, aki idejekorán mutatott rá bizonyos tünetekre, felhíva azokra a figyelmet, az ő közlései azonban nem vétettek komolyan, azokra mindig megvolt az erőltető válasz: Wild József mostani nemzetgyűlési képviselő, akkori vezérkari százados, a katonai Kundschafter-szolgálat exponense, ez a kitűnő katona, akit az AOK a miniszterelnök rendelkezésére bocsátott. Sajnos, Wekerle nem fogadta ezt a beosztást valami nagy rokonszenvvel, azt hitte, hogy ezzel őt akarják katonáék megfigyeltetni és Wild századost a belügyminisztérium rendőri osztályába osztotta be. A legjellemzőbb esetet a mi hírszolgálatunkra nézve különben maga Wekerle mondta el. Ama bizonyos »őszirózsás forradalmi éjszaka« után, október 31-én reggel ő rendes sétáját tette meg a várbástyán; úgy $\frac{1}{2}$ 9- $\frac{3}{4}$ 9 óra körül a belügyminisztériumba menet, az ottani kaszárnya mellett elhaladva, feltűnt neki, hogy a bosnyák katonák fegyvereket dobtak ki a térre és egész fegyelmetlenül viselkednek ott. Ő, a belügyminiszter – mert még ő vezette ezt a minisztériumot – semmit sem tudott még az éjszaka történetéről, bement a minisztériumba, egyenesen a rendőrségi osztályba, közlendő velük a kaszárnya előtt látottakat, de ott nem volt még senki, minden csendes volt, mintha mi sem történt volna. Csak később tudta meg ő is a történeteket. Így festett akkor a mi hírszolgálatunk! . . .

A szófiai bolsevista támadás elmaradt, mindössze valami özszeütközés volt bolgár csapatok és lázadó bolgár bolsevista parasz-

tok között, mely az utóbbiak leveretésével végződött, menekülésre Szófiából nem került a sor, a két gőzös visszajöhetett. Ellenben két napra rá megtörtént a bolgár front meglepetésszerű áttörése, mely eldöntötte a háború sorsát délen, illetve keleten. Ahol kezdődött, ott végződött is.

Ferdinánd cár Wekerléhez fordult telefonon segítségért és az ő útján Károly királyhoz. Kétszer is felhívta a miniszterelnököt, hangsúlyozva, hogy ő nem tehet róla, neki is meglepetésszerűen jött, biztosította királyunkat feltétlen hűségéről és lojalításáról. Nem mondhatnám, hogy valami nagy hitelre talált volna nála. Ellenkezőleg: az a gyanú jutott kifejezésre, hogy a komplottban benne van ő is, elérkezettnek látva az időt az entente felé való fordulásra. Mi ebben a való, a későbbi kor lesz hivatva megállapítani; én nem tudom, nem is állítom, sőt nem is hiszem, én csak regisztrálok az eseményeket úgy, amint azok megtörténtek és azokban vagy résztvettem, vagy azokról közvetlen tudomásom van.

A bolgár front áttörése új és végzetes helyzetet teremtett reánk nézve. Attól kezdve foglalkozott a minisztertanács a katonai helyzettel, most már naponként, szinte permanenciában maradván. Nekem ugyan semmi jogom sem volt katonai ügyekbe beleavatkozni, mégis kötelességemnek tartottam, függetlenül a katonai intézkedésektől és köröktől Erdély védelme érdekében a magam módja szerint közbelépni és megkísérteni azt, ami e részben lehető, nehogy az ismétlődjék, amiért az első román betörés alkalmával történt mulasztásokért annak idején a képviselőházban oly hevesen támadtam az akkori kormányt és hadvezetőséget. A kereskedelmi kormányzatnak egy megbízottja volt az A. O. K.-hoz beosztva, közvetítendő rövid úton ezzel az érintkezést. Kitűnő tisztviselő volt, Tormay Géza mostani miniszteri tanácsos, aki ott kiváló szolgálatokat is tett. Utasítottam őt, hogy jelentkezék azonnal az A. O. K. főnökénél és hívja fel figyelmét nevében Erdély és az orsovai átrakodó állomás megvédése érdekében szükséges intézkedésekre, Tormay 1918. október 10-én tett nekem eljárásáról telefonjelentést. Erdély védelmének kérdése sokat tárgyaltatott már, hiteles nyilatkozat alig jelent meg eddig erről, ez a jelentés érdekes adalékot szolgáltathat hozzá. Maga a jelentés a következő:

»Nagyméltóságod magas utasításának megfelelően érintkezésbe léptem W. (Waldstaetten) báró tábornokkal Erdélynek és ezzel kapcsolatban az orsovai átrakodó állomásnak egy netaláni ellenséges betörés esetén leendő megvédése tárgyában. A tábornok részletes

térképeken megmagyarázta nekem a helyzetet és ismertette intézkedéseit. Szerinte Románia ellenséges szándéka esetére oly erők felett rendelkezünk magában Romániában és a beszarábiai határon, melyek Erdély ellen sikeres hadművelet végrehajtásának megakadályozására – bár jóslásokba bocsátkozni nem akar – alkalmas. A harcba vethető fegyverek száma a megfelelő mellékalakulatokkal, úgyszintén ezen csapatok elhelyezkedése ránk nézve kedvező, Mackensen megfelelő német erőkkel rendelkezik. A miniszterelnök úrral és Szurmay báróval egyébként telefonikusan már érintkezett ez ügyben és Nagyméltóságodnak üdvözletei kíséretében üzeni, hogy a kérdésre nagy figyelmet fordít. Figyelmeztettem a tábornokot azon végzetes következményekre, amelyek a politikai és gazdasági helyzetre háramolnának, ha az AOK intézkedései elégteleneknek bizonyulnának. Az orsovai átrakodó állomás és finomító megvédésének szükségét W. ismeri és az erre való tekintettel már is intézkedés történt egy honvédkeret odahelyezésére«.

A bekövetkezett szomorú emlékű események csak az én aggodalmaimat igazolták, nem pedig az A. O. K. intézkedéseit. Erdély védelme csak papiroson volt meg és Mackensen hadereje nem juthatott érvényre.

Az utolsó kísérlet

1918. október 8-án délután megszólal a miniszteriumbeli dolgozószobámban a bécsi, illetve reichenauai udvari telefon: gróf Hunyady József főudvarmester hívott föl. Átadta Ő Felsége üzenetét, hogy ismét súlyos differenciák merültek fel Wekerle miniszterelnökkel, minek következtében a király sürgősen kíván velem beszélni; arra kér tehát, hogy még aznap este utazzam föl Bécsbe, az állomáson udvari autó fog várni, mely kivisz majd Reichenaubába, de utazásomról ne tegyek említést egyelőre senkinek. Az üzenet érthetően meglepett. Azt feleltem Hunyadynak, hogy bármennyire sajnálom is, de kénytelen vagyok ellentmondani Ő Felségének, nem teljesíthetem parancsát, nagyon furcsa lenne, ha titokban mennék kihallgatásra; nem hozhatom sem Ő Felségét, sem magamat ebbe a ferde helyzetbe; kérem tehát Hunyadyt, jelentse ezt Ő Felségének azzal, hogy másnap különben is minisztertanács lesz, melyről feltűnés nélkül csak úgy maradhatnék el, ha bejelentem a miniszterelnöknek, miszerint Ő Felsége magához rendelt. Hunyady nem szívesen vette ellenkezésemet, kapacitálni próbált, de látva hajthatatlanságomat, jelentette ezeket a királynak, aki azonban ennek dacára inzisztált rögtöni bizalmas felutazásom mellett. Minthogy azonban én megmaradtam előbbi álláspontom mellett, végre is maga a király kívánt velem telefonon beszélni, kéretett tehát, várjam meg a hivatalban, míg felhív, mert közbeesett az ebéd ideje. Este kilenc óra után volt, amikor ismét megszólalt a közvetlen udvari telefon, a király maga volt a telefonon. Szemrehányással kezdte a beszélgetést, azt mondva, hogy nem akarom hívását követni, a minisztertanács nem lesz olyan fontos, hogy arról ne hiányozhatnék, ha Ő kíván velem sürgősen beszélni. Máskor oly meleg hangja szemrehányó volt, kiérezhettem belőle, hogy vonakodásomat rossz néven veszi. De ismét teljes őszinteséggel beszéltem hozzá; megmondtam, hogy nem erről van szó, hanem arról, hogy titokban nem mehetek, ezt nekem miatta nem szabad megtennem; aki ilyent tanácsolt neki vagy tesz, nem gondolja meg, hogy királyi urának nagyon rossz szolgálatot tesz vele. Áprilisi miniszterelnökké designálásom óta nem az a teljes bizalmi viszony többé közöttünk Wekerlével, ő nem mutatja

ugyan, de én érzem, mert azt hiszi, hogy én akartam miniszterelnök lenni, pedig Ő Felsége tudja, hogy ellenkezőleg áll; ha most titokban felmennék, azt mondhatná joggal, hogy konspirálok ellene, kifelé pedig Ő Felsége ellen erősen kihasználható lenne az ilyen lépés. Körülbelül húsz percig beszélgettünk így telefonon; a király végre is belátta igazamat és abban állapodtunk meg, hogy másnap küld távirati meghívást, jöjjenek 10-ére Reichenaubá. Ugyanaznapra úgymond, Wekerle is jelentkezett, de mert okvetlenül előbb akar velem beszélni, a miniszterelnököt majd csak délutánra rendeli magához.

Akik azt állítják Károly királyról, hogy nem tűrte el az egyenes, nyílt, őszinte szót, azoknak ez az eset beszédes cáfolat, mert hát kell-e erősebb bizonyíték éppen az ellenkezőjére, mint amikor egy minisztere egyenesen szembehelyezkedett személyes rendelkezésével és kívánságával, elhatározva, hogy levonja esetleg magára nézve ennek konzekvenciáit is, a király azonban egyáltalán nem neheztelt meg ezért, hanem teljes megértést tanúsított ez ügyben. Másban volt ott a baj: az uralkodó ritkán hallott egyenes, őszinte szót. Hisz velem történt meg egyszer, hogy egyik osztrák minisztere azzal dicsekedett nekem kinevezésének évforduló napján, – akkor véletlenül nálam lévén Budapesten, – hogy egy éve minisztere Ő Felségének, de még sohasem mondott neki – nemet.

Másnap megjött az avizált távirati meghívás, melyet annak rendje és módja szerint közöltem a miniszterelnökkel, abban állapodva meg vele, hogy a vonat túlterhelésének megakadályozása érdekében nem utazunk egy vonaton, ő este 10 órakor a Nyugoti pályaudvarról, én 11 órakor a Keletiről fogok indulni. Ezt az egészen alárendeltnek látszó részletet meg kellett említenem a későbbiek, az események összefüggése miatt.

Október 10-én reggel érkeztem Bécsbe. Kellemetlen, hideg, szeles, esős idő volt, beillett volna novembernek is. Az állomásfőnök jelentette nekem, hogy udvari autó vár reám és hogy Wekerle miniszterelnök még nem érkezett meg, mozdonyuknak defektusa támadt, innen a késés, de egy negyedóra múlva már befut az a vonatjuk is, jelezve van már. Megvártam megérkezését. Közben megnéztem a rendelkezésemre álló autót, nagy megütközésemre látva, hogy ebben a hideg őszi időben nyitott kocsit küldtek. Minden meleg ruha nélkül ezen én nem mehetek kétórai útra, mert különben kockáztatnám ismét hangomat, lévén gégém és hangszálaim annyira érzékenyek. Mialatt én az állomásfőnök szobájából a főudvarmesteri

hivatallal igyekeztem telefonkapcsolatot szerezni egy zárt autónak rendelkezésemre bocsátása érdekében, befutott a vonat és én kisietve, nagy meglepetésemre nemcsak Wekerle miniszterelnököt látom abból kiszállni, hanem gróf Andrassy Gyulát és gróf Tisza Istvánt is, gróf Esterházy Móric és herceg Windischgraetz Lajos társaságában. Ezeknek az uraknak érkezéséről nem volt tudomásom. Sem a király, sem Hunyady, sem Wekerle nem említette ezt. Andrassy és Tisza feljövételének – mint megtudtam – az volt a históriája, hogy gróf Károlyi Mihály kihallgatást kért, de nem kapván heteken át feleletet, kellemetlenkedni kezdett és fenyegetődzött a miniszterelnökkel szemben, hogy ki fogja erőszakolni kihallgatását. Pedig nem azon múlt, hogy Wekerle ellenezte volna kihallgatását, hanem egyenesen Ő Felségén, aki nem akarta őt fogadni. Ez ismét annak cáfolata, amivel némely körök szerették Károly királyt vádolni, t. i., hogy összejátszott Károlyival és ismételten fogadta őt titokban. Erre Wekerle azt a tanácsot adta a királynak, hogy tekintettel a bolgár front áttörésével teremtett új helyzetre, hallgassa meg a pártvezéreket, így kitérhet Károlyi fogadtatásának követelése és kifelé jelentkező kellemetlen hatása elől, ebben a keretben az természetes lesz. Ez alapon kapott meghívást Tisza és Andrassy október 10-ére, Apponyi és Károlyi másnapra. Ezek a meghívások korábbi keletűek voltak, mint az én hirtelen történt fölrendelése. Én azonban nem tudtam róluk semmit.

Wekerle délutánra lévén Reichenauba rendelve, bement még a városba. Autójába szálltakor csak annyit mondott nekem: »úgy látszik, a király megint veled akar próbálkozni«. Akkor még nem tudtam, hogy honnan veszi ezt, de csakhamar alkalmam volt meghallani. Andrassynak a nyitott autót illetőleg – mert reájuk is ilyen várt – ugyanolyan aggályai lévén, mint nekem, elhatároztuk, hogy felmegyünk Windischgraetznek az állomás közelében levő lakására, míg vagy zárt autókat, vagy meleg ruhákat kapunk. Gróf Esterházy Móric el is ment, utóbbiakat szerzendő.

Windischgraetz lakásába érve, a házigazda hármunkat magunkra hagyott dolgozószobájában. Andrassy egy karszékbe telepedett, Tisza föl és alá járkált a szobában, én a Belvedere parkjára néző ablakon néztem ki. Néhány percig szótlantul voltunk így együtt. Hirtelen Tisza fordult hozzám azzal: »kérek, nincs semmi értelme annak, hogy bujkáljunk egymás elől, mi tudjuk, hogy a király téged akar kinevezni Wekerle helyébe miniszterelnöknek, mondd meg tehát, mi a szándékod, beszéljük meg a dolgokat. Érthetőleg meg

voltam lépetve ezen kijelentése által és bár a Hunyadyval és utóbb magával a királlyal folytatott telefonbeszélgetésből, majd Wekerle említett megjegyzéséből következtethetem, hogy erről lehet szó, azonfelül miniszterelnökké történt első dezinálásom óta Ő Felsége ismételten tudtomra adta, hogy engem akarna miniszterelnökkévé, amitől én mindvégig húzódoztam, mégis feltűnt, hogy én még nem tudok pozitívet, ők ellenben már tudják. Ennek az volt a története, – mint Windischgraetz-től Reichenaubába menet megtudtam, – hogy ő utasítást kapott, utazzék Andrássyval és Tiszával együtt Bécsbe és tudja meg tőlük, miképpen fogadnák miniszterelnökké való kinevezésemet? Mindketten készséggel hozzájárultak. Kijelentettem, hogy én ugyan nem tudok ilyen tervről, de ha fennállana is, nem vállalnám el a miniszterelnökséget, súlyos hibának tartanám ezekben a nehéz időkben kormányválságokat provokálni; ellenkezőleg, az a véleményem, hogy koncentrációs kabinetet kellene a legsürgősebben alakítani és én arra fogom kérni Ő Felségét, tegyen félre minden személyes ellenszenvet, hagyja meg Wekerleit a kabinet élén, de egész királyi súlyával követelje, miszerint lépjenek be abba Andrassy, Tisza, Apponyi és Károlyi Mihály is, sőt egy szocialistát is be lehetne venni; én rendelkezésre állok továbbra is mint szakminiszter.

Tisza örömeinek adott kifejezést az ő felfogásával teljesen egyező véleményem fölött, Andrassy pedig – aki eddig hallgatott – közbeszólt: »Azonban Wekerlével nem lehet koncentrációt csinálni.« Majd Tisza elmondta, hogy az éjjel az úton teljesen kiegyenlítették minden differenciájukat Andrássyval, »lelkileg megbékéltünk – úgymond – a Ducival, sőt azt fogom Ő Felségének ajánlani, hogy mentse fel Buriánt és nevezze ki külügyminiszterévé Ducit, mert meggyőződésem szerint ezt követeli most a monarchia legfőbb érdeke«. Tisza a tőle megszokott nyíltsággal és határozottsággal mondta ezeket.

Ellentétben a sok híreszteléssel, hogy Tisza nem békült meg életében Andrássyval, az aznap szinte állandó együttlétünkéből és az ő ismételt nyilatkozataiból megállapíthatom, hogy ez az alkalom és találkozás a két kiváló államférfiú között teljes megbékélést hozott létre, meg is jegyeztem nekik, milyen más fordulatot vett volna a belső politika és sok minden milyen másképpen alakult volna, ha egy évvel ezelőtt sikerült volna ezt az összhangot létrehozni, amikor egy Tiszával közös barátunkkal erre kísérletet tettem!

»Csak egy kérdésben nem tudtunk még *egészen* megegyezni

– tette még hozzá Tisza – a választójogban« és felszólított, gondolkodjam én is fölötte, mily kormánynyilatkozat lenne majd tehető, hogy lehetőleg kielégítő legyen? Én ebben más véleményen voltam. Azt vettem ellene, hogy a monarchia jelen helyzetében nem lehet ilyen kérdéssel foglalkozni; most a monarchia megmentéséről van szó és ebben kell mindnyájunknak összefogni, a választójog most egészen alárendelt, azt intézzük el majd akkor, ha rendben leszünk.

Míg meleg ruhákat kaptunk, reggelihez ültünk, mely a legbensőbb hangulatban, teljesen bizalmas megbeszélés között folyt le, azon már végig ott volt a házigazda, herceg Windischgraetz Lajos is, akinek az a szerencse jutott osztályrészéül, hogy a két elkeseredett ellenfél, Andrassy és Tisza, lelki megbékélésének alkalmosszerzője lehetett.

Engem Ő Felsége elsőnek akarván fogadni, Windischgraetz Lajossal előbb mentünk ki Reichenauba, Andrassy és Tisza együtt maradtak és az időt arra használták föl, hogy az ország összes fontosabb ügyeit megbeszéljék és még közelebb jussanak egymáshoz. Elindulásunk előtt azonban megkérdeztem még Tiszát, hogy beszélgetésünk irányát jelezhetem-e Ő Felségének? Ő nemcsak hozzájárult ehhez, hanem egyenesen föl is kért erre, így legalább ő nem fog a királynak meglepetést okozni, különben is jó ilyen dolgokat kellően előkészíteni.

Reichenauba érve, a király egynéhány percre elsőnek Windischgraetz-et fogadta, akinek – úgylátszott – jelentést kellett tennie éjjeli útjáról, majd én következtem sorra és a király dolgozószobájában maradtam ebéd idejéig. A királyt olyan hangulatban találtam, mint eddig még soha. Arcának jellegzetes vonása, az állandó kedves mosoly, teljesen eltűnt, mély kék szemei bágyadtak voltak, idegeinek túlfeszítése tükröződött vissza jóságos arcán, látszott rajta, hogy nagy lelki küzdelmet folytat önmagával és az volt a benyomásom, hogy csak mélységes hite, vallásossága tartja fenn. Jóakaró szemrehányással fogadott, amiért nem jöttem rögtön hívására, de teljes megértéssel volt fölvilágosításom iránt, sőt azzal az elismeréssel akarta szemrehányását paralizálni, hogy átérezte, miszerint ezzel is reá voltam tekintettel; majd hozzátette, hogy »huszonnégy óráig nem maradok többé Wekerlével, magának most át kell vennie a kabinetalakításK Kérdésemre, hogy mi történt, miért neheztel így a hozzá annyira hű Wekerlére, körülbelül a következőket mondta: »Képzelve csak, mit tett velem? Popovics Dusán horvát képviselőnek azt mondta, hogy neki nincs tulajdonképen semmi kifogása

Mihalovits bán ellen, de a király nem akarja semmiképpen sem tartani. Nem bírom már ezt az örökös személyemmel való fedezést, mindenki jó akar lenni, de a felelősséget reám akarja hárítani.«

»És biztos Felséged abban, – vágtam én közbe, – hogy ez tényleg igaz is? Mert . . . Ő Felsége nem engedte folytatnom, hanem hirtelen fölállott – ekkor tűnt föl, hogy mennyire ideges – és visszavágott azzal: »Ez egyszer végére jártam magam a dolognak: hallottam, hogy Unkelhäuser előtt történt ez a beszélgetés, hát elhivattam magamhoz és következőképpen szólítottam föl az igazság megmondására: – ezzel elem lépve, vállamra tette a kezét – »Ön esküt tett nekem, hát arra hivatkozva kérdem önt, így történt-e ez a dolog?« mire Unkelhäuser beismerte, hogy értesülésem lényegében megfelel a történeteknek.« Ezzel a király ismét helyet foglalt és én szóhoz juthattam. Elmondtam, hogy dacára ennek a helytelen dolognak, súlyos aggályaim vannak egy kabinetváltás tekintetében és azt a megoldást javasoltam, amit Tiszával, Andrássyval reggel megbeszéltünk, sőt nyomban hozzátettem, miszerint Tisza ugyanezt fogja ajánlani. A királyt utóbbi megjegyzésem kissé meglepte, meg is kérdezte tőlem nyomban, hogy honnan tudom ezt. Erre elmondtam reggeli beszélgetésünket, kivéve természetesen a magam személyére vonatkozó részt, majd elmondtam, hogy Tisza javaslatot fog tenni külügyminiszter-változtatásra is, Andrássyt ajánlva. A király alig akart hinni szavaimnak, megisméltette azokat velem, mintha rosszul értette volna, szinte kitört belőle: »Hát még történnek csodák?« Mikor aztán elmondtam a két államférfiú kibékülését és megegyezését, a király nagy örömeinek adott a fölött kifejezést, a legnagyobb elismeréssel adózva a két államférfiú kvalitásainak, hozzátéve azonban, hogy a kettőt össze kellene gyúrni és úgy ketté választani, ez ideális két politikus lenne akkor. Buriánt akkor nem volt hajlandó elejteni, ellenben hozzájárult a koncentrációs kabinetre vonatkozó javaslatomhoz, csak épen a miniszterelnököt illetőleg nem tett nekem végleges kijelentést, ellenben megígérte, miszerint nem fog döntení ebben mindaddig, míg nem halgatta meg Tisza, Andrássy és Apponyi véleményét és kész egész királyi befolyását a koncentrációs kabinet érdekében latba vetni, úgy amint azt javasoltam.

Miután a kabinetre vonatkozó megbeszélést így bevégeztük, a király egy hirtelen fordulattal az osztrák viszonyokra tért át, elégtelenségének adva kifejezést az ottani fejlemények fölött. A dolog nem tűnt fel nekem, mert a király velem gyakran beszélt

ilyen ügyekről is, mindig hangsúlyozva azonban, hogy nem mint magyar miniszterével beszél ezekről – alkotmányos érzületét sohasem tagadta meg, – hanem mint bizalmi emberével. Képzelve csak, – mondotta, – az osztrák németek azt kívánják, hogy Ausztria föderatív államformát kapjon és én kénytelen vagyok ebben engedni, néhány nap múlva egy manifesztumot fogok kiadni, mely Ausztria alkotmányát ily értelemben változtatja meg. Mit szól ehhez?« Akkor hallottam először erről a tervről és szokott őszinteséggel azt feleltem, hogy: »Felség, alulról szervezett forradalmakat ismer a történelem bőven, de példátlanul fog állani, hogy egy uralkodó maga felülről csináljon forradalmat.« Szavaim kínosan hatottak a királyra, aki csak annyit felelt: »Gondolja, hogy ez forradalomra vezet?« Majd hozzátette: »Mit tehetek, ha az osztrák németek maguk kívánják ezt?« Egy rövid kritikai megjegyzésem után, mellyel súlyos ítéletet mondtam az osztrák németek évtizedes rossz politikája fölött, más fordulatot adtam a beszélgetésnek, amennyiben felhívtam a király figyelmét arra, hogy gondolt-e reá, miszerint Ausztriának föderatív alapra való helyezésével megváltozik a monarchia struktúrája, megdőlni annak alapja, a dualizmus, megszűnik automatikusan a hatvanhetes kiegyezés, melynek helyébe a perszonál uniónak kell lépnie. Szavaim láthatólag nagyon mély benyomást tettek a nagyon-nagyon fáradtnak látszó királyra, akit erre a körülményre aligha figyelmeztethettek addig, mert különben nem mondta volna szinte mélabúsan »Perszonál unió – Perszonál unió!« Pillanatnyi kínos csend következett be, melynek a király ezen előttem örökké emlékezetes szavai vetettek véget: »Alkotmányos király vagyok, az alkotmány értelmében perszonál unió fog akkor következni.« Másnap Apponyi kihallgatásán ugyanez kerülvén szóba – mint Apponyi elmondta – a király azt felelte neki, hogy ő nemzeti uralkodó, tehát a perszonál unió alapjára kell helyezkednie.«

A sors kegyetlenségéhez tartozik szerencsétlen hazánkkal szemben, hogy századok után akadt végre egy uralkodó a Habsburg-házból, aki megértette a magyar nemzetet, vele akart és tudott érezni, nemzeti érdekeit elő akarta mozdítani és ennek az uralkodónak kellett ily gyászos véget élni!

A király ismét visszatért a manifesztumra és hangsúlyozta, hogy abban kifejezetten benne lesz, miszerint az nem érinti Magyarországot. Majd azt kérdezte, hogy kit tartanék én alkalmasnak Ausztriában, akit a kormány élére állíthatna? Kitértem a válasz elől, túlnagy felelősség lett volna ebben csak véleményt is mondani.

Még egy érdekes részletét ennek az audenciának kell megemlítenem. Amikor a király a kibocsátandó császári manifesztumról beszélt és kifejezést adott annak a reményének, hogy ez a négy ausztriai nemzetet ki fogja elégíteni, külön emelte ki a cseh kérdést, azt kérdezve ennek kapcsán tőlem, hogy mi a véleményem arról, ha megkoronáztatná magát Csehország királyává, hogyan ítélnék meg ezt Magyarországon? Ferenc József királyt kivéve eddig minden elődje feltette fejére Vencel koronáját. Ő azt hiszi, hogy ezzel kielégítené a csehek közjogi ambícióját. A terv ellen magyar szempontból nem lehetett semmi kifogásom, még ha nem is a császári manifesztum kapcsán, hanem még a dualisztikus monarchia mellett merült volna föl, mert hisz ilyen koronázásnak semmiféle közjogi jelentősége nem lehet.

A király különben a manifesztumtól még egy tekintetben várt kedvező eredményt. Szerinte nagyon fontos, hogy Ausztria különböző nemzetiségű népeit ne az entente a béketárgyalásokon szabadítsa fel, hanem tőle, mint császáruktól nyerjék nemzeti önállóságukat, ez a dinasztiahoz való hűségüknek növelésére lesz alkalmas. Október 10-én a király még így volt informálva! . . .

Audenciámnak vége volt, ebéd ideje következett. A király nagy kegyben bocsátott el, ismét hangsúlyozva, hogy tehát egyelőre nem fog határozni a kabinetalakítás kérdésében.

Tiszára, Andrássyra csak ebéd után került a sor. Elmondtam nekik kihallgatásom fontosabb részleteit. Alig kezdtem azonban elmondani, máris hideg zuhanyt kaptam Tiszától, aki arra, hogy a királyt igyekeztem eltéríteni miniszterelnökké való kineveztetésem tervétől, szavaimba vágott: Bocsássak meg, de reggel óta a helyzet lényegesen megváltozott; egész délelőtt bőven volt idejük Andrássyval megbeszélni a dolgokat, alaposan meghánytak, megvetettek mindent és annak eredményeképp arra a meggyőződésre jutottak, hogy ma a legfontosabb, miszerint a király és az ország között a legteljesebb összhang, igazi bizalmi viszony legyen és minthogy a király nem rokonszenvezik Wekerlevel, bennem pedig nagy a bizalma, azt fogja javasolni Ő Felségének, hogy nevezzen ki azonnal engem. Andrássy nem szólt semmit, én azonban visszavágtam, hogy hisz akkor dezavualnak engem a király előtt; én megkérdeztem őket, hogy megmondhatom-e Ő Felségének, miszerint az ő javaslata megegyezik az enyémmel. Tisza nem sokat törődve érzékenykedésemmel, azt felelte csak: »Az ország érdekeivel szemben ez alárendelt dolog, ezt kell tennem.« És ezt tette is, a megoldásra nézve azt javasolva a királynak, hogy

Andrássyt nevezze ki külügyminiszternek, engem pedig miniszterelnöknek koncentrációs kabinettel . . . Tudtommal ez volt Tisza István utolsó kihallgatása Károly királynál.

Bécsbe visszatérve, Tiszával a Hunyady lakásán találkoztunk, majd Wekerlevel, Andrássyval együtt vacsoráztunk a Sacher-ban, honnan Tiszával együtt indultunk a vasútra. Hárman utaztunk együtt haza a 10-éről 11-ére menő éjjelen: Tisza István, én és egyik hűséges titkárom, Vida László. Szalónkocsim termes részében végigbeszéltük még ketten a nap eseményeit, a királynál történeteket, aki reá ugyanazt a benyomást tette, mint reám, neki is feltűnt egészen szokatlan fásultsága; elmondta az ő audenciájának lefolyását és kérte hozzájárulásomat ahhoz, hogy az én személyemre vonatkozó részt bizalmasan közölhesse pártjának végrehajtó bizottságával, mely előtt neki nincs politikai titka; ő ugyanis úgy jött el a királytól, hogy mégis csak engem fog kinevezni miniszterelnökké koncentrációs kabinettel. Természetesen nem lehetett kifogásom Tisza kívánsága ellen. Addig ő nagyon komoly volt, a teánál azonban – melyhez engedelmével a titkáromat is behívtam – kedélyes lett, sőt egyszerre csak fölkelte, elővette oldalfegyverszíjját és felkötötte azt titkáromnak azzal: »hadd lássuk, hogyan fest maga ebben«.

A válság megoldása más irányt vett, mások más megoldást javasoltak a királynak. Maga Wekerle – úgy tudom a későbbi eseményekből és következtethetem ezt egy még aznap Wlassics Gyulához intézett leveléből, melyben azt írja, hogy Windischgraetz az én érdekemben látszik dolgozni – nem ajánlhatott engem, ő Wlassicsot ajánlotta, aki azonban nem vállalkozott; mások Návay Lajost ajánlották, aki kapott is megbízatást puhatólózásra, de eredménytelenül. Tisza azonban annyira bízott az általa javasolt megoldásban, hogy tudtomon kívül felkereste előbb gróf Serényi Bélát, aki első miniszterelnöki dezinálásomkor nagyon megapprehendált és segített azt, az én nagy öröömre, meghiúsítani, utóbb gróf Zichy Jánost, aki viszont akkor is a legteljesebb mértékben támogatta azt, akinek rokonszenvét egész politikai pályámon éreztem és akivel a kormányban mindég a legteljesebb összhangban működtünk együtt, felkérve őket, hogy támogassanak engem ebben a nehéz vállalkozásban. Én csak később tudtam meg ezt, gróf Zichy János mondotta el nekem, akinél véletlenül aznap voltam, mikor Tisza őt ezért felkereste. Tisza sohasem tett nekem erről említést.

A bölcsék – óh, mert nálunk mindig sok volt a bölcs – akkor, abban a legnehezebb helyzetben is annyira összegabalyították a

dolgokat és annyira telebeszéltek a király fejét, egyik az egyik ellen, másik más mellett, hogy végre is nem volt más megoldás, mint a kormány lemondásának el nem fogadása, de koncentráció nélkül, melynek különben egyik legfőbb akadálya Károlyi Mihály vonakodása volt, aki nem akart más kabinetbe belépni, mint – a magáéba. Az események már akkor előrevetették árnyékukat. Egy virágzó országot döntöttek vele romba, melyet akkor még meg lehetett volna menteni, mely soha sem jut mai helyzetébe, ha saját fiai nem állanak vala be – sírásóivá.

A vég kezdete

Azon a végzetes lejtőn, melyen a régi osztrák-magyar monarchia lefelé rohant, 1918. október 16-ika gyászos napot jelent: a vég hivatalos kezdetét. Megpecsételése volt ez annak a legilletékesebb helyről, az uralkodó részéről, bár ellentétes alapgondolattal, éppen annak megakadályozását célozva és remélve, ami forradalmi alapon már megindult, illetőleg erjedésben volt. A csehek és a délszlávok erős munkában voltak már akkor, az ő elszakadásuk már nagyon előhaladt stádiumban, sőt a cseheket Wilson az osztrák-magyar békeajánlatra adott válaszában akkor már külön nemzetnek ismerte el. Ugyanazon az október 10-iki napon délután érkezett meg Reichenauban Wilson várva-várt válasza, melyen újabb kabinetalakítási megbízatás érdekében voltam a király elé rendelve. Nem emlékszem már pontosan – de lényegtelen is – Andrássy vagy Wekerle volt-e akkor bent a királynál, mikor Marsovszky követségi tanácsos, aki a külügyminisztérium részéről állandó szolgálattételre volt Ő Felségéhez kirendelve, a legkitűnőbb tisztviselők, a legodaadóbb, leghűbb emberek egyike, aki egy időre száműzetésébe is követte királyi urát, megjelent a távirati válasszal, hogy azt Ő Felségének előadja. Még csodálkoztam rajta, hogy egy ilyen sorsdöntő, epedve várt ügyben is formákhoz ragaszkodnak a király környezetében. Marsovszky nem ment be azonnal, mert valaki bent volt; hiába mondtam neki, ez van olyan fontos, hogy túl kellene tennie magát ilyen csekélységen, de ő természetesen jobban ismervén a szokásokat és az ottani rendet, megvárta a folyamatban lévő kihallgatás végét s csak azután ment be.

Néhány nappal később, október 16-án meg is jelent a császári manifesztum. Ez – sajnos – nem a király reményeit váltotta be, hanem az én, előtte még idejekorán kifejtett aggodalmaimat igazolta. Tényleg a vég kezdetévé vált. Futólag október 23-án Debrecenben beszéltem erről azután a királlyal, érdemlegesen csak sokkal később, nagyon szomorú viszonyok között, amikor ugyanis a nagy összeomlás után először hagyhattam el az országot, 1920. augusztus elején, kötelességemnek tartva jelentkezni száműzetésében uram- és kirá-

Iyomnál – Rranginsban. Ott kértem és kaptam a királytól részletes információt a manifesztumról és felhatalmazást annak nyilvánosságra hozatalára. A király átadta nekem az egész vonatkozó anyagot, mely feltárja teljes részletességükben az akkori eseményeket és bizonysgot szolgáltat a mellett, hogy Ő Felsege osztrák császári minőségében is csak azt tette, amit illetékes és felelős tanácsadói neki egyhangúlag ajánlottak; nem felülről jött akarat érvényesítéséről volt tehát szó, hanem a legszigorúbb alkotmányossággal létrejött uralkodói ténykedésről, melyért a történelem előtt nem lehet és nem szabad a fiatal uralkodót felelőssé tenni, aki ezzel a ténykedésével is csak jót akart.

1918. október 15-én volta Hofburgban az a koronatanács, melyen a szóban forgó manifesztum elhatározott. Részt vettek az uralkodó elnökletével Burián István gróf közös külügy-, Stöger-Steiner közös hadügy-, Spitzmüller báró közös pénzügyminiszter, továbbá Arz báró, a vezérkar főnöke és helyettese, Waldstätten báró tábornok, az osztrák kormány részéről Hussarek báró miniszterelnök és Sylva-Taroucca gróf földművelésügyi miniszter (a későbbre kiszemelt miniszterelnök). Ő Felsege azzal nyitotta meg az ülést, hogy uralkodói jogaihoz ragaszkodik, kötelességeit pedig ismeri és teljesíteni akarja; ez nem alterálhatja annak felismerésében, hogy az osztrák alkotmány gyökeres újjászabályozásra szorul, ami nemcsak belső okok által indokolt, hanem különösen a monarchia béketörekvései érdekében feltétlenül szükséges. Becsületes béke, ha nagy áldozatok árán is, csak akkor érhető el, ha az ellenséges hatalmak meggyőződnek arról, hogy a népek megelégedését komolyan biztosító állami berendezkedésekkel állanak szemben. Ezt a törekvést teljes nyomatékkal kellene bizonyítanunk. Ezután kifejtette a birodalomnak a népek nemzeti együvértartozandóságán alapuló tervezett föderatív tagozását, *külön hangsúlyozva, hogy Magyarországot ez nem érinti, arra kizárólag koronázási esküje mérvadó.* A többi országban az egyes nemzetiségek államokká lennének tömörítendőek, úgy azonban, hogy érintetlenül maradnának a közös védelem, az egymással és egymás közötti szabad forgalom és az egységes gazdasági terület.

A koronatanács első szónoka Burián gróf külügyminiszter volt. Külügyi szempontból ezt az alkotmánymódosítást örömmel üdvözölte, különböző érvekkel támogatva ezt a véleményét, egyúttal nyomatékosan hangsúlyozva annak feltétlen szükségét, *hogy a magyar szent korona országainak integritása ez alkalommal ünnepelesen és kifejezetten elismertessék.*

Burián érveit belpolitikai szempontból kiegészítette Hussarek osztrák miniszterelnök, részletesen ismertette a föderatív alakulatot és annak nagy előnyeit; kifejtette, hogy neki évek hosszú sora óta az a meggyőződése, miszerint csak ezen az úton biztosíthatók minden néptörzs jogai és emellett az egyesek egymáshoz való viszonyában az egész, megadva mindegyiknek az életképesség és fejlődés lehetőségét. A megoldás csak egy államszövetség lehet. Azt javasolta, hogy császári manifesztumban kellene a monarchiának szabad népek szövetségévé való átalakítását proklamálni, a keresztülvitelt azonban fenn kell tartani az alkotmányos út és mód számára.

Ehhez a javaslathoz valamennyi felenvolt csatlakozott, illetőleg senki sem szólt ellene. Spitzmüller közös pénzügyminiszter csak gazdasági szempontból szólt a kérdéshez, hangsúlyozva a *birodalom* területén lakó összes *népek* számára a *gazdasági terület egységének* szükséges voltát és reámutatva egyúttal azokra a nehézségekre, melyek jövőben gazdasági kiegyezéseknél fel fognak merülni, mire Hussarek miniszterelnök újból szót emelve, kifejtette, hogy ő csak úgy képzelheti el ezt az egész föderatív megoldást, ha *a jövőendő államszövetség gazdasági egysége pragmatikusan biztosíttatik.* (Tehát *ebbe* Magyarország is bele volt gondolva!) Arz báró vezérkari főnök és Stöger-Steiner hadügyminiszter az önállóvá váló hadseregek szempontjából világították még meg a tervezett új államalakulatot. Csak Waldstätten báró nem nyilatkozott.

A koronatanács ezzel be is fejeződött és ennek határozata alapján Ő Felsége elrendelte a manifesztum haladéktalan előterjesztését, hogy az a lehető legsürgősebben a külföld tudomására legyen hozható, egyidejűleg a hadsereghez intézendő azonos legfőbb hadúri parancsnak előterjesztését is elrendelve.

A magyar kormány ezen a koronatanácson nem volt képviselve, ami legalább is feltűnő, különösen ismerve Károly király szigorúan alkotmányos érzületét. Wekerle csak utána érkezett Bécsbe, nyomban jelentkezve Ő Felségénél, kinek jelenlétében beszélte meg az egész kérdést az osztrák miniszterelnökkel. *Csak a magyar szent korona országai teljes integritásának biztosítását és a manifesztumban való lehető legnyomatékosabb kifejezésre juttatását követelte,* egyebekben azonban nem emelt kifogást az osztrák kérdésnek ilyen államszövetség alakjában való megoldása ellen, sőt tekintettel arra, hogy ezzel az önálló magyar hadsereg kérdése automatikusan megoldást nyer, magyar szempontból még kedvezőnek ítélte azt meg. Miután így megállapodtak az ügy érdemére nézve, Wekerle még azt emelte

ki, hogy a megvalósításnak módja szerinte is az, miszerint annak *alkotmányos úton és formában* kell megtörténnie, vagyis a manifesztum és ennek alapján általa a magyar képviselőházban teendő nyilatkozat csak irányt jelzők lehetnek és csak egy kedvezőbb béke megkötésének célját szolgálják, a döntést magát a parlamentnek kell fenntartani. Wekerle annyival inkább foglalhata el ezt az álláspontot, mert Magyarország függetlensége és az új államszövetséggel kizárólag csak a perszonális unió alapján való kapcsolata akkor már el volt döntve. Arról, hogy Wekerle a Spitzmüller közös pénzügyminiszter által felvetett gazdasági egység, illetve ennek Hussarek osztrák miniszterelnök által kívánt pragmatikus lekötéséről nyilatkozott-e és milyen irányban, nem szól az információ, de kizártnak kell tekintenem, ismerve felfogását, hogy ebbe bármilyen formában belement volna, mert hisz olyan magyar parlamentet, melyben ilyen szörnyszülött gondolat keresztülvihető lenne, el sem lehetett volna gondolni. Perszonális unió pragmatikus vámterületi lekötöttséggel, milyen harmonikus gondolatok! ...

Megjegyzendő, hogy Wekerle erről az egész dologról nem tett nekünk említést, a manifesztum kibocsátásának tervét, mint említettem, a király közölte velem október tizediki kihallgatásom alkalmával, ezeknek a legfontosabb tanácskozásoknak lefolyását csak 1920. nyarán Pranginsban tudtam meg ugyancsak a királytól.

Október 15-ről 16-ikára virradó éjjelen az osztrák minisztertanács elkészítette a manifesztumot, melyen Ő Felsége még korrek-túrákat eszközölt. Még az utolsó pillanatban felvetette a katonai kabinetiroda főnöke Zeidler-Sterneck báró tábornok azt a kérdést, hogy a katonai manifesztum nem fogja-e kedvezőtlenül befolyásolni a lengyel csapatokat? Az osztrák miniszterelnök azzal nyugtatta meg, hogy a kabinet két lengyel minisztere teljes mértékben hozzájárult ahhoz. Burián gróf pedig ugyanakkor még a Magyarországra vonatkozó részt domborította ki erőteljesebben.

Svájcból sürgöny érkezett 16-án, mely az ily manifesztáció rendkívüli sürgősségét hangsúlyozta a békeakció szempontjából, így adta ki azt Ő Felsége még október 16-án este, elrendelve annak másnap reggel leendő közzétételét. De a jószándékú királynak hamarosan csalatkoznia kellett feltevésében és az ehhez a megoldáshoz fűzött reményeiben, mert nemcsak nem érte el a várt hatást, hanem a csehek – kikkel, valamint a többi párttal Hussarek még október 16-án, a manifesztum kiadása előtt érintkezésbe lépett – még csak nem is bocsátkoztak a kormánnyal erről tárgyalásba, hanem írásban

közölték elutasító maguktartását; a délszlávok egyáltalán nem nyilatkoztak határozottan, a románok pedig Bukovina részére ugyanazt a különállást kívánták, mint a négy másik nemzetiségre. Csak a németek és lengyelek fogadták el a megoldást. Dacára ennek a manifesztum október 17-én reggel közzététett. Csak egy ember lelkesedett igazán, őszintén érte – Lammasch egyetemi tanár, a híres pacifista. Alighanem ő lehetett annak értelmi szerzője.

A király még Pranginsban, a nagy felfordulás után két évvel is meg volt győződve róla, hogy helyesen és népei érdekében cselekedett ezzel. Hogy szándéka tiszta és nemes volt, hogy elhatározásában az vezette, ahhoz kétség nem férhet.

Magyarország állami függetlensége

Az októberi osztrák császári manifesztum megdöntötte az 1867-es kiegyezésen alapult dualizmust, Magyarország visszanyerte azzal teljes állami önállóságát. Ennek le kellett vonni törvényes következményeit, ezt biztosítani kellett külön magyar törvényben. Károly királlyal ezt meg is állapítottuk. Miután a király nem tudott új kabinetet alakítani és kénytelen volt Wekerlet felkérni a kormány megmaradására, ez előterjesztést tett a császári manifesztumból folyó magyar helyzetnek törvényes rendezésére. A király ehhez hozzájárult és Wekerle a képviselőházban kijelentette, hogy záros határidő alatt előterjeszheti Magyarország állami önállóságának törvénybe iktatását.

Az erre vonatkozó munkálatok nyomban folyamatba is tétettek. Két törvénytervezet készült. Az egyik a miniszterelnökségen, a másik az igazságügyminiszteriumban. A kettőt egybevetettük és ebből származott az a szöveg, mely a képviselőház elé volt terjesztendő. Hárman ültünk össze ennek végleges megszövegezésére: Wekerle, Töry Gusztáv igazságügyminiszter és én. Ma már csak történelmi értékkel bír a tervezet, mert a rohamosan bekövetkezett események megakadályozták annak megvalósítását. Ámde a történelem számára megmentem azt azzal, hogy közreadom. Érdekes véletlen, hogy azon a napon készült, melyen a császári manifesztum kelt: 1918. október 16-án.

A tervezet következő:

TÖRVÉNYJAVASLAT A MAGYAR SZENT KORONA ORSZÁGAI FÜGGETLENSÉGÉRŐL.

A magyar szent korona országai minden más országtól független és önálló államot alkotnak, amelyet az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országgal csak a fejedelem személyének azonossága kapcsol egybe.

1. §.

A trónöröklési rendet és annak feltételeit szabályozó, a kölcsönös védelmet s az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országgal való együttes és elválaszthatatlan birtoklást biztosító 1723. évi I., II. és III. törvény-cikkek változatlanul érvényben maradnak.

3. §.

A magyar szent korona országainak hadereje önálló. A haderő szervezéséről, a hadügyek önálló intézéséről, úgyszintén a magyar hadügyminiszterről külön törvény rendelkezik.

4. §.

A külügyek önálló intézéséről és ennek megfelelően a magyar külügyminiszterről, úgyszintén a diplomáciai és konzuli képviselő szervezéséről külön törvény rendelkezik.

A külügyek önálló intézésének rendezéséig feladata a kormánynak, gondoskodni arról, hogy a magyar szent korona országai részéről a béketárgyalásokon a közös külügyminiszterrel együttes meghatalmazott vegyen részt.

A fennálló nemzetközi szerződések és más megegyezések, habár harmadik államok irányában az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országokkal együttesen jöttek is létre, érvényben maradnak mindaddig, amíg a magyar szent korona országaira nézve felmondással, vagy a nemzetközi jog értelmében egyébként meg nem szűnnek.

5. §.

Utasítatik a kormány, hogy az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országokkal eddig közös ügyekre vonatkozó viszony felbontásának végrehajtásához szükséges megfelelő javaslatokat terjesszen az országgyűlés elé.

A fegyveres erő leszerelésénél a különválasztás követelményeit már érvényesíteni kell.

6. §.

Utasítatik a kormány, hogy az Ausztriával a kereskedelmi és forgalmi viszonyok rendezésére fennálló szerződésnek 1919. évi december hó 31-ével bekövetkező lejártáig mind az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országokkal, mind más államokkal gazdasági viszonyainak megfelelő szabályozása végett a szükséges intézkedéseket a törvényhozás jóváhagyásának fenntartásával tegye meg.

7. §.

A jegybankügy önálló szabályozása és az osztrák-magyar bank irányában fennálló tartozásunknak rendezése végett a tárgyalásokat azonnal meg kell indítani s az országgyűléshez mindezekre nézve előterjesztést kell tenni.

8. §.

Magyarországnak és társországainak viszonyát egymás közt az 1868: XXX. magyarországi törvénycikkbe és az 1868: I. horvát-szlavonországi törvénycikkbe iktatott egyezmény 70. §-ának megfelelő módon létrejött újabb egyezmény fogja szabályozni.

9. §.

Ez a törvény kihirdetésének napján lép életbe.

Ugyanakkor hatályát veszti az 1867: XII. törvénycikk, valamint hatá-

lyukat vesztek egyéb törvényeink mindazon rendelkezései, amelyek a jelen törvényben foglaltakkal ellenkeznek. Azok az ügyek azonban, amelyek a jelen törvény értelmében újabb szabályozást igényelnek, ideiglenesen addig, amíg az erre vonatkozó újabb törvények életbelépnek, az előbbi bekezdés értelmében hatályon kívül helyezett törvényekben szabályozott módon intéztetnek.

Ezt a törvényt a minisztérium hajtja végre és haladéktalanul gondoskodik a jelen törvény folytán szükséges törvényjavaslatok előkészítéséről és az országgyűlés elé terjesztéséről.«

A történetíró feladata lesz, méltányolni ennek a törvényjavaslat-tervezetnek jelentőségét. De egyúttal azoknak felelőségét is megállapítani, akik hatalmi tébolyukban és nagyravágásukban megakadályozták ennek valóra válását. Károly király alkotmányos és nemzeti érzületének, valamint a mi kormányunk nemzeti irányú törekvésének azonban minden körülmények között jelentős dokumentuma lesz ez. Milyen másképen alakult volna minden, ha az ország önállósága és függetlensége ezen az alapon jöhetett volna létre és nem úgy, ahogyan történt!

Károly király debreceni látogatása

A bolgár áttörés után a helyzet kritikussá vált az országban. Az izgatás a parlamentben és azon kívül soha nem képzelt mérveket öltött. A kis Károlyi-csoport mintha elérkezettnek látta volna az időt aknamunkája eredményeinek biztosítására. Tisza István idegei is felmondani látszottak a szolgálatot. Enélkül érthetetlen lenne ennek a mindenekfelett fegyelmezett államférfiúnak az a kijelentése a képviselőházban, hogy a »háborút elvesztettük«, holott csapataink még ott állottak a harctéren az ellenséges tűz közepette, de mindenütt még azoknak területein. Károlyi Mihály, ez az enervált, szánalmas, minden tehetség nélküli ember, aki ha véletlenül nem születik Károlyi grófnak, soha még csak aztsem tudta volna róla az ország, hogy létezik, annyira jelentéktelen ember volt, a képviselőház egyik ülésén ismét támadta a kormányt, vezéri pózba vágta magát, arrogáns módon azzal végezve szavait: »Ha a kormány nem fog cselekedni, akkor majd én cselekszem.« Inkább mosoly fogadta ezt a fennhéjázó kijelentést, mint megdöbbenés a vakmerőség felett. Pedig ő akkor már tudta, hogy földalatti elemekkel szövetkezve, cselekedni készül; ők már szőtték országromboló terveiket, melyekről a mi kitűnő (!) katonai és rendőri informatív szolgálatunk olyan elsőrangú (!) alaposással volt tájékozva. Nem hinném, hogy lett legyen a világon még egy ennyire lehetetlen és képtelen politikai hírszolgálat. Az összeomlásban talán legnagyobb része ennek van, mert ha idejekorán tudjuk meg a dolgokat, lett volna még elég erőnk az eseményeknek elébe vágni és azokat megakadályozni. Hozzájárult ehhez a legsúlyosabb bajunkhoz a politikai, illetőleg parlamenti helyzet, kisebbségi kormány voltunk, két tűz közé szorítva, az egyik a Tisza István pártja, mely nagynevű vezérével együtt a lehető leglojálisabban viselkedett a kormánnyal szemben, a másik a több frakcióra oszlott ellenzék, melynek nagy része gyűlölte Wekerlet és szenvedélyében nem látta meg a Károlyiék felől fenyegető veszedelmet, sőt segítette őket a Wekerle elleni harcában, az ő malmára hajtva ezzel a vizet, nem hallgatva az ellenzék hazafias, számban kisebb részére. Ez ellen hiába volt minden küzdelem; mintha nem az ország megmentése, hanem Wekerle megbuktatása lett volna akkor a fontos.

Wekerle belebukott ebbe a koncentrikus támadásba, de elbukott az ország is. Holott ha akkor még összefognak a pártok, ha a koncentráció létrehozható lett volna, minden másképp alakult volna még. Ámde a magyar Ephialtesnek és híveinek a felfordulás kellett, más-képpen ők nem juthattak volna vezető szerephez, ezért megakadályozták minden kialakulást.

Ebben a helyzetben következett be a király debreceni látogatása. Károly királynak ez volt utolsó örömnapja. A sors csodálatos alakulása, hogy ahol a Habsburg-dinasztia trónfosztása akart megtörténni és mondatott ki 1849-ben, ugyanott érte utolsó örömnapját a Habsburg-ház egyetlen, igazán nemzetivé lenni akaró magyar királya! . . . Arról a végzetes propagandáról, mely az országban a királyné ellen folyt, azokról az aljas rágalmakról, melyekről a háború kapcsán illették, már megemlékeztem. Csak az entente műve volt-e és nem segédkeztek-e ennek benne magyar barátai is, mert hisz elhangzott a magyar képviselőházban, hogy »Igenis, az entente barátai vagyunk«, azt nem tudhatom. Azon fölül, hogy azt ajánlottam a királynak, miszerint látogasson el két-három magyar városba, arra is kértem, hogy jöjjön le néhány hétre Gödöllőre. Nem titkoltam el előtte, hogy a koronázáskor úgy is rossz néven vették neki azt, hogy utána nyomban elutazott Budapestről, ahelyett, hogy ezt az alkalmat akkor felhasználta volna a nemzettel való szorosabb kapcsolatba jövetelre. A király szokott jóindulatával fogadta előterjesztésemet és megköszönve őszinteségemet, kért, hogy kivételesen vállalam én ezeknek az ügyeknek az intézését. Hunyady József gróf főudvarmester barátommal egyetértőleg tettük meg a szükséges előkészületeket. Pozsony meglátogatásával kezdtük, hogy az akció ne késsék. Majd október derekától számított hat, esetleg nyolc hétre a Gödöllőn való tartózkodás és innen az ország két legnagyobb és legmagyarabb vidéki városának, Debrecennek és Szegednek meglátogatása volt megállapítva.

Eredetileg Debrecen részére bővebb programot terveztem. Szerettem volna, ha a királyi pár kimegy a Hortobágyra is. A királynak nagyon tetszett ez a gondolat, ismerte a Hortobágyot, tizen-négy-tizenöt éves korában járt ott, mikor nevelőjével beutazta az országot. Akkor történt, hogy Zalathnán az állami köcsiszoló és kőfaragó iskolát is meglátogatván, megtetszett neki egy kis áchátcsiszolat, se szó, se beszéd, egyszerűen zsebre dugta, hiába volt nevelőjének komoly figyelmeztetése, nem hederített reá. Mikor a Hortobágy meglátogatásának programba vételét terjesz-

tettem elő, Ő Felsége dúdolva azzal felelt: »Hortobágyi pusztán – vígan füttyül a szél.« Meg voltam lépetve és megkérdeztem, honnan ismeri ezt a verset? »Hát én is tanultam magyar verseket – felelte kedvesen, mosolyogva – és amit tanultam, az megmaradt.« Tényleg ismerte is nyelvünk sajátosságait, teljesen bírta azt, sőt voltak zamatos, magyaros kifejezései is. Így például sohasem mondta, hogy »rögtön«, hanem »rögvest« és hasonlókat.

A pozsonyi látogatás fényes, minden képzeletet felülmúló sikere után következett Debrecen. Pozsony még a bolgár áttörés előtt volt, Debrecen már azután, október 23-án. Ez azért tolódozott el ennyire, mert kapcsolatban volt a királyi pár gödöllői időzésével, hogy egy nap alatt lehessen elintézni ezt, egy hétre reá Szegedet. Az akkor már nagyon kiélesedett helyzet miatt nem egy oldalról merült fel az a javaslat, hogy most már el kellene hagyni ezt a látogatást, nehéz is a felelősséget vállalni, hogy nem történik-e közben valami. Én nem osztottam ezeket az aggodalmakat, nem féltettem a magyar királyt magyar népétől, viszont hibának tartottam volna még a látszatát is annak, hogy a király fél népe közé menni. Ahol a helyzet csak a legkisebb aggodalomra is adhatott okot, ott természetesen nem késtem a komoly figyelmeztetéssel. Volt erre is alkalom. Brassóban honvédelemként avattak fel. Nekem kedves választókerületem volt Erdélynek ez a legszebb ékköve, természetes, hogy készséggel vállalkoztam azon kérés teljesítésére, hogy eszközölném ki a király lejövetelét, aki trónörökös korában parancsnoka volt az Erdélyt a románoktól megtisztított csapatoknak. A király készséggel volt hajlandó kérésem teljesítésére és már meg volt állapítva az utazás programja, de akkor nyugtalanságokat jelentettek a határról. Mikes Zsigmond gróf, Brassó vármegye kiváló főispánja, hozzá intézett bizalmas kérdésekre nem tudott teljes megnyugtatást nyújtani, mire én magam mondtam meg Ő Felségének, hogy nem vállalhatom a felelősséget a román határ közvetlen közelsége miatt és bármily nehezemre esnék is nekem lemondanom arról, hogy Ő Felsége oldalán vonulhassak be az én kedves Brassómba, mégis kénytelen vagyok kérni az utazás elhagyását. A király nem szívesen mondott le erről az utazásról, de végre is engedett kérésemnek. Debrecennel más volt az eset. Ott ilyen szempontok nem merülhettek fel. Mégis nem mondtam véleményt, hanem egyszerűen Ő Felsége elé terjesztettem a felmerült ellenérveket. A király nevetségesnek tartotta azokat és a látogatás mellett döntött, kijelentve, hogy hű magyar népe közé megy, hol érezné magát

teljes biztonságban, ha nem Debrecenben! Igaza is volt. A király örömmel ment oda, a város és népe megismerésének a királyné is nagyon örvendett, vágyott megismerni a magyar népet otthonában. Nem is volt okuk megbánni, hogy a látogatás mellett döntöttek. Debrecen népe oly fogadtatásban részesítette királyát és királynéját, amint az tőle másképen nem is volt várható. Diadálnap volt ez, melyben igazán lelke mélyében egyesült nemzet és király. Az aggodalmaskodók, akik elleneztek volt a látogatást, ennek láttára – részben ott voltak – ott a helyszínen kijelentették, hogy kár lett volna ennek elmaradnia. A miniszterelnök nem jöhetett, a képviselőház tárgyalása tartotta vissza, a kormány tagjai közül Zichy János és Aladár grófok, valamint Windischgraetz Lajos herceg jöttek velünk. Az udvari vonat Gödöllőről indult, a mi vonatunk egy órával előbb Budapestről, hogy még időm legyen meggyőződni, vajjon minden rendben van-e? Mennyire rendben volt!

Az emlékezetesen gyönyörű nap nem szűkölködött érdekes epizódokban. Igazán megható a református nagytemplomban lefolyt jelenet volt: Balthazar püspök áldása. Azon a helyen, ahol hat évtized előtt a trónfosztás mondatott ki, ment végbe a teljes lelki kiengesztelődés. A király teljesen ennek hatása alatt állott, mi mindnyájan könnyekig voltunk megindulva. Aki ennek a jelenetnek szemtanuja volt, sohasem felejtetheti azt el. Avagy a színházi jelenet, Istenem, milyen megnyilatkozásai voltak ezek az igazi magyar királyhűségnek és népieleknek! Ezt látni kellett, ezt nem lehet elképzelni. És milyen hálás, lelkes érzést váltott ez ki a királyi párból! Amint kis szünet volt és visszavonulhattak, rögtön behívtak magukhoz, háromszor is megtörtént, nem győztek áradozni, a hű debreceni népet magasztalni. Egy ilyen pihenő alkalmával kedves kis epizód játszódott le, mely a király és királyné szívnemességére és jóságára élénk fényt vet. Egy régi nemesi családból származó özvegy úrinő valahogyan a királyné közelébe tudott jutni és kérelmét neki előterjeszteni. Elődeinek egyik ága grófi rangra emeltetett, de kihalt, neki két fia van, szeretné, ha azok megkaphatnák a régi grófi méltóságot. A király elmondva nekem az esetet, utasított, hogy csináljam meg a »szegény jó asszonynak« ezt a dolgot. Hiába figyelmeztettem a királyt, hogy ez a miniszterelnökhöz és Felső személye körüli miniszterhez tartozik, én nem avatkozhatom abba, a király nem akart semmiről tudni, hanem csak azt kívánta, hogy csak intézzem azt el, annyira nem volt barátja a formaiságoknak, végül is kénytelen voltam kijelenteni, hogy majd beszélek azzal az úrinővel és megmondom

neki, adja be szabályszerűen okmányolt kérvényét, a kormány felterjeszti majd azt Ő Felségéhez. »Aber nicht viel Formalitäten damit machen«. (De ne sok formalitást csinálni vele.) Ezzel fejezte be a király ezt az ügyet, melyet Zita királyné még külön is ajánlott figyelmembe »Warum soll der Wunsch der armen Frau nicht erfüllt werden? (Miért ne teljesüljön szegény asszonynak kívánsága?) Mennyi ilyen és hasonló dolgát tudom Károly királynak és Zita királynénak! Ők igazán örültek annak, ha jót tehettek. És mégis milyen kegyetlenül fizetett nekik a sors! . . .

Ebéd előtt ismét behivatott a király magához. Akkor politikai dolgokról beszélt, legtöbbit az október 16-iki osztrák császári manifesztumról, keserűséggel állapítva meg, hogy nekem volt azzal igazam, nem ért célt vele, az osztrák népek nem akarják őt megérteni. Azután egy hirtelen fordulattal azt kérdezte tőlem, hogy elmondotta-e nekem a Lammasch tanárral való esetét? Válaszomra, hogy nem, hiszen október 10-ike óta nem volt szerencsém Előtte megjelenni, így folytatta: »Denken Sie sich, was der mir empfohlen hat? Ich soll der österreichischen Krone freiwillig entsagen, ich werde mich schnell davon überzeugen, das alle vier Nationen, wie sie dort sind, mich kniefällig bitten werden, meine Abdankung rückgängig zu machen.« (Képzeld el, mit tanácsolt az nekem? Hogy mondjak le önként az osztrák császári trónról, hamarosan meg fogok róla győződni, hogy térden állva fog engem az ottani négy nemzet kérni a lemondás visszavonására.) Megdöbbenve néztem a királyra, el voltam képedve attól, hogy ilyen is lehetséges legyen; hogy komoly ember, minő Lammasch tanár volt, ilyen tanácsot adhasson uralkodójának. A király látta megdöbbenésemet és azt kérdezte tőlem, hogy mit szólok ehhez? »Engedje meg Felséged – válaszoltam – hogy én kérdezhessem, mit csinált erre Lammasch tanárral Felséged?« »Kinevettem és kidobtam« volt a válasz... Nyolc nap múlva ez a híres Lammasch lett a császár osztrák miniszterelnöke és ő is temette el az osztrák birodalmat. . .

A királyi pár este Gödöllőn akarván lenni, a programot úgy állítottuk össze, hogy délután hat órakor elutazhassanak Debrecenből. Kikísértük őket a vasúthoz, a király mindenkitől elbúcsúzott és kocsijába szállott a királynéval, de feltűnt, hogy tőlem nem búcsúzott. A kocsi ablakán kihajolva, egyszerre csak odaszól nekem, hogy miért nem szállok be, hiszen velük megyek vissza? Engedelmet kértem, hogy visszamaradhassak, mert minisztértársaim is itt vannak, akik az én vendégeim lesznek; mi majd a vonat második

részével utazunk és én Gödöllőn jelentkezem rövidesen. – »Jobban szeretném, ha velünk jönne – felelte a király – de nem baj, majd Gödöllőn látom.« Az indulási idő megvolt, a MÁV elnöke jelentkezett nálam, hogy indulhatnak-e, én viszont a királynak jelentettem, az ablakon át a király és a királyné még kezet nyújtottak, még egyszer melegen megköszönték a gyönyörűen sikerült napot, a vonat megindult és a király még egy »Viszontlátásra Gödöllőn«-t mondott nekem. Ebben a pillanatban Windischgraetz Lajos herceg nagy meglepetésünkre felugrott a vonatra a Hunyady József gróf kocsijába, azzal búcsúzva el tőlünk: »Megyek Ő Felségével.« Előzőleg nem volt erről szó, úgy volt, hogy ő is velünk utazik vissza. A király addig állott a kocsi ablakánál, míg a vonat a pályaudvarból kirobogott.. . Csak Pranginsban, száműzetésében láttam őt, 1920. augusztus elején viszont! . . .

Zichy János és Aladár grófokkal visszamentünk a városba, látogatást teendő a főispánnál, a püspöknél és a polgármesternél. Meg kellett köszönnünk nekik ennek az örökké emlékezetes napnak rendezését. Márk Endre, Debrecen város akkori polgármestere, akiben az ország egyik legelső polgármesterét tisztelte, vendégül látott bennünket ozsonnára. Rajtunk kívül még Tóth János barátom és még néhányan voltak jelen. Miközben boldogan regisztráltuk a szép napot és egyes részleteit és a jó debreceniek nem győzték eléggé magasztalni a királyi pár szeretetreméltó közvetlenségét, hirtelen megszólal a telefon, engem keresnek. A pályaudvaron visszamaradt titkárom megütközéssel jelentette nekem, hogy a képviselőházban nagy botrány volt, azt állították, hogy a királyt Debrecenben a »Gott erhalte«-val fogadták, e miatt tört ki a botrány és a Ház elnöke ott nyomban, az elnöki székből bélyegezte meg ezt a nagy tapintatlanságot. El voltunk képedve ettől a közléstől, a debreceni urak fel voltak háborodva, mert egyikünk sem hallotta a »Gott erhalte«-t, pedig mindannyian ott voltunk. Ellenben láttuk, amint a király tízezernyi tömegek ujjongó lelkesedésétől körülvéve, feszes tisztelgő állásba helyezkedett és kezét állandóan tisztelegve sapkáján tartotta, míg az európai hirű debreceni dalárda a Hymnust énekelte. Oldalán pedig ott állott végig a királyné is. A »Gott erhalte«-ból pedig csak annyi volt igaz, mint utóbb hitelesen megállapítottuk, hogy a királynak az udvari kocsiból való kiszállásakor a katonai zenekar tényleg belefogott abba, de Ő Felsége az első hangnál már leintette. Olyan gyorsan történt az egész, hogy senki közülünk még csak észre sem vette.

Ez az álhír volt egyik megindítója az október 23-iki képviselőházi végzetes eseményeknek, melyekről mi csak másnap reggel értesültünk Budapesten. Ugyanis a nyugati pályaudvaron megérkezve, a kereskedelemügyi minisztérium elnöki osztályának akkori derék főnöke, Ary Pál dr., mostani helyettes államtitkár fogadott azzal a jelentéssel, hogy én tegnap – lemondtam. Még csak meg sem lepett a közlése, mert megszoktam már kilenc hónapi miniszterségem alatt a lemondásokat, ez a negyedik volt. Annál inkább megleptek annak később tudomásomra jutott szomorú körülményei. Az örökké emlékeztető szép debreceni nap ilyen befejezésére nem gondolhattunk! Károlyi Mihály és országrontó társai váratlanul célt értek . . .

Az „őszirózsás forradalom”

Ezeréves történelmünk egyik legszomorúbb eseménye az 1918 októberi lázadás. Következményeiben, eredményeiben legvégzetesebb, leggyászosabb. Ilyen súlyos következménye az országra ezer éven át eseménynek még nem volt. Forradalomnak szeretik szereplői nevezni, pedig nem egyéb a legközönségesebb lázadásnál, annak minden ismérvével. Nem volt abban semmi, ami forradalomnak lenne nevezhető. Egyszerű összeesküvés volt az. Mert hát ki ellen kelt volna fel »az ország«; kivel szemben kellett a népjogok kivívásáért az elnyomatás ellen forradalmi eszközökhöz nyúlni? Egy zsarnok uralkodó ellen? A háború felidézője vagy a béke ellensége ellen? A békét kellett talán kierőszakolni tőle? Akkor, mikor a háború már nem volt megnyerhető és csak egy becsületes békében lehetett még remény! Forradalmak zsarnokok ellen népjogokért szoktak kitörni, de nem egy kisedd politikai desperádó-csapat – mint Tisza István őket jellemezte – hatalomvágyáért, mely tudatosan, tervszerűen hiúsított meg minden kibontakozást, csakhogy maga számára biztosítsa a hatalmat. Károly királyról csak nem mondható, hogy zsarnoki hajlamú lett volna! Vele szemben, aki elejtette Tisza Istvánt, tulajdonképpen a választójog miatt és a trónról követelte spontán, minden külső befolyás nélkül az általános, egyenlő választójogot! Vele szemben, aki nem egy tekintetben szakított dinasztiája négy-százéves tradíciójával éppen a demokratikus irány tekintetében, csak nem kellett a választójogot forradalmi eszközökkel kierőszakolni! A békének igazibb, őszintébb barátja pedig nálánál nem volt; aki nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem annak létrehozására. Avagy akarta-e valaki a mérvadó tényezők közül a háború céltalan folytatását, hogy azért kellett kierőszakolni a békét? Nem-e történtek békekezdeményezések a monarchia részéről még a szövetség ellenére is, csakhogy megindíttassék a béke-lavina? Nem-e bontakoztak ki már a fegyverszünet első tünete; nem indultak-e meg már eziránti tárgyalások, amikor ők »forradalmat« próbáltak csinálni? Közönséges lázadás volt biz' az csak, elősegítve a helyzet sajnálatos körülményei által. Rút összeesküvés egy jóhiszemű, fiatal, az uralkodásban még kevés tapasztalattal bíró, a körülmények súlya alatt

roskadozó uralkodó nagyrészen általuk is felidézett szorult helyzetének kiaknázása, hogy azután ezt a nemesszívű uralkodót a legközönségesebb módon elárulhassák. Ez volt az ő forradalmuk. Ennek a »forradaloménak is, hogy sikerüljön, grófra volt szüksége, ennyire demokratikus volt az. Egy gróf kellett hozzá, aki megtagadva honszerző őseit, aki még röviddel azelőtt írásban biztosította koronás királyát – magam láttam azt a lojalitástól duzzadó írást – hogy nincs nálánál hübb alattvalója és élete végéig hűséggel lesz hozzá. Ami nem akadályozta abban, hogy három héttel gonosz lázadása előtt, október 11-én, amikor a nemzet nagy részének régi vágya, a perszonális unió már biztosítva volt, azt ne mondja, hogy »*egyelőre* ez is megoldás«. Bűnös terve már akkor régen megfogalmazott volt benne. Ezért akadályozott meg ő és társai minden kibontakozást, mikor még meg lehetett volna menteni az országot. Azt mondják, hogy ama bizonyos október 23-ika volt az első etappja az »őszirózsás forradaloménak, amikor az ő kis csoportja, a debreceni »Gott erhalte«-mesével és a horvátoknak Fiúméba történt betöréséről szóló hamis távirattal azt a képviselőházi tumultust provokálta, melynek eredményeképpen Wekerle azzal a kikötéssel és általuk is elfogadott feltétellel, hogy koncentrációs kormány alakul, lemondott, mely feltételt a »nemes gróf« és barátai természetesen nem tartották be. Hisz ha betartják, megghiúsul lázadási tervük. Nagy tévedés azt hinni, hogy ez volt az első etappe azon a végzetes úton, melyen az országot bukásába sodorták. Ez csak az első kitörés, az első sikerük volt azon az úton, elősegítve az akkori ellenzék tudatos megfélemlését által, hogy csak a Wekerle-kormány megbuktatása a cél.

Az aknamunka sokkal régebbi keletű. Első nyomaival már 1918 áprilisában találkoztam, mikor mint dezinált miniszterelnöknek tárgyalnom kellett Károlyi Mihály gróffal is. A szociáldemokratákkal – mint már említettem – megegyezésre juthattam volna, ők sokkal mérsékeltebbek, belátóbbak voltak, az ellentétek nem látszottak áthidalhatatlanoknak, becsületes nyíltsággal meg is mondtam ezt neki, ez volt a hibám. Erre ők, az állítólagos polgári párt túllicitálták a szociáldemokratákat, ő dezavualtatta magát pártja által. Mi sem természetesebb, hogy a szocialisták nem lehettek náluknál mérsékeltebbek. A megoldást ők ezzel megghiúsították, ez volt céljuk, mert ha a megoldás sikerül, ők visszaesnek korábbi jelentéktelenségükbe. Nekik nem felelhetett meg egy erőskezű kormány alakulása, mely kisdud játékuknak útját állhatta volna.

Végzetes, de tervszerű útjuknak második etappe-ját két hónappal később volt alkalmam megfigyelhetni, a júniusi nagy sztrájk alkalmával, melynek értelmi szerzői abban a részében, hogy az minden elfogadható ok nélkül országos politikai jellegűvé lett, ők voltak. Ez akart az első erőpróba lenni. Én úgy kerültem ebbe bele, mint Pilátus a krédóba. Semmi közöm nem volt hozzá, semmi részem nem volt benne. Mégis ellenem irányították mérgezett nyilakat. Nem rajtuk múlt, hogy nem sikerült engem leteríteniük. A jó szándék meg volt hozzá. A kiadott jelszó volt, »az erős kéz« letörése.

Az államvasutak gépgyárában tört ki a nyugtalanság a munkások között, mely – sajnos – odafajult, hogy a gyárban állandó szolgálatot teljesített csendőrség fegyverhez nyúlt és három vagy négy munkásemberélet esett áldozatul. A gépgyár nem tartozott hozzám, az állami vasművekkel együtt egységes vezetés alatt állott a pénzügyminiszter alatt. Nem is tudtam semmit a kora délelőtti időben történt sajnálatos eseményről, nem jelentették nekem, csak délfelé a képviselőházba menet értesültem róla. A Ház előtt nagy meglepetésemre nagy rendőri és katonai készenléletet találtam, ott jelentette kérdésemre a parancsnokoló rendőrfőtisztviselő a történeteket. A háttérben működő erőkről, az egész mozgalom főfészkéről Méhely Kálmán – négy hónapra ezután Garami Ernő államtitkára – és két társa tettek nekem jelentést, bizalmas információkkal szolgálva, majd június 25-én jegyzőkönyvbe is foglalták észleleteiket a június 20-24-ig tartott eseményekről. Ebből a jegyzőkönyvből és az ugyanakkor nyert rendőri jelentésekből állapíthattam meg az összefüggést. Június 20-án, a sajnálatos gépgyári összeütközés napján a »szakszervezet egyedül helyes politikája gyanánt« az még azon az állásponton volt, hogy az esetet nem engedik a többi gyárra áttérjedni, azt lokalizálni kell az állami gépgyárra. Böhm Vilmos, »az őszirózsás forradaloménak ez az egyik főszereplője, Károlyi hadügyminisztere, a későbbi bolsevista vörös hadsereg főparancsnok, aki Méhely Kálmánnal akkoriban sűrű vonatkozásban volt, vállalkozott erre. Déltájban összeült a szakszervezeti vezetőség és Malasits Gézának, a Vas- és Gépgyárak Egyesületébe leadott telefonjelentése szerint ilyen értelemben is határozott. A Károlyi-párt azonban nyomban akcióba lépett, a rendőri jelentések szerint Károlyi Mihály állandó tanácskozást folytatott Garami Ernővel és társaival, »kinek megjelenése – írja Méhely Kálmán – a helyzetet megnehezítette, a tárgyalást intranzigensebbé tette. A szakszervezeti vezetőség kéretett engem, hogy fogadjam őket sérelmeik előadhatására.

Én készséggel vállalkoztam erre, meg is volt állapítva a fogadtatás ideje, de ekkor Garami azzal állott elő, hogy ehhez előbb a munkásság hozzájárulását kell kikérniök, minélfogva fogadtatásuk elmaradt. Közben a rendőrség jelentése szerint, mely nyomon kísérte Károlyiék tárgyalásait, a politikai befolyások következtében a sztrájk politikai jelleget öltött és az egész országra terjesztetett ki; a vasúti közlekedést akarták lehetetlenné tenni, hogy ezzel megbénítsák a hadműveleteket. Milyen magyar emberek voltak ezek! Szerencsére azonban ez nem sikerült nekik, mert a becsületes, hű vasutasok nem voltak erre kaphatók. Meg is tettem természetesen a szükséges intézkedéseket tervük ellen. Ellenben a Vasmunkások bizalmiférfi testülete június 22-én este megalakította az országosnak kimondott sztrájk, illetőleg »a harc vezetésére« *a munkástanácsot*. Ez volt az első forradalmi szervezet. Akkor – sajnos – a kormány nem tulajdonított annak nagyobb jelentőséget.

Természetes, hogy Károlyiék a képviselőházban is igyekeztek zavart csinálni, engem választva ki koncentrikus támadásaik középpontjául. Támadás támadást ért, segítséget kaptak a demokrata Pető Sándorban is, aki nem átalotta előállani valami »Budapest és környékbeli vas- és fémipari gyárok 1270 bizalmiférfia« panasz nyilatkozatával és amikor kértem, hogy mutassa meg nekem azt, hadd lássam, kik azok, eleintén vonakodott azt megtenni, majd megmutatta a híres förmedvényt, melyen nem volt egyetlen név sem, csak az volt odanyomtatva: »1270 bizalmiférfi«. Nem is értettem, miért nem nyomattak ötezret, vagy még többet, ugyanoly joggal azt is megtehették volna. A támadásokat a Ház túlnyomó nagy többségének tüntető tapsai között visszavertem, kimutatva azoknak teljes alaptalan és tendenciózus voltát. Ekkor más eszközöz folyamadtak. Előbb egy magyar politikus útján próbáltak a királyra hatni, majd az osztrák szociáldemokratákhoz fordultak, hogy azok eszközöznék ki Károly királynál elejtésemet, abban az esetben a sztrájk rögtön megszűnik. A király maga mondta el nekem ezeket és válaszát ezekre: »Az ügy jó kezekben van, nincs okom beavatkozásra.« Nem is avatkozott bele, átlátott ezen a gyanús szítán. Egyrésztől a háborúban rendezett általános országos sztrájkkkal megrontva kifelé a helyzetet, kényszerhelyzetet teremteni, másrészt ennek érdekében engem kilőni Wekerle mellől, akit az erős kéz emberének néztek és akiről tudták, hogy nem vagyok alkura kapható. Ezért is intéztek minden támadást ellenem, jóllehet az egész esethez nekem semmi közöm sem volt.

Az akció nem sikerült, az általános országosnak rendezett sztrájk megbukott, csak a vasúti munkások állottak vidéken is kötélnek, de ezek viszont nem okozhattak semmi nagyobb bajt. A rend fenntartása mellett minden törekvésem odairányult, hogy fegyveres összeütközésre ne kerüljön a sor, ártatlan vér ne folyjon; nem is történt, amit azonban csak teljes felkészültségünknek köszönhattunk. Nyolc nap múlva összeomlott az egész sztrájk, a félrevezetett munkásság ismét vak eszköze volt a politikának. Károlyiék előkészített lázadásának ez az etappeja tehát kudarcra végződött. Csodálatos módon a politikának ekkor sem nyílt ki a szeme, még mindig nagyobb volt a Tisza – Wekerle elleni gyűlölet, semhogy meglátták volna az országot erről a részről fenyegető veszedelmet. Magunknak egyedül kellett folytatnunk a küzdelmet ellene. Károly király magához rendelt a sztrájk megszűnése után, elismerését akarta külön kifejezni nekem, megelégedését, örömét különösen afölött, hogy nem került fegyveres beavatkozásra, mert az a gondolat borzasztó volt reá nézve, hogy mialatt hős katonái az ellenség golyóinak vannak kitéve, itthon katonáinak fegyvert kelljen használniuk a lakosság ellen. Ilyen nemes gondolkodású volt, még akkor is olyan alattvalóira is gondolt, akik ellene aknamunkát folytattak!

Ezen kudarc után látszólag nyugalom uralkodott a berkekben amaz október 23-ig, melyről már szoltam. Azonban – mint utóbb kitént – csak látszólag, csak éppen mi nem tudtunk aknamunkájukról, kitűnő (!) hírszolgálatunk nem tudta, mi történik körülötte. A főkapitány a más oldalról nyert információkra mosolygott, mikor öt nappal a híres október harmincadiki éjszakát megelőzően a »forradalom« első hírei érkeztek hozzánk. Október 25-én éjjel fél egy órakor megszólal Andrássy-úti lakásom külön miniszteri telefonja – ugyanis egész külön vonalam volt, csak minisztertársaimmal összekötve, melyet nem kellett kapcsoltatni, automatikusan működött – Szurmay Sándor honvédelmi miniszter hívott fel. Mindig éjjel szoktam a minisztérium aktaszerű munkáját végezni, nappal nem jutottam soha hozzá, így akkor is. Arra kért, hogy jönnék fel azonnal a honvédelmi minisztériumba, nagyon sürgős. Kérdésemre, hogy mi lehet olyan sürgős ebben a késő éjjeli órában, azt a furcsa választ adta, ne kérdezzek sokat, hanem siessék, mert nála biztonságban leszek, ott lesznek Wekerle és a többi miniszterek is. Nem értettem a dolgot, különösen, hogy mit jelentsen az, hogy nála biztonságban leszek, de erre nem volt mit tennem, ő leküldte utánam autóját és én felmentem hozzá a várba. Ott voltak akkor már

Wekerle, Tory Gusztáv igazságügyminiszter és néhány magasrangú katonatiszt. A többi Budapesten volt minisztert vártuk, csak Serényi Béla gróf izente, hogy nem megy, hagyják őt békében aludni, nevetséges így aggodalmaskodni. Kérdésekre Szurmay a következőket mondta el: Andrassy Gyula gróf este Bécsbe utazott, átveendő a külügyminisztérium vezetését és magával akarta vinni az időközben külügyi osztályfőnökké kinevezett Windischgraetz Lajos herceget is. Vonatindulás előtt megjelent nála a pályaudvar miniszteri várótermében mostohaleánya, gróf Károlyi Mihályné és zokogva mondta meg neki, hogy azon az éjjelen kitör a forradalom. Andrassy azzal hagyta hátra Windischgraetz herceget, hogy azonnal közölje ezt a kormánnyal a szükséges óvóintézkedések megtehetése végett. A herceg elküldte ezzel az izennel magántitkárát Szurmayhoz, aki megtette a kellő intézkedéseket, készenlétbe helyezte a helyőrséget, avizáltatta a rendőrséget és így tovább. A minisztereknek a kellő katonai védelem alatt álló honvédelmi minisztériumba való felhívását azért tartotta szükségesnek, mert ha valami komoly háttér van az ilyenek, mindig azoknak elfogatásával szokott az kezdődni.

Tüvé tétettük a városban Windischgraetz herceget és Sándor László főkapitányt, nem lehetett őket megtalálni, végre félkettő felé megjelent utóbbi, vacsorán volt valahol és csaknem szemrehányást tett Szurmaynak, amiért felült ennek a mesének, mely egyenesen lemosolyogni való, ilyenért igazán kár volt alarmit fúvatni. Majd később megjelent Hunyady József gróffal Windischgraetz is, valamint az azon éjszakán Bogát gyalogsági tábornok helyébe »Militärkommandant«-nak kinevezett Lukassich Géza altábornagy. Az ő kinevezését erre a helyre hiába szorgalmaztuk addig, a hadügyminisztérium állandóan rangsori nehézségekkel állott elő, végre az események hatása alatt sikerült Hunyady grófnak ezt azon az éjjelen Gödöllőn keresztülvinni. Lukassich kijelentette, hogy megkísért természetesen mindent a rend biztosítására, de hogy milyenek a helyőrségben a tényleges viszonyok, azt abban a percben nem mondhatta meg, aziránt előbb tájékozódnia kell. Fél három óráig vártunk a honvédelmi minisztériumban, akkor jött a jelentés a Nemzeti Tanács megalakulásáról, melynek kiáltványát hozták fel hozzánk. Ez volt ennek az éjszakának forradalmi eseménye. Hogy nem történtek meg ellene nyomban a legerélyesebb intézkedések, annak oka az volt, hogy sajnos, a kormány tagjai között nem tudott erre nézve egyhangú vélemény kialakulni, sőt mikor a helyzet mind

fenyegetőbb jelleget kezdett öltetni és a lázadás ismérvei mind világosabban jelentkeztek, Szurmayval ketten nem tudtuk a statárium kihirdetését kierőszakolni, mert állítólag nem volt reá – paragrafus. Mennyi bajt is okoztak már azok a paragrafusok!

Ez alatt Gödöllőn folytak az ú. n. kihallgatások és következett a király Bécsbe utazása az ottani kormányválság elintézésére, Károlyi felvitele Bécsbe, ottani mellőzése, József főherceg megbízása homo regiussá, az ő szinte emberfölötti erőfeszítései kormányalakításra, majd felajánlása annak, hogy ő maga alakít kormányt, ha abban minden párt részt vesz. De Károlyi ezt is meghiúsította. Mindenki elfogadta ezt a megoldást, méltányolva az ország válságos helyzetét és ebben a főherceg természetes áldozatkészségét, csak éppen Károlyiék nem, ők más kormányba nem akartak belépni, csak a magukéba. A válság Hadik János gróf miniszterelnökké való megbízásával végződött, akinek kabinetjét október 31-én kellett volna kinevezni. Még október 30-án este a pártkörben Tisza néhányunkkal bizalmas megbeszélést folytatott, hogy Kürthy Lajos báró elfogadja-e a neki felajánlott közéleti miniszteri állást? Mindnyájan, ő is természetesen a mellett voltunk, hogy mindenkinek pártkülönbség nélkül meg kell hoznia most a tőle kívánt áldozatot. Kürthy onnan ment fel Hadikhoz, kijelenteni a tárca elfogadását, tőle tudtuk meg visszajöttkor az új kabinet hiteles listáját.

Reggelre kitört az »őszi rózsás forradalom«. Meg kellett akadályozni az új kormány megalakítását. Károlyi megmondta a homo regius főhercegnek, ha nem ő lesz a miniszterelnök, forradalom tör ki. Beváltotta szavát. Kierőszakolta kinevezését, melynek segítségével elárulhatta koronás királyát. A perszonális unió még »egyelőre« sem volt elég.

Az »őszirózsás forradalom« első látható eredménye Tisza István meggyilkolása volt. Azon az éjszakán, október 31-ről november 1-re virradóig, a kiáltott izgalmaktól betegen feküdve, félelem órá tájban becsöngették lakásomon. Két detektív kért bebocsáttatást. Ilyen látogatásra már egész nap vártam, el voltam készülve az elfogatásra, ilyenkor ez szokott a miniszterek sorsa lenni, azokat kell elsősorban ártalmatlanokká tenni. Elő is készítettem erre családomat. Kértem a detektíveket, hogy jöjjenek reggel, akkor is rendelkezésükre állok, szavamat adom nekik erre. Ők nem tágitottak és viszont azt izenték be az ajtón át, hogy nincs szó ellenem való eljárásról, hanem ellenkezőleg életem megmentéséről, ebben nincs vesztegetni való idő, kérik a sürgős bebocsáttatást, mielőtt késő lenne. Családom bebo-

csátotta őket. Elmondták jövetelük célját: el kell engem távolítaniok hazulról. Tiszát az este meggyilkolták, dacára annak, hogy nyolc csendőr őrizte. A főkapitányság hiteles értesülést kapott, hogy Wekerlet és engem is még azon az éjjelen eltesznek láb alól; nem tudnának megvédeni, tehát nyomatékosan kérnek, hagyjam el rögtön a házat és tartózkodjam néhány napig elrejtve, ők nem is akarják tudni, hogy hova megyek. Becsületes, derék két detektív volt, akik nem távoztak el a lakásomból addig, míg magam nem hagytam azt el, azontúl családomat őrizték éjjel-nappal, nehogy annak legyen bántódása.

Tisza István becstelen meggyilkolása pillanatnyi megrökönyödést okozott a diadalittas táborban. Hogy valami nagyon buzgókodtak volna a tettesek kinyomozásában, azzal még a leggyűlöletesebb rosszakarat sem vádolhatja őket. Libits Adolf beszélt el, hogy valami túlságosan nem voltak meghatva tőle, mikor a gyilkosság hírért vették, ő volt a gyászhiRNök. Október 31-én este József főherceg palotájában gyűlt össze a telefonikus úton nyert felhatalmazás alapján a főherceg által kinevezett kabinet eskütétel céljából, mikor Libits berohant, hogy a gyilkosság hírért fenséges urának jelentse. Csak az igazságügyminiszterségre kiszemelt Szladits Károly dr. – ez a különben kiváló jogtudós – ijedt meg ettől a gazzettától annyira, hogy nyomban otthagya a társaságot és nem kért a megtiszteltetésből.

A másnapra reá már bekövetkezett forradalmi eseményekre való tekintettel, de talán egyébként is, nem lesz érdektelen ismerni azt a miniszteri esküt, melyet ezek az urak október 31-én este letettek. Ez eskü szövege egyenlő mindenkinél, eltérés csak annyiban van, hogy a nem katolikusoknál elmaradtak a »boldogságos szűz Máriára és Istennek minden Szentjeire« szavak. A Károlyi Mihály esküjét adom itt közre, melynek általa aláírt szövegét a miniszterelnökség őrzi. Ennek az eskünek a szövege a következő:

»Én Károlyi Mihály gróf esküszöm az egy élő Istenre, a boldogságos szűz Máriára, s Istennek minden Szentjeire és örökös földi Fejedelmeknek, legkegyelmesebb Uramnak, felséges és hatalmas Első Károly ausztriai Császár, Csehország királyának, stb. és Magyarország e néven negyedik apostoli királyának, hitemre fogadom, ígérem, hogy Ő császári s apostoli királyi Felségéhez örökké hű, engedelmes és hódoló leszek, – Ő Felségének, örököseinek és utódainak dicsőségét, méltóságát,

hasznát mindenkor fenntartani és előmozdítani igyekszem, kárát pedig erőm szerint elhárítom, az ország törvényeit megtartom, – magyar felelős miniszteri tisztemben Ő császári s apostoli királyi Felségének utasítása, parancsai és a törvény rendeletei szerint híven eljárandok – legnagyobb gonddal azon leszek, hogy a királyi jogok, mentességek és kiváltságok csorbulást vagy rövidséget ne szenvedjenek, sőt szilárdul megőriztessenek és fentartassanak, bármi ügyben tanácsadásra felhívatván, gyűlölséget, szeretetet, kedvezést s bármi kedveskedést, vonzalmat, vagy megvesztegetést félretéve, hű és belátásom szerint legjobb tanácsot adandók, – Ő császári s apostoli királyi Felsége szándékait, titkait senkinek fel nem fedezem, nem nyilvánítom, senki iránt részrehajlással nem viseltetendem, s egyedül a méltányosságot követendem, s végre mindent teendem, mi hű és hitesebb miniszterhez illik, – mi tőle megkívántatik, mi a becsületességgel és igazsággal megegyezik.

Valamint pedig jelenleg Ő császári és apostoli királyi Felsége birtokai határán belül vagy kívül semmi titkos társaságnak, titkos szövetségnek tagja nem vagyok, úgy jövőre is magamat ilyenemű szövetségbe semmi szín alatt nem avatom.

Isten engem úgy segéljen, *boldogságos szűz Mária és*

Istennek minden Szentéi!

Károlyi Mihály s. k.

Libús Adolf s. k.

Kállay Frigyes s. k.

mint tanúk.

Budapest, 1918 október 31.«

Ezt a súlyos esküt letette Károlyi Mihály gróf október 31-én, dacára annak, hogy – mint hitelesen megállapítottatott – október 27-én, tehát öt nappal előbb József főhercegnek Bécsből lejövet a vasúton kijelentette, »hogy most már csak Magyarország teljes függetlenségével lehet a kérdést megoldani, a trónra azonban Károly királyt nem tartja alkalmasnak és helyette a főherceget óhajtaná uralkodónak«. Hogy a főherceg ezt rögtön visszautasította, ezt felesleges külön kiemelni.

Még jóformán meg sem száradt a tinta azokon az eskü-okmányokon, melyeket azok az urak október 31-én este aláírtak, már nem állották esküjüket, hanem november 1-én délután, mikor csak aznap reggel jelent meg a hivatalos lapban kinevezésük, megjelentek négyen a főhercegnél, előadva, hogy a helyzet tegnap óta lényegesen

megváltozott, veszélyesre fordult, ennek ellensúlyozására ők kénytelenek proklamációt kiadni a nemzethez, melyben kijelentenék, hogy a kormány a hatalmat a néptől bírja és az ország kormányformája fölött a nemzetnek kell majd döntenie stb. Ugyanekkor kitalálták azt a mesét, melynek terjesztéséről természetesen kellő gondoskodás volt már jó előre, hogy a király a horvát kérdésben kész lett volna koronázási esküjét megszegni, a nép tehát nem tűr meg olyan kormányt, mely ilyen uralkodónak tett esküt, követelik tehát esküjük alól való feloldásukat, mert ellenkező esetben a nép kikiáltja rögtön a köztársaságot. Mindezt persze előző napon még nem tudták! Ez mind egy éjszaka műve volt! Mialatt pedig a főherceg telefonon beszélt a királylyal, berohant Jászi Oszkár a szobába, közölve, hogy jrnost már ez is késő, most már csak a király lemondása mentheti meg a helyzetet. Még mielőtt a király az eskü alóli felmentés ügyében döntött volna – elég hiba volt az alól őket felmenteni – Károlyi Mihály egy esküszöveget küldött a főhercegnek aláírásra, melyben ez volt: »esküszöm, hogy a magyar köztársasághoz hű leszek«. Akkor pedig ezek az urak még a miniszteri eskü alatt állottak! És a köztársaság csak november 16-án lett kikiáltva. Persze úgy, ahogy! Még soha Magyarország ezeréves történetében ilyen durva visszaélés a nép nevében nem köveítetett el, mint akkor. Itt dőlt el ez ország és a monarchia sorsa. Ez a nyilvánvaló lázadás pecsételte azt meg. Ennek érdekében akadályozták meg ezek az országba visszatérni akaró koronás király visszajövetelét akkor, mikor még miniszteri eskü alatt állottak. Nem foglalkozom az ú. n. népköztársasági kormány dolgaival, csak azt akarom megemlíteni, hogy amikor november 16-án önmaga föloszlatására kényszerítették a képviselőházat – az is egyik szégyenfoltja marad az akkori általános begyulladásnak, hogy a képviselőház ezt önmaga mondta ki magáról – nekünk volt minisztereknek, kik mellesleg megjegyyezve, soha felmentve nem lettünk, megizenték, nehogy arra a képviselőházi ülésre elmenjünk, mert pusztá jelenlétünk is felizgathatná a tömegeket. Ugyanakkor jött haza teljesen rendben, szigorú fegyelemben, egészen felszerelve a két székely dandár Kratochwill ezredes parancsnokságával, itt volt Budapest alatt, készen a régi rend visszaállítására, de nem volt, aki vállalkozzék vele. Még akkor is meg lehetett volna menteni a helyzetet. Maga Kratochwill beszélt el ezt nekem, mikor a román fogságból kiszabadulva, mint régi ismerősét felkeresett, gyermekkorából ismerem még ezt a kitűnő katonát, apja az én időmben a brassói honvédezrednek volt a parancsnoka.

1919 február 23-ig nem történt semmi különös velem. Ekkor megjelent nálam egy felvidéki szövőgyári igazgatónak fia, akinek – mint később megtudtam – vonatkozásai voltak a szociáldemokrata vezérekkel és figyelmeztetett, hogy veszély fenyeget engem, jó lenne valahogyan eltávoznom. Nem tulajdonítottam ennek a közlésnek semmi fontosságot és ezt annál kevésbbé, mert néhány héttel azelőtt ugyanazt a hírt kaptam a Fásor-szanatórium egy derék, becsületes orvosától, Rozgonyi dr.-tól, aki ezt a szocialista ápolószemélyzet köréből hallotta. De csakhamar meg kellett tudnom, hogy ennek a hírnék komoly alapja van. Február 24-én a munkástanács ülésén követelték »a régi rend bűnöseinek« börtönbe vetését, mire a hírhedt Böhm Vilmos kijelentette, hogy »kétszer huszonnégy óra alatt a főbűnösök ülni fognak«. Ez véletlenül egybeesett a Népszava ellen intézett kommunista-lázadással, amikor már »tenni kellett valamit« a mind hangosabbá váló kommunisták ellen, el is fogták vezetőiket. Másnap, február 25-én este egynegyed tíz órakor becsengettek lakásomon és bejelenttetie magát egy rendőrtisztviselő. Másodmagával lépve be hozzám, a bemutatkozás után következő – hivatalos felírás, szám és pecsét nélküli – írást adott át nekem:

»A minisztertanács elhatározta, hogy Önt felelősségre vonja amiatt, mert a háború megindítása és céltalan folytatása körül követett magatartásával egyik főokozója volt az ország külpolitikai és gazdasági helyzete megromlásának. A vád alá helyezésről és az ítélobírásról külön néptörvény fog intézkedni.

A népköztársaság érdekeire aggályos volna, ha Ön a felelőség alól magát az országból való eltávozásával kivonhatná. Ezért a minisztertanács az 1919. évi XX. néptörvény 1. szakasza alapján elrendelte az Ön őrizet alá helyezését.

Ennek végrehajtásában felszólítom Önt, hogy Laky Lajos dr., rendőrtanácsosnak, akit e rendeletem végrehajtásával megbíztam, további utasításait saját érdekében minden ellenkezés nélkül teljesítse.

Budapest, 1919. évi február hó 25.

Dr. Nagy Vince.«.

A szegény, becsületes rendőrtisztviselő a legnagyobb tapintattal, a szó szoros értelmében könnyek között tett eleget hatalmat bitorló főnöke parancsának, nekem kellett őt megnyugtatnom, hogy mint szegény ember, aki kenyereért szolgál, nem tehet mást. A rendőr-

tanácsos felkért, hogy legyenek másnap reggel öt órakor készen, akkor utánam jön, vidékre kell engem kísérnie, ahol a kormány internálni fog; hogy lakásomat addig ne hagyjam el, minthogy ezen irat átvételétől kezdve már internálnak kell magamat tekintenem. Annyira figyelmes volt, hogy a magával hozott detektívet sem hagyta hátra.

Tehát megtörtént az, aminek bekövetkezésére előre figyelmeztettek! Utóbb tudtam meg elfogatásom történetét. Mikor a kormány polgári miniszterei sürgették a kommunisták elleni eljárást, a szocialista miniszterek ehhez csak oly feltétellel járultak hozzá, ha ugyanakkor minket is elfognak. Ezzel lelkiismeretüket már megnyugtathatták, hogy kommunista barátaik ellen megengedik az eljárást.

Másnap reggel pont 5 órakor megjelent a rendőrség kiküldöttje két detektívvel, egy csukott autóval és elvittek a keleti pályaudvarra, ahol talákoztam Szurmay Sándor barátommal, akinél szakasztott úgy ment végbe minden, mint nálam. A rendőrtanácsosnak meg volt tiltva megmondani, hogy hova visznek.

Csak az úton tudtuk meg, hogy a zalamegyei Búcsú-Szent-László községben lévő kis ferencendi kolostorba visznek bennünket, ahol nyolc cellát rendeztettek be, mert úgy volt, hogy több társunk lesz még. Hogy miért maradtunk csak magunkra, azt sohasem tudtuk meg. A keleti pályaudvaron valósággal elbújtattak bennünket, úgy vittek ki a számunkra készen álló kocsihoz, melynek egyik szakaszában mi ketten Szurmayval és a két rendőrtisztviselővel foglaltunk helyet, a másikban hat vagy nyolc detektív, a kocsis másik részében pedig egy határrendőrségi felügyelő vezetésével tizenkét fegyveres határrendőr volt elhelyezve. Így cipeltek el bennünket fűtetlen vasúti kocsiban télvíz idején. Szombathelyen nagy kitüntetés várt reánk, tizennégy órai utazás után átfázottan odaérkezve, a főispán és a rendőrkapitány fogadott bennünket az állomáson és jóllehet szigorúan bizalmasan kezelték minket, a kijáratnál egy részeg egyenruhás csoport fogadott, mely Wekerlet várta és folyton kiabálta »Hol vagy Weki, hadd köpjünk szembe.« Csak egy ügyes detektívfogásnak köszönhattük észrevétlen kisurranhatásunkat, aki valahogyan belekötött az egyik ittas emberbe, mi fölött parázs kis összetűzés támadt köztük, ezalatt mi egérutat nyerhettünk. Szombathelyen másfél napot kellett vesztegelnünk, ebből huszonnégy órán át fűtetlen szobában, egy szállodában, mely egész télen nem volt fűtve, ott tudtuk meg a főispántól, aki adta az ártatlant, tőlünk tudakolva, hogy miért is fogtak bennünket el, hogy nem visznek Búcsú-Szent-Lászlóra, mert nem bíznak az ottani lakosságban, az még kiszaba-

dítana bennünket, hanem Sümegre, az ottani zárdába. Megörültünk ennek, mert Sümegen lakik Eitner Zsigmond volt képviselőtársunk, ott majd csak megleszünk valahogyan. Azonban éppen erre való tekintettel és meg azért, mert ott sok volt katona lakik, akik Szurmay alatt szolgáltak, nem mertek oda sem küldeni, azért időztünk olyan sokáig Szombathelyen, míg telefon útján megállapodtak Budapesttel, hogy hová is vigyenek hát bennünket? Végre is Szentgotthárdban állapodtak meg, az ottani cisztercita-kolostorban. Odavitték bennünket 28-án reggel, beállítva velünk és teljes kíséretünkkel minden előzetes értesítés nélkül Ott a budapesti rendőrtisztek átadtak bennünket – bizonyára jegyzőkönyvet is vettek fel rólunk – a határrendőrségi felügyelőnek, aki éppen olyan kifogástalan korrektséggel viseltetett irányunkban, mint a rendőrségi tisztviselők. Megjegyzendő azonban, hogy az egész úton egy pillanatra sem hagytak magunkra, közönséges gonosztevők módjára kellett bennünket őriztetniök, éjjel-nappal állandóan detektív volt a szobánkban, természetesen azon a címen, hogy ne legyünk esetleg idegenek alkalmatlankodásának kitéve. Szentgotthárdon pedig ugyancsak éjjel-nappal fegyveres határrendőr állott őrt lakásunk ajtaja előtt és a kolostor kijáratánál is. Az igaz, hogy a katonák is kifogástalan tisztességtudással viselkedtek velünk szemben, kivétel nélkül tisztelegtek, ha mellettük elhaladtunk. Látogatást csak a határrendőrségi felügyelő engedelmével és jelenlétében fogadhattunk, csak az ő kíséretében mehettünk le a kolostor kertjébe – azontúl már nem volt szabad mennünk – és levelezésünk az ő cenzúráját igényelte. A szó szoros értelmében foglyok voltunk, a felügyelő a levélcenzurát is a legnagyobb tapintattal végezte, minden levelünket elolvasatlanul láttamozta és az érkező leveleket előttünk bontotta fel, úgy adta át, figyelmeztetett azonban, hogy legyünk óvatosak levelezésünkkel, mert Budapesten még egyszer megcenzúrázzák – titokban. Egy kerti sétánk alkalmával a határrendőrségi felügyelő nagyon bizalmas lett, én nem viszonoztam, nem lévén még tisztában vele; később meggyőződtem róla, hogy jó magyar ember és nincs okunk bizalmatlanságra vele szemben. Ellenforradalmi mozgalmakról beszélt velem, megemlítve, hogy Perényi Zsigmond báró áll a mozgalom élén, az ő kezébe futnak össze a szálak, csak alkalmas pillanatra várnak, akkor ott lesznek ők is, a határrendőrség teljesen rendben van. Ezt később más oldalról is ugyanígy hallottam.

Egy hónapig voltunk a szentgotthárdi kolostorban. Az isteni gondviselés vezérelt bennünket oda. Soha nem múló hálával kell

oltani tartózkodásunkról megemlékezni, mert amit a cisztercita atyák, élükön a nagyműveltségű, kiváló perjellel, Piszter Jenő dr.-ral velünk szemben jóságban, figyelemben, szeretetben tanúsítottak, az egyenesen párját ritkító. Amit az elvetemült gonoszság velünk szemben vétett, azt igazi krisztusi szeretettel akarták e szent életű férfiak, ezek az igazi magyar érzésű hazafiak ellensúlyozni. A rend tagjai valósággal versengtek egymással az irántunk való figyelemben.

Soká nem tudtuk, hogy mi is az az 1919. évi XX. néptörvény, melyre az a hitvány szennyirat jogforrás gyanánt arra nézve hivatkozik, hogy minket »őrizet alá« vehessenek. Végre hetek multán megtudtuk, hogy *ugyanazon a napon*, melyen bennünket elfogtak, publikáltak egy »néptörvény«-t, a »forradalom vívmányait veszélyeztető egyéneknek rendőri felügyelet alá helyezéséről és őrizet alá vételéről«. Hát egy lex specialist alkottak, a mi kettőnk és Mikes János gróf szombathelyi püspök elfogathatására! Egész életem egyik legnagyobb büszkesége az lesz, hogy ezek a lázadók és bitorlók magukra és hitvány alkotásukra nézve ilyen veszedelmesnek tartottak engem! Azt hittem, hogy a független magyar bíróság előtt találkozhatni fogok ezekkel az emberekkel. Százötvenkilenc napi fogságunk után kiszabadulva – mert ezek a hazafiak az elfogott bolsevisták előtt kinyitották ugyan a gyűjtőfogház kapuit, mielőtt átadták nekik a hatalmat, de hármunk kibocsátásáról tudatosan megfeledkeztek, bennünket börtönben hagytak – Szurmayval, a királyi ügyészségnél személyes szabadság megsértése címén bűnvádi feljelentést tettünk ellenük. A miniszteri felelősségről szóló 1848: III. t.-c. rendelkezéseinek durva megsértését az első nemzetgyűlésen is bejelenttem még 1920. május 11-én. Ámde ezeknek az embereknek büntethetlensége még a trianoni szerződésen túl is biztosítva látszik lenni.

A proletárdiktatúra kitörése után nyomban, 1919. március 26-án felhurcoltak bennünket a budapesti gyűjtőfogházba. Itt találkoztunk már Wekerle-vel. Röviddel utána hozták be oda Hazai Samu-t, majd Hohenburger hadbíró altábornagyot. A többiek később jöttek. A »Népszava« akkor a mi bebörtönzésünket úgy regisztrálta, hogy odakerültünk, ahová már régen kellett volna jutnunk, amire már régen megértünk volt, most *övékre* becsapódott mögöttünk a börtön vasajtaja, legfeljebb emlékirataink megírásával foglalkozhatunk, »*ha ugyan lesz még arra idejük*«. Ennél világosabban már nem lehetett megmondani, hogy mi sors vár reánk. Nem is rajtuk múlt,

hogy gyilkos szándékukat nem hajthatták végre. Azoknak köszönhetjük életünket, kiknek ők barátai voltak, az entente itteni misszióinak, kik megismervén őket, viszont nekik nem voltak barátaik, valamint Károly királynak, aki száműzetésében sem feledkezett meg hűséges minisztereiről és Prangins-ból a spanyol király Ő Felsége intervencióját kérte ki érdekünkben. A bécsi spanyol nagykövet kellő eréllyel is lépett fel és a gonosztevők kénytelenek voltak mérsékelni vérszomjukat. Azonfelül, hogy Romanelli saját fejükkel tette őket felelőssé a mi fejeinkért.

Százötvenkilenc napig voltam rabságban. A százhatvanadik napon kerültem ismét szabadságra. Aznap délután vonult be Budapestre – és ezt kellett végig nézнем Andrásy-úti lakásomból – a vörös hadsereg által provokált román megszálló katonaság! 1918. tavaszán Bukarestben, a német és osztrák-magyar hadsereg megszállásával tárgyaltam békét, 1919 augusztus 3-án a román hadsereg bevonulását kellett végignéznem Budapesten! Az »őszirózsás forradalom« dicsőségéből.

Látogatás Pranginsban

1.

Az eckartsaui nyilatkozat.

A debreceni pályaudvaron láttam itthon utoljára Károly királyt. Ott búcsúztam tőle és Zita királynétól, utolsó szavuk volt hozzám: »Viszontlátásra Gödöllőn.« Oda már nem mehettem, ott más irány kezdett érvényesülni, mint amelyet én képviseltem. Hiába sürgették akkor már a munkapárttal egyesült pártunk vezető férfiai, élükön Tisza István gróffal, hogy menjek ki Gödöllőre, jelentkezzem Ő Felségénél és világosítsam fel a való helyzetről, azon bizalomnál fogva, mellyel a király engem kitüntetett, talán lesz ennek még hatása, nem tudtam magam erre elhatározni, lemondásban lévő miniszter voltam, nem véltem magamnak ehhez jogot formálhatni, a fogadatlan prókátor szerepére pedig soha sem vállalkoztam. Utóbb sajnáltam ezt a nagy skrupulozitásomat, bár meggyőződésemmel, hogy nem befolyásolhattam volna az eseményeket. Az történt, amit azon a bizonyos október 25-iki éjszakán Wekerle, Szurmay és Hunyady József gróf jelenlétében Windischgraetz hercegnek megmondtam: »Ha így mennek a dolgok tovább, a király elvesztheti trónját.« Ennek az előjátékát képezték az utolsó gödöllői napok.

Csak szinte két év múltán láttam viszont és utoljára Károly királyt. De már száműzetésében Pranginsban. A nagy felfordulás után 1920. nyarán hagytam el először az országot, hogy súlyos epekőbajomra enyhülést keressek. 1918. nyarán még Karlsbadban lehettem, az ottani víz ennek leghathatósabb ellenszere; 1919. augusztus első hetéig a bolsevisták rabságában ültem, abban az évben nem mehettem sehová, a reakövetkező évben pedig a csehek még nem adtak engedélyt Karlsbadba, hát Badgasteinba küldtek az orvosok. Ezt az első alkalmat, hogy az országot elhagytam, felhasználtam arra, hogy jelentkezzem Károly király Ő Felségénél. Miután előzőleg bejelentettem magam és azt a választ kaptam, hogy Ő Felsége nagyon szívesen fogad és örvend, hogy láthat ismét, augusztus 5-ikén Gasteinből kiutaztam Pranginsba, illetőleg Nyonba, mely ennek a kies, a Genfi-tó partján fekvő kis helynek gyorsvonati ál-

lomása. A vonatnál a király megbízásából Eszterházy gróf fogadott és üdvözölt a király nevében, elkísért a szállodába, ahol Ő Felsége számomra lakást rendeltetett. A pranginsi kastély – egy Napoleon hercegi gyönyörű épület, úgy is hívják »Chateau du Prince Napoléon« – közvetlenül a tó partján, mögötte egy óriási parkkal, melléképületeivel együtt olyan szűk, hogy a királyné két fivére, akik akkor éppen ott voltak látogatóban, sem fértek el benne, ők is abban a szállodában laktak a kísérethez tartozó Eszterházy gróffal; a Hotel des Alpes-ban, ahol nekem foglaltak lakást, mert a király anyja és anyósa érkezvén meg, azokat kellett a kastélyban elszállásolni.

Délután öt óra előtt jelezték Pranginsból telefonon, hogy az udvari automobil elindult és Ő Felsége várja érkezésemet. Az út Nyonból a kastélyig tíz percig tart. Alig szálltam ki az autóból és váltottam néhány szót az engem fogadott Schonta szárnysegéddel, ezzel a kiváló, felséges urához hű, őt a számkivetésbe is követett katonával, máris jelentette az udvari vadász, kit szintén még a jobb időkből ismertem, hogy Ő Felsége a szalonban vár. Egy kis előcsarnokon át egy szép nagy fogadóterembe léptem. Velem szemben a király. Elém siet és ismételt meleg kézszorításokkal örömeinek ad kifejezést, hogy láthat, megköszöni, hogy eljöttem hozzá és érdeklődve egészségem iránt, rögtön szivarkával kínál meg, majd hozzáteszi, el is felejtette, hogy nem vagyok dohányos. Mindketten meg voltunk hatva, én könnyekig, hogy így kell viszontlátnom királyi uramat. De Ő Felsége is nehezen palástolta meghatottságát és bizony néhány percig tartott, míg közöttünk a társalgás megindulhatott. A király nagyon jó színben volt, arca erősebben megférfia-sodott, gyönyörű mély szemei azonban bágyadtabbak lettek és haja kétoldalt bizony szürkülni kezdett. Ennek nyomait különben már 1918. nyarán vettem észre rajta, a piavei nagy vereség után. Arcáról eltűnt az ő állandó, kedves mosolya és azt a szokását is elhagyta, hogy állandóan a bajuszát pödörte, többórai együttlétünk alatt egyetlenegyszer sem tette. Kis, sötétkék nyári zakkókabátban, fehér nadrágban és ugyanolyan cipőben volt, mintha tenniszjátékról jött volna. Szokatlan benyomást tett így reám, jó ideig tartott, míg megszoktam ezt nála, kit soha másképpen, mint egyenruhában nem láttam.

A király legelőször is a Károlyi Mihályék és a kommunizmus alatti szenvedéseim iránt érdeklődött, megjegyezve, hogy kísérletet tett a Szentszék és a spanyol király útján érdekünkben interveniálni, de úgy tudja, hogy ennek valami sok eredménye nem volt. Megköszöntem kegyességét, hogy saját nagy gondjai közepette még reánk is gon-

dolt ezért hálámat kifejezni volt jövedelem egyik indító oka. Azután tájékoztattam a hazai viszonyokról, melyekről bizony nagyon-nagyon hiányosan volt informálva. Részletesen mondatta el magának a pártviszonyokat, az egész politikai helyzetet és az 1920:1. törvény-cikk létrejöttének körülményeit, melynek során elismeréssel emlékezett meg az annak tárgyalásakor a nemzetgyűlésen tartott arról a beszédemről, melyben a Károlyi-féle októberi lázadást ismertettem; birtokában volt beszédemnek, elolvasta teljesen, csak sajnálkozásának adott kifejezést a fölött, hogy nem akadtak mások is, akik ebben az ügyben felszólaltak volna, ez nagyon rossz benyomást tett reá. Részletesen kellett informálnom az ezen törvényjavaslatot megelőzőt pártközi konferenciákról is, melyeken kezdeményezésemre megállapodás jött létre a királykérdésnek egyelőre való teljes kikapcsolására nézve.

Ennek kapcsán szóvátettem az eckartsauinyilatkozatot, mint amely akkor némely részről tudvalevőleg detronizálási alapul akart vétetni, készült is erre nézve törvényjavaslat-tervezet. Ismerni kívántam tehát egyrészt a tényállást a király előadása alapján is, másrészt a király álláspontját ebben, -hogy ha majdan ez az ügy ismét előfordulna, a legitimisták számára tisztázva legyen a kérdés. Erre nézve két törvényjavaslat-tervezet készült. Egyik a miniszterelnökségen, másik az igazságügyminiszteriumban, de utóbbira nézve az akkori igazságügyminiszter, Bárczy István még nem foglalt volt állást. Megismertettem a királyt mindkettővel, történelmi jelentőségénél fogva közlöm is itt azoknak idevágó szakaszát, tudtommal, azok magának az eckartsau nyilatkozatnak kivételével, eddig nem kerültek nyilvánosságra.

A miniszterelnökség szövegezése a következő volt:

»A nemzetgyűlés tudomásul veszi és törvénybe iktatja IV. Károly királynak következő nyilatkozatát: Trónralépésem óta mindig arra törekedtem, hogy népeimet minél előbb a háború borzalmaitól megszabadítsam, amely háború keletkezésében semmi részem nem volt. Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet fejlődésének, mely iránt változatlanul szeretettel vagyok áthatva.

Ennélfogva minden részvételtől az államügyek vitelében lemondok és már eíeye elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövőendő államformáját megállapítja.

Kelt Eckartsau, ezerkilencszáztizennyolc november hó tizenhatodikán Károly.«

Tekintettel arra, hogy IV. Károly király e nyilatkozatával minden részvételtől az államügyek vezetésében lemondott és azóta is az országból távol van anélkül, hogy a királyi hatalmat gyakorolná, a nemzetgyűlés addig is, míg az állami főhatalom gyakorlásának végleges rendezése megtörténik, az államfői teendők ellátására a magyar állampolgárok közül titkos szavazással kormányzót választ.«

Ezzel szemben állott az igazságügyminiszteriumban készült következő szöveg:

»A nemzetgyűlés törvénybe iktatja IV. Károly királynak következő nyilatkozatát: (Következik a nyilatkozat.) »Tekintettel arra, hogy IV. Károly király e nyilatkozatával saját személyére nézve az államügyek vitelében minden részvételtől lemondva, a főhatalom gyakorlása tekintetében a rendelkezést a nemzetre ruházta és az országot a legválságosabb időben elhagyván, a királyi hatalmat e nyilatkozat óta nem is gyakorolja; tekintettel továbbá arra, hogy Magyarországnak és társországainak a volt osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságokkal és országokkal fennállott feloszthatatlan és elválaszthatatlan együttbirtoklása a bekövetkezett események folytán megszűnt s ennél fogva a trónörökösödésnek az 1723:1., II. és III. törvénycikkekben az együttbirtoklas elve alapján szabályozott rendje és a Habsburg-Lotharingiai uralkodóháznak e törvénycikkekben biztosított trónutódlásjoga is megszűnt: a nemzetgyűlés, mint a nemzetre visszaszállott főhatalom gyakorlásának egyedüli szerve, a királyi széket megüresedettnek nyilvánítja és kimondja, hogy a nemzeten szabad királyválasztójoga feléledt.«

Megjegyzendő, hogy a minisztertanács 1920. február 13-án tartott ülésén elejtette az eckartsaui nyilatkozat becikkelyezésére vonatkozó szakaszt és másnap tartott pártközi konferencia elé már olyan törvényjavaslat-tervezet került, melyben az nem fordult elő.

Elmondva ezeket a királynak, az eckartsaui nyilatkozatra nézve ő viszont a következőket mondta el: Megjelent nála 1918. november 13-án Eckartsauban, hova a bécsi események miatt volt kénytelen visszavonulni, három magyar főrendiházi tag és tájékoztatva őt a magyar viszonyokról, ajánlották neki a trónról való lemondást, mint-hogy ez az egyetlen megoldás a helyzetnek valamennyire való megmentésére. Ő megtagadta ezt és egy deklarációt szerkesztett, melyben hivatkozva megkoronáztatására és királyi hitlevelére, megindokolta álláspontját. Ezt az urak nem tartották célravezetőnek, szerintük az akkori-viszonyok között a nemzetre appellálásnak semmi célja sem lett volna, hatástalan is maradna, ha nem mond le önként,

akkor az új hatalom nem fog késni, hogy megfossa trónjától. Ő azonban semmi szín alatt nem akarván lemondani, a helyzetet megkönnyítendő, kiállította azt a bizonyos eckartsai nyilatkozatot, mely lényegében azonos azzal, amit az osztrákok kényszere folytán kiállított és tiltakozik az ellen, hogy ezt bárki a trónról való lemondásnak minősítse. Különben is, tette hozzá, akármi is lenne annak tartalma, kényszer alatt jöven létre, éppen úgy érvénytelen, mint egy kényszer alatt tett eskü. Ő Magyarország törvényes, megkoronázott királya és ezen jogából nem enged.

Ő Felségének ezen – általam kihallgatásom után nyomban papírra vetett – elbeszélése annyiban tér el a magántitkárának, Werkmann századosnak »Der Tote auf Madeira« című könyvében (25. oldal) elmondott tényállástól, hogy utóbbi szerint a három főrend terjesztette elő a Felség által aláírt eckartsai nyilatkozatot. A Werkmann előadásával azonosan mondja ezt el a küldöttség vezetője dr. Wlassics Gyula volt főrendiházi elnök is egy közleményében, a ki egyenesen cáfolja azt, mintha ők lemondásra szólították volna fel a királyt, ő is azt mondja, hogy az eckartsai nyilatkozat szövegét ők terjesztették a király elé. A király bizonyára már nem emlékezett pontosan a részletekre.

II.

Károly király elutazása Magyarországról.

Az eckartsai nyilatkozat kapcsán tisztázni akartam Ő Felségénél Magyarországból, illetőleg Ausztriából való eltávozásának körülményeit. Erre egészen különös okom volt. Ugyanis az 1920:1. t.-c. megalkotását megelőzően az igazságügyminiszterium tisztázni akarván azt a kérdést, hogy a *pragmatica sanctio* érvényben van-e illetőleg megáll-e Kmetty Károly egyetemi tanárnak az az álláspontja, melyet egy jogi folyóiratban kifejtett, hogy a »feloszthatatlan és elválaszthatatlan együttbirtoklás« megszűnte folytán megdőlt az egész *pragmatica sanctio*, három közjogász tanárt hívott fel véleményadásra, úgy a Kmetty cikkének végső konklúzióira, mint általában a trón és trónutódlás kérdésére nézve. Mindhárom egyetemi tanár véleményében a legháírozottabban szembe száll az említett állásponttal, de egyik vélemény – a többi kettőtől homlokegyenest eltérően – a trón megüresedését illetőleg egészen más alapon egyezik a Kmetty véleményével, tudniillik azt mondja, hogy a nemzetnek joga van a trónt megüresedettnek tekinteni, mert a király 1918. október 26-án, akkor, mikor az ország válságos állapota miatt Magyarországon

tartózkodott, az országból hirtelen eltávozott és az országot a legválságosabb időben elhagyta, majd a minisztereket az iránta és így é fennálló alkotmány, sőt államforma iránti esküje alól is feloldotta, miáltal nemcsak a kormányzat gyeplőjét bocsátotta ki kezéből, de az alkotmány bekövetkezett felforgatásának is tényezőjévé vált. Ez a jogi vélemény az ország hűtlen elhagyásán alapszik és hogy ez trónvesztést vonhat maga után, arra nézve történelmi precedensekre is hivatkozik, nevezetesen II. Jakab trónfosztására Angliában, országból történt szökése folytán és Báthory Gábornak az erdélyi fejedelemségtől való megfosztására, aki híveinek megtévesztésével Nagyváradra szökött, akit az országgyűlés, »mivel maga hagyta el őket oly veszedelmes állapotban«, a fejedelemségtől megfosztott. Nem lehetetlen, hogy ebből a véleményből került a válságos időkben való elhagyásról szóló rész az igazságügyminiszteriumi törvénytervezetbe is.

Elmondtam ezeket a királynak, aki nagy figyelemmel hallgatott és kért, szerezném meg és küldenem el neki ezeket a jogi véleményeket. De amikor a hűtlen elhagyást hallotta, kijött sodrából, felugrott helyéről és így fakadt ki: »Es gehört doch viel dazu, mir einen solchen Vorwurf zu machen.« (Mégis sok kell hozzá, nekem ilyen szemrehányást tenni.) Majd ismét leülve, elmondta távozásának részleteit és körülményeit következőkben: Gödöllőre éppen az én sürgetésemre egész családjával és kíséretével hat-nyolc hétre jött le akkor, midőn még semmi komolyabb baj az országban nem volt, sőt onnan mentünk volt el a gyönyörű debreceni látogatásra is, mely nap utolsó örömnapja volt uralkodásának. Onnan akart még Szegedre is elmenni egy hétre reá. Ezzel már megdőlt annak a bölcs egyetemi tanárnak első tétele, mintha az ország válságos állapota miatt tartózkodott volna itthon. Kormányválság csak itteni tartózkodása alatt tört ki, de az sem látszott veszélyesnek, más kormányválságtól eltérőnek, hiszen akik eléje járultak politikusok, Károlyi Mihálytól Nagyatádi Szabó Istvánig, sőt a szociáldemokraták is, mind kivétel nélkül hűségükről és ragaszkodásukról biztosították.

Bécsbe kénytelen volt október 26-án utazni, az ottani kormányválság elintézésére. Ez az útja két napra volt tervezve, onnan vissza akart jönni, eredeti tervéhez képest itteni többheti tartózkodásra, erre nézve csak elég bizonyíték, hogy gyermekeit is itt hagyta. Ha válságosnak tartotta volna az itteni helyzetet, bizonyára nem hagyja itt gyermekeit. Elvégre ő két ország uralkodója és ilyen utazások napirenden voltak mindig. Ezzel megdőlt a második tétele is a tanárnak. De hogy mennyire alaptalan annak minden állítása,

az kitűnik abból, hogy *őt egyenesen megakadályozták a Magyarországba való visszatérésében.*” Ennek a professzor úrnak lehet tudománya, de kevés hozzá a vágott dohánya. Ugyanis a király november 1-én, látva a bécsi eseményeket, elhatározta, hogy Pozsonyba teszi át székhelyét, az ottani főhercegi palotába költözik és egyúttal áteszi Pozsonyba a közös minisztériumok székhelyét is. Telefonra hívta tehát *saját belügyminiszterét*, Batthyány Tivadar grófot, aki akkor még miniszteri esküje alatt állott és közölte vele szándékát, mjre ez azt felelte, hogy ő erre nem illetékes, beszéljen a főség Károlyi Mihállyal. Ez is megtörtént, mire Károlyi azt felelte, hogy a Pozsonyba költözés lehetetlenség, a király élete nem lenne ott biztos, ők nem vállalhatnak azért felelősséget. Nem ő hagyta el tehát az országot, hanem a felelős kormány akadályozta őt meg az országába való visszatérésében.

Eddig a király elbeszélése az ország elhagyásáról, aki annyira tájékozva volt a nemzetgyűlésen Károlyiék bűneiről mondott beszédemről, hogy emlékezett Szmrecsányi Györgynek az ő Pozsonyba szándékolt visszatérésére vonatkozó közbeszólására is és azt kérdezte tőlem, hogy mit akart Szmrecsányi azzal mondani? Ugyanis Szmrecsányi a beszédemnek ezen állítólagos pozsonyi részénél azt kiáltotta közbe: »Az már nem igaz, arra én vagyok tanú. Az közönséges hazugság volt.« Ez a közbeszólás félreérthető volt, azért Szmrecsányi ki is magyarázta magát – ez elkerülhette a király figyelmét – hogy arra vonatkozik, miszerint azzal az állítással félrevezették a királyt, szó sem lehetett arról, hogy a király élete Pozsonyban veszélyeztetve lett volna.

A király nyilatkozata a Magyarországból való távozása ügyében döntő fontosságú, jöhet még idő, amikor annak hiteles ismeretére szükség lesz.

III.

Károly király elutazása Ausztriából.

Károly királynak »az ország hűtlen elhagyására« vonatkozó felvilágosításával ez a kérdés még nincs elintézve, mert hiszen ha megakadályozták az országába való visszatérésében egyszer, nem következik még, hogy nem tehetett volna újabb kísérletet erre. Ennélfogva tisztázandónak tartottam azt a körülményt, mely ebben is megakadályozta, minek következtében az a helyzet állott elő reá nézve, hogy nem volt módjában azt megtenni, nevezetesen az

Ausztriából való távozását és a Svájcban való letelepedését. Meg kell itt jegyezni, hogy csak részben voltunk egyedül a királlyal, beszélgetésünknek a vacsora előtti részénél soká jelen volt Ő Felsege a királyné is. Ugyanis beszélgetés közben a király felkelt egyszer, azt mondva, majd elfelejtette, hogy a királyné is látni akar engem, kimegy és megszólítja. Ezalatt körülnéztem a fogadószobában, ahol az egyik asztalon láttam Keynes híres angol nemzetgazdásznak ismert könyvét a versaillesi békéről és a jóvátétel lehetetlenségéről. A király néhány pillanat múlva azzal jött vissza, hogy a királyné mindjárt jön, addig megmutatja nekem a terraszról a kilátást. Gyönyörű nap volt, ritka szép panoráma tárult elénk: a Montblanc tisztán volt látható, ami nagyon ritkán fordul elő. És mialatt élveztem ezt a gyönyörű képet, így szólt mélabús hangon a király: »Úgy-e, szép hely ez itt? De mennyivel szebb és jobb lenne otthon?!« Nem sokáig voltunk künn, a királyné Ő Felsege megjelent, az ő keresetlen egyszerűségében, ugyancsak egészen háziasán; melegen üdvözölt és bementünk a fogadóba, folytattuk a félbeszakadt beszélgetést. Én szembekerültem székkemmel a világítással, a királyné észrevette, hogy az zavar engem, felajánlotta, hogy cseréljünk helyet, mert neki mindegy, amit természetesen nem fogadtam el, hát mindhárman változtattunk az elhelyezésen. Mellőzöm az egyéb külsőségeket és folytatom a komoly anyagot. Hogy is történt tehát az uralkodócsalád távozása Ausztriából? Mindenekelőtt hangsúlyozta Ő Felsege, hogy nem önként távozott onnan és hogy ő egyetlen lépést sem tett sem közvetlenül, sem közvetve sem az eltávozásra, sem a Svájcban való tartózkodásra. Bármilyen kínos lett legyen is Eckartsauban való tartózkodásuk, ő ott maradt volna. Azonban az osztrák kormány Renner kancellár útján három alternatívát állított fel neki. Első követelésük volt, hogy mondjon le a trónról maga és utódai nevében, ez esetben nincsen kifogásuk az ellen, ha Ausztriában marad. Ezt a leghatározottabban visszautasította. Erre a második alternatívájuk az volt, hogy távozzék önként az országból, mert nem tűrhetik, hogy uralkodói pretenziókkal ott éljen. Ezt is megtagadta. Ez után közölték vele, hogy ha egyik feltételt sem hajlandó teljesíteni, akkor törvényt fognak hozni kiutasítására és ha úgy sem megy el, családjával együtt internálni fogják. Ebben a helyzetben volt, mikor két sürgönyt kapott Angliából, – úgy emlékszem, hogy az angol királyt mondta – melyek azonban egymásnak ellentmondtak. Az elsőben az volt, hogy ne hagyja el az országot, mert elutazni könnyű, de visszatérni nagyon nehéz. Ez bátorítás volt részére, különösen, mikor ugyanakkor az

angol király intézkedéséből Strutt angol ezredes rendeltetett melléje, akinek személyéről – ellentétben Cunningham angol ezredessel – a legmelegebb elismerés hangján emlékezett meg. Csakhamar azonban egy második távirat érkezett, melyben az volt mondva, hogy hagyja el Ausztriát, ott nem érezheti magát biztonságban, telepedjék le Svájcban, az utazásról és biztonságáról az ezredes fog gondoskodni, aki ki is fogja kísélni. A svájci kormánynál is az angol kormány járt el. Ausztriát tehát kényszerűségből hagyta el, mert csak nem engedhette magát és családját internálni.

Országainak kényszerhelyzetben való elhagyását különben egy deklarációban külön ki is fejezte, melyet a határállomásról, Feldkirchből keltezetten több uralkodónak elküldött, hogy hiteles nyoma legyen az ő uralkodói jogainak fenntartása szempontjából.

Ilyképen tisztázva van a király eltávazása országaiból, nem hűtlen elhagyás ez, hanem a legdurvább megsértése egyéni szabadságának és megakadályozása országaiban való tartózkodásának.

A királyi családnak Ausztriából való eltávazásával foglalkozik hűséges szárnységédének, Schonta sorhajókapitánynak egy hírlapi cikke is, melyben Lloyd George egy téves állításával száll szembe. Ez lényegében ugyanígy adja elő a király kényszerelutazását, mint ahogyan a király nekem elmondta, eltérés csak egyes alárendelt részletekben és annyiban van, hogy a király által említett két sürgönynek csak londoni eredete van megmondva, de nem tűnik ki abból, hogy azok az angol királytól származtak volna, amit én sem állítok biztosan; közlései szerint a sürgönyök Strutt ezredeshez jöttek s ő közölte azokat a királlyal.

IV.

A katonatisztek felmentése esküjük alól és a hadsereg leszavasztatása.

A katonatiszteknek esküjük alóli történt felmentése és az a szerencsétlen hadseregfőparancsnoksági rendelkezés, mellyel ez az összeomlás előtt állítólag a csapatok leszavasztatását rendelte el arra nézve, hogy monarchia vagy köztársaság mellett vannak-e, volt egy újabb kérdésem tárgya. Józan gondolkodással ez utóbbit nem lehetett megérteni, el is tekintve attól, hogy ez a politikának a harctéren álló csapatok körébe való bevitele volt. A király ezeknél a kérdéseknél – melyeknek megbeszélésénél ismét csak magunkra voltunk, ez vacsora után történt már, amikor a királyné Ő Felsége nem jött többé vissza – behívatta Werkmann századost akivel a vonatkozó

írásbeli adatokat adatta elő, hogy minden nyilatkozata hiteles legyen. Ami mindenekelőtt a katonatiszteknek esküjük alól való felmentését illeti, Ő Felsége a leghatározottabban tagadta, hogy ilyen megtörtént volna. A király a katonai kabinetiroda útján kiadott távirati rendeletével 1918. november 2-án csak azt engedte meg, hogy a magyarországi tisztek a magyar alkotmányra is tegyenek fogadalmat. Ennél az intézkedésénél abból indult ki, hogy az ily fogadalom nincs ellentétben az addigi tiszti esküvel, azt csak kiegészíti. Az erre vonatkozó távirati rendelet szó szerinti szövege a következő:

»Seine Majestät gestatten, dass die Militärpersonen Ungarns folgendes Seiner Majestät vom k. u. k. Kriegsminister unterbreitetes Gelöbnis auf die Verfassung Ungarns leisten: »Ich schwöre, dass ich Ungarn die Treue halten, Ungarns volle Unabhängigkeit verteidigen und mit aller Kraft dem Wohl, der Freiheit und dem Fortschritt des Volkes von Ungarn dienen werde. So war mir Gott helfe.«

(Ő Felsége megengedi, hogy a magyarországi katonai személyek következő, a cs. és kir. hadügyminiszter által Ő Felsége elé terjesztett fogadalmat tegyék le a magyar alkotmányra: »Esküszöm, hogy Magyarországhoz hű leszek, Magyarország teljes függetlenségét meg fogom védeni és minden erőmből a magyar nép javát, szabadságát és előhaladását fogom szolgálni. Isten engem úgy segítjen.«.)

Ő Felsége kijelentése szerint egyáltalán *senkit sem mentett fel a neki tett eskü alól* – a Károlyi-kormány minisztereit kivéve –, ő csak megengedte a magyar alkotmányra való külön eskü letételét. Ez pedig egészen más, mint az eskü alól való feloldás, most is azt állítja, hogy ez a két eskü nem áll egymással ellentétben.

Nem ilyen világos az a szerencsétlen csapatleszavaztatás, mely annyi baj kútforrásává lett. A király szerint ez egyike volt azoknak a sajnálatos félreértéseknek, melyekre az A. O. K. adott okot. *Arról, hogy a csapatok a fölött szavazzanak, hogy a monarchiát akarják-e vagy köztársaságot, soha szó sem volt*, csak egy szerencsétlen fogalmazás adhatott ilyen végzetes félreértésre okot. Ugyanis, amikor a helyzet már kiélesedni kezdett, felmerült az a gondolat – hogy kinek agyában született ez az örület, azt nem említette – miszerint fel kell világosítani a csapatokat a monarchia előnyeiről a köztársasági államformával szemben, nehogy ez utóbbi irányban inficiálhassák kívülről a hadsereget és ennek révén a harctérről kellene lehetőleg nagyszámú bizalmi megnyilatkozásnak jönnie. Ettől reméltek volna a politikára hatást. Erről és semmi egyébéről nem volt szó. Mikor

Ő megtudta a kiadott rendelkezést, már nem változtathatott rajta, nem is gondolhatta, hogy így magyarázhatják. Természetesen nem titkoltam véleményemet erről az ügyről Ő Felsége előtt, aki maga is nagyon hibáztatta azt.

V.

A hadiflotta átadása.

Még csak egy kérdésem volt, az is olyan, melyért itthon a legszélesebb körökben támadták a királyt: a hadiflottának a jugoszlávok részére való átadása, egy ügy, amelyet egyáltalán nem ismertem, de amelynek tisztázását nagyon szükségesnek tartottam. A király ezt is készséggel elmondta, ismét Werkmann századost szólítva be és előhozatva vele az erre vonatkozó részletes ismeretést, melynek nyomán mondom el itt ennek történetét. Ennél a kérdésnél a király nagy elkeseredéssel fakadt ki, hogy akik ebben az ügyben cselekvő részesek voltak, most hallgatnak és nyugodtan engedik ő reá hárítani a felelősséget. A király még külön emelte ki, hogy senki, de senki sem volt azokban a válságos időkben, aki más módot tudott volna javaslatba hozni egy rettenetes vérfürdő elkerülésére, mint éppen a flotta átadását. A cattarói zendülés óta az addig csak szórványosan és mindig csak a rossz táplálkozás és ruházat címén felmerült nyugtalanságok a tengerészet legénységénél állandósultak. Hiába volt minden csillapítás, rendszeres nemzetiség-politikai izgatásokkal állottunk szemben. Mint később kiderült, a tisztikar kebeléből is indultak ki ily izgatások, aminek természetesen súlyosabb hatása volt. Az október 16-iki császári manifesztumot a legénységnek sok helyütt úgy magyarázták, hogy az a jogfolytonosság szétszakítását és teljesen független nemzeti államok létesítését jelentijA polai és cattarói kikötő-admiralitások, a cattarói flottilla-parancsnokság, a sebenicói, fumei és trieszti tengerészeti kerületi parancsnokságok egyértelműleg jelentették, hogy a mind erősebbé váló nemzeti mozgalmak semmi módon nem akadályozhatók már meg és ha nem fognak engedmények tétetni, nyílt lázadások, fosztogatások és teljes anarchia törhetnek ki. Ezzel egyidejűleg a csapatoknál is mutatkoztak már a külső izgatások jelei, a legképtelenebb izgatás folyt e részben, minek következménye volt például, hogy október közepén egy Bécs közelében lévő helyőrség kétszáz cseh katonája kijelentette, hogy nekik Klráác képviselő rendeletére a »csehszlovák birodalomba« kell visszatérniök, nekik

már nincs mit keresniök Ausztriában. Október 27-én érkeztek be a flottaparancsnokság és a polai kikötő-admiralitás sürgős jelentései, mely szerint zendülések közvetlen kitörésétől kell tartani, a legénység fel akarja osztani az élelmicikkek, ruházat és pénzkészletet és haza akar menni; minden megtörténik ugyan, hogy megnyugtatólag, mérséklőleg hassanak a csapatokra, de nagyon kívánatos volna, ha megnyugtató kijelentések történnének sürgősen a nemzeti alakulatok, az úgynevezett nemzeti tanácsok részéről is. Ugyanakkor jelentés érkezett az Adrián mutatkozó ellenséges flottamozdulatokról és az volt a gyanú, hogy támadás készül a legfontosabb hadikikötők ellen. A »Marinesektion« ezekről a hírekről nyomban értesítette az osztrák és a magyar kormányokat – mi magyar miniszterek soha nem hallottunk róluk – a bécsi, prágai, zágrábi és akkor már létezett budapesti nemzeti tanácsokat, megnyugtató kijelentéseket és megbízottak kiküldését kérve. A csehek és délszlávok csak a fegyverszünet azonnali megindításának feltétele mellett voltak erre hajlandók, amitől függetlenül az erre vonatkozó tárgyalások október 28-án meg is indítottak. Ugyancsak október 28-án érkezett jelentés a cattaroi flottilla-parancsnokságtól, hogy a tengerészlegénység között mozgalom van, mely szerint november 1-én elhagyják hajóikat és visszatérnek hazájukba, sőt megállapítást nyert, hogy a magyar legénység – a csapatoknál ugyanez történt – utasítást kapott, miszerint november 1-én feltétlenül térjen haza az ország védelmére. Ennek a rendelkezésnek eredete nem volt kipuhatolható, de Károlyi Mihály enunciaciójára vezetett vissza. Ezt nyomon követte a hajókon és tengerészeti intézetekben *matróztanácsok* alakítása a parancsnokok ellenőrzésére, mely tanácsokban *valamennyi nemzet képviselői* vettek részt. Ezeknek első dolguk volt, maguk számára követelni a hajókon is a lövedék-raktárak kulcsait, hogy a hajókat a parancsnokok ne robbanthassák fel, sőt figyelmeztették is azokat, hogy minden ily kísérletet vérontással torolnának meg. Hogy pedig ez a figyelmeztetés nem volt üres fenyegetés, arra izlelítőül szolgált a »Viribus Unitis«-nek az olaszok által történt légberöpítése, mire a matrózok sok nem szláv nemzetiségű tisztet elfogtak, durván bántalmaztak és csak akkor bocsátották azokat szabadon, mikor kétségtelenül megállapították, hogy a robbantást olasz tisztek követték el.

A szomorú események így követték egymást nap-nap után; tanácskoztak azon, nem lehetne-e erőszakkal elnyomni ezeket a bomlasztó jelenségeket, de valamennyi illetékes tényező véleménye

egyhangúlag az volt, hogy ez kizártnak tekintendő, mert ez oda vezetne, hogy a túlnyomó többségben lévő zendülők egyszerűen lemészárolták volna a közösség mellett hűen kitartó elemeket. Ehhez járult még az az aggodalom – mire elég jel mutatkozott –, hogy Pola részben olasz, részben szláv érzésű lakossága a bolsevista zavargásokhoz csatlakozik és minthogy a délszláv nemzeti tanács már fenyegetőleg lépett fel, hogy ha nem adják oda nekik szép szerével a flottát, tudni fogja módját, hogy azt erőszakkal elvegye: a végső veszedelemben a Marinesektion, a katonai kabinetiroda, a vezérkar főnökei, valamint a közös külügyminiszter közös elhatározással azt a javaslatot terjesztették Ő Felsége elé, hogy a többi nemzeti állam jogainak kifejezett fenntartásával adja át a flottát a délszláv nemzeti tanácsnak. Ő Felsége eleintén habozott a javaslat elfogadásával, de mikor meggyőződött róla, hogy a délszláv nemzeti tanács fenyegetése komoly, nem volt többé mit csinálnia, mint az eléje terjesztett javaslatot elfogadni, nem vehetvén lelkére további céltalan vérontást.

Ez a flottaátadás története az Ő Felsége által adott információ szerint. Még akkor is könnyek toltak szemébe, mikor erről beszélt. Bármennyire fájlaltam is, nem takaríthattam meg neki ezt a fájdalmas visszaemlékezést, mert a trón érdekei követelték, hogy hitelesen, a legilletékesebb információ alapján ismerjük ezt az ügyet is, csak úgy szállhatunk szembe az ezen címen is a királyt ért méltatlan támadásokkal.

VI.

Károly király bizakodása.

Délután félhat előtt volt, mikor Ő Felségéhez beléptem, egyórai vacsorái megszakítással éjfél előtt egy negyedórával hagytam el. Sok minden került közöttünk szóba ezen idő alatt a múlttól és a jövőről egyaránt. Ez utóbbiban a király is, a királyné is annyira bíztak, hogy egyenesen csodáltam ezt a nagy optimizmusukat. »Emlékszik – mondta többek között a király – hogy a háborúban mindig azt mondtam, az idő a mi legnagyobb ellenségünk, az ellenünk dolgozik; most az ellenkezőjét állítom ennek, az idő számunkra dolgozik.« Ez a kijelentés kapóra jött nekem, úgymint kért, hogy várja be nyugodtan az eseményeket, azok okvetlenül igaz ügye diadalát eredményezik. A király a békeszerződés ratifikálását jelezte akkor azon időpontnak, mely után megszűnik szerinte a visszatérésnek akadályai és felemlítette azokat a tárgya-

lásokat, melyeket e részben folytat. Az angol és francia kormányoknak az az egyetértő irányzata is érleli szerinte a dolgot, hogy belátva a békeszerződések tévedéseit, szükségesnek tartják a régi monarchiából alakult államokat föderatív alapra helyezni. Ami ez irányban azóta is gazdasági téren felmerült, mind igazolja a király akkori közléseit, Ő Felsége azonban politikai térre vonatkoztatta ezeket.

Beszélgetésünk egyéb részei – személyi és tárgyi vonatkozások – nem tartoznak a nyilvánosság elé. Mikor éjfél előtt negyedórával elhagytam a királyt, nem gondoltam volna, hogy utolsó találkozásunk volt. Másnap reggel meglátogatott engem Werkmann százados, hogy Ő Felsége üdvözlétét hozza el nekem még elutazásom előtt. Még az éjszaka, közvetlen eljövetelem után hívatta őt a Felség és örömét fejezte ki előtte látogatásom és beszélgetésünk felett. Boldog voltam, hogy a legnemesebb embernek, a legjobb uralkodónak nehéz viszonyai között néhány kellemes órát szerezhettem és hogy alkalmam volt a királyi pár előtt hűségemet és hódolatomat bemutatni.

Akkor láttam utoljára a királyt.

III.

A DÉLSZLÁV KÉRDÉS

Az aknamunka

A Magyarországot legközvetlenebbül érintett kérdések egyike, mely a mellett döntő szereppel bírt a nagy világháborúban is, illetőleg annak közvetlen oka volt: a délszláv kérdés. Ide vezetendők vissza az évek hosszú során át, még messze a háború előtt folyt szerbiai izgatások és horvát nyugtalanságok. Alaposan előkészített, tudatosan és tervszerűen irányított politikai akció volt ez. Története évtizedekre nyúl vissza. Ami benne legszomorúbb, hogy bizonyos vonatkozásaiban öntudatlanul istápolást nyert az uralkodóház némely tagjai és Ausztria politikai körei részéről, utóbbiaknál szinte pártállásra való tekintet nélkül. Eszköznek gondolták Magyarország letörésére, természetesen másképpen képzelve azt el maguknak, mint ahogyan kialakult. Náluk a trializmus gondolatában jutott ez kifejezésre. A katolikus horvátság császárhűnek vallotta magát, a szlovének nem kevésbé. Ez volt az alapja a bécsi dédelgetésnek. Hányszor kellett hallanunk odafönn, hogy a horvátok hüek! Nos, nagyon híveknek bizonyultak. Zágráb külön közvetlen érintkezésben állott az udvarral, még Ferenc József király idején is, nemkülönben az osztrák politikai pártokkal, különösen Lueger táborával. Hogy Ferenc Ferdinánd főhercegnek egész külön kapcsolatai voltak Horvátországgal és a szlovénekkel, akikkel a trializmust Magyarország ellen meg akarta teremteni, az csak természetes. Hosszú időn át csak a katolikus horvát pártnak voltak meg ezek a bécsi kapcsolatai; az udvarral és a trónörökös katonai irodájával mindvégig is csak ezeknek maradt. De később, a koalíció idején, egyes bécsi politikai tényezőkkel a szerb-horvát koalíció is szerzett magának összeköttetést, olyannyira, hogy többnyire Bécsen át sikerült csak hiteles információkat kapnunk a horvát-szlavonországi mozgalmakról. Volt idő, mikor a Ballplatz fűtötte a horvátországi magyarelles mozgalmakat, tartaléknak vélték felhasználni a horvátokat arra az esetre, ha ezzel a nekik örökké nyugtalan Magyarországgal nem tudnak zöld ágra vergődni. Sajnos, még a Ballplatzról is szították jó sokáig a trializmus gondolatát, természetesen szigorúan örökösödve azon, hogy bizonyíték erre a magyar kormány kezébe ne kerüljön.

Ferenc Ferdinánd politikai programjának a trializmus volt egy időben egyik sarkpontja. Később állítólag kiábrándult belőle és letett róla. Bécs természetesen nem sejtette, hogy intrikáival a monarchia sírját segíti ásni. Előrelátó politika vádjával Bécset még legnagyobb ellenségei sem illethették soha. Előttük csak egy cél lebegett: Magyarország letörése. Ennek a célnak szolgálatában minden eszközt jónak vélték, ebbe annyira belelovalták magukat, hogy ettől egyenesen elvakultak, nem voltak képesek észrevenni, hogy a nyugtalanság, melyet Magyarország ellen szítanak, természetesen egyesíti az egyébként ellentétes elemeket, és ez az egyesülés azoknak válik előnyére, akik évtizedek óta a monarchia ellen törnek.

Bécs ezen hibájába beleesett – természetesen más irányban – a magyar politika is. Mikor a katonai kérdésben a nemzet és a király között összeütközésre került, az akkori ellenzék egy része Horvátországban vélt segítő társat találni, az ottani ellenzékben, a horvát-szerb koalícióban. Andrassy és Apponyi óva intettek ettől, de eredménytelenül, Kossuth Ferenc pedig túlságosan engedékeny volt párthíveivel szemben. Ezt a helyzetet ottani ravasz politikusok igyekeztek a maguk javára kiaknázni, a magyar politikusoknak azt a részét ugyanúgy félrevezetve, mint ahogyan a más horvátoknak Béccsel sikerült a monarchiához való hűségüket elhitetni. Hisz volt idő, mikor Belgrád is elhitette magyar politikusokkal magyar barátságát csak hogy elhintse a bomlás csíráját, a monarchiában. Supilo Ferenc dalmát származású fiumei szerkesztő játszotta ebben a főszerepet. Akiről a háborúban kitűnt, hogy áruló volt, akinek veszedelmes voltára annak idején sokáig hiába hívtam fel az illetékes körök figyelmét. Rémképeknek vélték azt, amit én róla mondtam. A kiábrándulás persze keserves volt azután. Ennek némely részletét akarom itt elmondani, bevilágítva a délszláv kérdés olyan részeibe, melyek eddig jórésztükben ismeretlenek a nyilvánosság előtt, amelyekben közvetve vagy közvetlenül részt vettem, illetőleg melyekről tudomást vehettem. Ezek csak részletek; nem teljes és nem szerves ismertetést kívánnak képezni, csak adalékok a történetíró számára a nagy kérdés felderíthetésére.

A koalíció kormányra jutása előtt volt még, a nagy alkotmányjogi harcok idején, 1905-ben és utóbb 1906-ban, hogy megtudtuk» miszerint létezik egy ú. n. boszniai-hercegovinai komité, mely igen élénk bel- és külföldi tevékenységet fejt ki és nem kisebb tervet készít elő, mint az okkupált tartományokban fegyveres felkelést. A komitét Belgrádból irányították; elnöke, dr. Ovišić ott lakott) Ennek a

komiténak bizalmi férfiai voltak, kiknek feladata volt az akció céljaira előkészített röpiratokat, proklamációkat és fegyvereket becsempészni Bosznia-Hercegovinába. A bizalmi férfiak egy része Horvát-Szlavonországban volt, kettő Fiúmében: Supilo Ferenc és egy szerkesztőtársa. Róluk úgy szólt az információ, hogy az Ungaro-Croata hajóstársasággal fennálló összeköttetések révén főtényezői a fegyvercsempészetnek, természetesen a hajóstársaság vezető férfiainak tudtán kívül. Ezek meg is szakítottak minden összeköttetést Supiloval, amint értesültek arról, hogy a magyar kormány rossz szemmel nézi őt. Ez a Supilo a hazafiasság mázával tudta félrevezetni az akkori függetlenségi párt több vezérférfiát. Ők sem tudhatták róla természetesen, hogy mennyire gyanús egyén. A magyar kormány is csak 1906. elején tudta meg gróf Pejachevich Tivadar akkori horvát bántól. Hogy ez vele később mégis együtt csinált politikát, illetőleg belesodortatta magát ilyen helyzetbe, jóllehet ő maga egyénileg hazafiság és megbízhatóság szempontjából minden kétségen fölül állott és ezeknek az elemeknek tevékenysége iránt legnagyobb bizalmatlansággal viseltetett, az a politikának egy megdöbbenően szomorú tünete. Ez is bizonyítja, milyen végzetes utakra téved néha a politika. Az emberek nem tudnak tőle, szabadulni, illetőleg megválni, azt hiszik szabad vagy kell minden áron politikával foglalkozni, nem lévén képesek arra a magaslatra emelkedni, hogy a politika nem életszükséglet, azzal is csak úgy szabad foglalkozni, ha az ember elveivel, meggyőződésével és ízlésével is összeegyeztethető. Az igaz, hogy a politika egész más irányokat venne, ha benne ez az elv érvényesülne.

A fiumei rezolúció

Supilo Ferenc értette a módját annak, hogy az akkori függetlenségi párt egyes korifeusait megkönyékezze. Jóhiszeműségükben és Bécs iránti elkeseredésükben lépre is mentek neki. Kossuth Ferenc is közel engedte magához, még akkor sem akarta elhinni megbízhatatlanságát, mikor kormányra jutott és én mint államtitkára és bizalmas barátja, erre figyelmeztettem. De viszont nyomban szakított vele, amint később kétségtelen bizonyítékait szolgáltathattam neki közveszélyes voltának. Ellenben voltak pártjának vezető tagjai, akik ebben meggyőzhetetlenek voltak, illetőleg még az ördöggel is szöveteztek volna, csakhogy céljukat elérjék. Ennek az érintkezésnek és ebből fejlődött összeköttetésnek lett eredménye a *fiumei rezolúció*. Ez még inkább mélyítette az ellentétet a király és az akkori ellenzék, a koalíció között. Andrassy és Apponyi – miképpen már említettem – kezdettől fogva elleneztek ezt az összeköttetést, távol is tartották magukat attól, Kossuth Ferenc viszont sokat várt tőle, sejtelmével sem bírva a háttérének és mint később nyíltan bevallotta, nem is ismerte előzetesen a híres fiumei rezolúciót, melyért miniszter korábban vezekelnie kellett Ő Felsége a király előtt, hogy annak előkészítésében nem vett részt, hozzá ez mint befejezett tény jutott. Ez a fiumei rezolúció volt tulajdonképpen első látható bizonyítéka a bomlásnak. Ez volt a trójai faló, melyben a monarchia délszláv ellenségei a magyar politikába bevonultak. Azért is nyúlok vissza a délszláv kérdés ismertetésénél addig.

A király egy kihallgatás alkalmával ezért súlyos szemrehányásokat tett Kossuth Ferencnek, kijelentve, hogy ez monarchia-ellenes ténykedés volt, egyenes konspirációszerű. Kossuthot meglepte a királynak ez a kijelentése, mert ő ha magát az összeköttetést a délszlávokkal ellenzéki korában támogatta is, a magyar politika szempontjából fontosnak tartva azt, a fiumei rezolúciót egész ártatlan dolognak tartotta és ennek bizonyíthatására engedélyt kért O Felségétől arra, hogy azt teljes szövegében előterjeszthesse. Odáig a király állítólag nem ismerte a hiteles szöveget, nem is publikálták azt. Ez az irat fontos politikai okmány, a délszláv agitáció szempontjából kétségkívül jelentős, azért szószerinti szövegében közlöm;

»Azon politikai helyzetből kifolyólag, amelybe a monarchia a magyarországi válság következtében jutott, a horvát képviselők összejöttek azon célból, hogy állást foglaljanak ezen helyzet irányában s hogy (kijelöljék a horvát nemzet politikai működésének irányá jazokban a kérdésekben, amelyek nem vitások s mindnyájunkra nézve közösek, s nem prejudikáljak azon elvi álláspontot, amelyen harcolnak a parlamenti életben, akár mint az egyes klubok hívei, akár mint egyesek.

A horvát képviselők azt tartják, hogy a mai politikai állapotok azon küzdelem kifolyása, amely oda irányul, hogy a magyar királyság fokozatosan a teljes állami függetlenséghez jusson.

A horvát képviselők ezt a vágyat jogosnak tekintik már azért is, mivel *minden nemzetnek jogában van, hogy függetlenül és szabadon határozhasson nemzeti léte és sorsa felett.*

A horvát képviselők meg vannak győződve, hogy mind a két nemzet, a horvát és a magyar nemcsak a történelmi viszonyaira való, hanem még inkább a közvetlen szomszédság körülményeire, életük reális szükségleteire és a közös önvédelemre való tekintettel is, egymásra vannak utalva, s hogy e miatt ki kell kerülni az egymás közti súrlódás minden indítékát és okát.

Ezen előfeltételekből kiindulva, a horvát képviselők azt hiszik, hogy kötelességük egy sorban küzdeni a magyar nemzettel az összes állami jogok és szabadságok megvalósításáért azon meggyőződésben, hogy az említett jogok és szabadságok haszonnal fognak járni a horvát és magyar nemzetre nézve, ezzel pedig meg lesz vetve az alapja mind a két nemzet állandó egyetértésének.

Ezen mind a két fél javára irányuló cél elérése mindenekelőtt! föltételezi Dalmáciának Horvát-Szlavon-Dalmátországhoz való visszajszakapcsolását, amelyekhez már is virtuálisan és jogilag tartozik.

Hogy Dalmácia visszakapcsolásának megvalósításához hozzáfoghassunk, mindenekelőtt szükséges, hogy a mai horvát és szlavónországi kiállhatatlan parlamentáris és közigazgatási, politikai viszonyok megszüntetessenek és hogy Horvát-Szlavonországban olyan állapotok létesíttessenek, amelyek egy művelt állam szükségleteinek és az alkotmány és szabadság követelményeinek megfeleljenek, melyek szabad, alkotmányos szabványokkal biztosítvák, mint amilyenek különösen:

Olyan választási rend, mely lehetővé teheti és biztosíthatja olyan népképviselőt választását, amely hű kifejezője lesz a nép akadálytalan és szabad akaratának;

a sajtó teljes szabadsága, a tárgyi (objektív) eljárás eltörlésével s a sajtó s politikai kihágásokra nézve az esküdtszék behozatala; a gyülekezési, egyesületi és gondolatnyilvánítási szabadság;

a bírói függetlenség létesítése, minden bírónak bírói tetteiért elmozdíthatlansága és felelőtlensége által biztosítva;

a közigazgatási állami bíróság rendkívüli instancia gyanánt való szervezése a polgárok érdekeinek és politikai jogainak megoltalmazása végett a közigazgatás önkénye ellen;

külön bíróság felállítása az összes nyilvános hivatalnokok feyelmi felelősségre vonása végett a törvények áthágása esetében.

A horvát képviselők meg vannak győződve, hogy a horvát és a magyar nemzet közötti állandó egyetértés leginkább a horvát nemzet azon jogainak pontos és szigorú betartásával érhető el, amely jogok a fennálló horvát-magyar egyezményben bennfoglaltatnak és azon viszonyok megváltoztatásával, amelyek a Horvátország és Magyarország között közös ügyek körébe tartoznak, valamint azoknak is, melyek közösek a monarchia nyugati felének ügyeivel is, azon módon, hogy *a horvát nemzetnek biztosítva legyen az önálló politikai, kulturális, pénzügyi és az általános közigazgatási fennállás és haladás.*

Az események természetes folyásával a nemzet fejlődése Horvát-Szlavonországban és Dalmáciában kedvezően fog kihatni a más országokban lakó népünk viszonyaira is, különösen a legexponáltabb vidéken, Istria testvérországban.

Hogy az itt kiemelt elvek, aspirációk és követelmények fogantatosíttassanak és megvalósíttassanak, egy öt tagból álló bizottság választatik, akiknek feladata lesz az a további kötelesség, hogy felvessék és a döntés számára előkészítsék azon más kérdéseket, amelyek a mi országainkra nézve közösek, avagy a nép általános jólétére nézve hasznosak.

A horvát országgyűlési képviselők értekezletéből:

Fiume, 1905. október 3-án. Dr. Pero Cingrija elnök.« (Következnek az egyéb aláírások.)

Kossuth Ferenc szükségesnek tartotta bizonyos magyarázatokkal terjeszteni ezt az okmányt Ő Felsége elé és azokban Supilo közvetítésére is kitérni. Megjegyzendő, hogy ez a szöveg az, melyet Kossuth magyar fordításban kézhez vett. Ebből a magyarázatból következtetést lehet vonni a király és közötté e részben történetekre. A történeti hűség kedvéért helyénvalónak tartom magyarázatának ezt a részét is leközlölni.

»Mint ebből a szövegből kitűnik – úgymond – a fiumei rezolúció, melynek létre jövetelére egyébként nem folytam be s melynek szövegét a postán beküldve kaptam annak idején kézhez, egy pont kivételével szigorúan a fennálló törvényes közjogi alapon nyugszik. Ez az egy pont Dalmáciának a magyar szent koronái országai területéhez való visszacsatolása, de ez is nemcsak törvényes alapon áll, hanem még a törvénybe iktatott királyi hitlevélben is foglaltatik és így, ha létrejött volna is, köztünk valamely megegyezés (*amint-hogy nem jött létre*), [nem lehetett volna Jjözjogi aggály részünkről ezen pont elfogadása ellen sem. Ami pedig a Magyarország függetlenségére vonatkozást illeti, ez, ha létrejött volna is a megegyezés, olyan közjogi értelemben, lett volna veendő, mint amilyenben a függetlenségi párt azt szigorúan törvényes és alkotmányos alapon értelmezi és vette programjába. Igaz ugyan, hogy az ezen ügyben folyt tárgyalásokat oly eg én – Supilo Ferenc – közvetítette, akiről később a legteljesebb politikai megbízhatatlanság kiderült és ez joggal szolgáltatott okot gyanúra, de akkor, midőn vele érintkezünk, megbízhatatlanságáról sem nekem, sem a koalíciónak tudomása nem volt és nem vettünk észre a tárgyalások során nála semmi gyanús körülményt és így nem láthattunk benne mást, mint egy közösen üdvösnek elismert ügy közvetítőjét, de mihelyt az ellenkezőről meggyőződünk, vele és társaival minden érintkezést megszakítottam.«

Ez az ellenkezőről való meggyőződés a vasúti pragmatika kapcsán kitört horvát pbstrukció volt, addig – sajnos – ez a veszedelmes ember játszhatta a maga szerepét és minthogy engem annak útjában állónak tartott, ismételten kísérletet tett, támogatva ebben a függetlenségi párt némely tagjai által, hogy ellentétet támasszon köztem és Kossuth között.

A király nem reagált Kossuth előterjesztésére, szokása ellenére még csak nem is igazoltatta a kabinetirodával annak vételét, de tudtommal véleménye soha sem változott a fiumei rezolúcióról, sem arról, hogy ez a függetlenségi párt egy részének a monarchia elleni szövetkezése akart lenni a délszlávokkal, helyesebben akkor, azok körében már vezető szerephez jutott szerbekkel. Tudtommal azonban ez nem is jutott szóba többé közötte és Kossuth között.

Ennek a természetellenes szövetkezési kísérletnek más hatása nem volt a magyar politikára, mint a konkolyhintés, mert hisz mielőtt nagyobb bajok előidézője lehetett volna, megnyílt a magyar kormány és közvélemény szeme. Ellenben ezt használta fel a külügy-

minisztérium közjogi osztálya annak idején a katonai engedményekért folyt küzdelemben a magyar nyelv érvényesülése ellen, mondván, hogy abban az esetben, ha Ő Felsége engedményt tenne a magyar nyelv javára, ez alapon meg kellene ugyanazt adnia a horvát-szlavonországi csapatoknak, minthogy ez iránt kötelező megállapodás jött létre a magyar parlamenti többséget képező függetlenségi párt és a horvát-szerb koalíció között. A Bauplatz mindig készen volt érvekkel, ha magyar érdekeket kellett ellensúlyozni. Ez esetben is elérte az általa kívánt eredményt. Ami nem volt nehéz, ebben az irányban Bécsset nem lehetett nehéz befolyásolni.

A horvát-szerb koalíció Janus-arca

A koalíció kormányra jutásával megbukott Horvátországban az addigi magyar rendszer. A koalíciónak be kellett váltania a horvát-szerb koalíciónak tett ígéretét. Ma, történeti távlatból be lehet és be kell ismerni, hogy ez volt a magyar politika egyik legnagyobb és legvégzetesebb tévedése. Nekem egyénileg amellet, hogy semmi részem abban nem volt, az lehet elégtételelem ebben, hogy a horvát-szerb koalíció tulajdonképeni szellemi vezetőinek – Supilo, Pribicevics, Lorkovics, Surmin uraknak és társaiknak – soha sem volt hozzám bizalmuk, nem voltam nekik rokonszenves. A viszony kölcsönös volt. Ebből folyólag alig volt velük valamelyes érintkezésem. Nem sokáig tartott, hogy ezek az urak kimutatták foguk fehéret, a koalíciós kormánynak hamarosan és keservesen kellett kiábrándulnia belőlük. Akkor azután egész erejükből ellenem fordultak és engem állítottak oda a magyar-horvát viszony megrontója gyanánt. Nyugodt lelkiismerettel vállalhattam ezt a súlyos vádat, sőt érdemetlenül jutottam hozzá ahhoz az elismeréshez, hogy az én révemen vetették le Magyarország és monarchia ezen ádáz ellenségei álarcaikat és jelentek meg valódi ábrázatukban a magyar közvélemény előtt. Milyen pokoli öröm volt amiatt Bécsben, hogy a magyar koalíció megkülönbözött horvát barátaival! Akkor sem a felfedett veszedelmet látták, hanem a magyar koalíciós kormány kellemetlenségét. Ők igazán jobban gyűlölték ezt, mintsem szerették a monarchiát és ebben az elvakultságukban nem láttak semmit, nem volt meg az a tisztán látásuk, hogy Magyarország elbukásával a monarchia bukik meg. Milyen más alakulatot vehettek és vettek volna az események, ha Bécs nem szenved ebben az elvakultságban!

Az első összeütközés a szerb-horvát koalícióval a karlócai szerb pátriárkái méltóság betöltése körül támadt. A magyar kormánynak megvolt erre az állásra a jelöltje, akit a király Ő Felsege is óhajtott, a később Bad-Gasteinban oly szerencsétlen véget ért Bogdanovics Lucián budai szerb püspök, akinek hűségében a király, hazafiságában a kormány megbízott. A szerb-horvát koalíció, illetőleg az ahhoz tartozott szerb radikálisok azonban tudni sem akartak róla, viszont az ő jelöltjüket nem fogadta el a király. Kossuth sokáig

habozott, míg végre ő is Bogdanovics mellé állott. Ebben nekem is volt részem. Kossuth a pátriárka-választó egyházi kongresszus királyi biztosa személyével akarta volna kiengesztelni a szerb radikálisokat, az előttük nagyon kedves, nekik kívánatos Batthyány Tivadar grófot hozva e tisztségre javaslatba, de a király nem fogadta el ezt a javaslatot. Így azután, minthogy a királyi biztosnak függetlenségi pártinak kellett lenni – így kívánta a pártpolitika – Günther Antal igazságügyminisztert tették meg, akinek sikerült Bogdanovics megválasztását biztosítani, miután előbb bizonyos egyházi státutumok és javadalmak ügye közös egyetértéssel szabályozást nyert. Nekem ezekben az ügyekben a közvetítő szerepe jutott. Kossuth tárgyalt a radikálisokkal, én Bogdanovicscsal. Ez az első összeütközés elsimult volna, nem is volt tudtommal egyházi téren semmi baj többé, a korábbi ellenfelek összesimultak.

Nem úgy azonban a politikában, ahol ellenkezőleg a korábbi barátok szétmentek. Még pedig igaz gyűlölködéssel. A vasúti... pragmatika volt az ütköző, ebben vetették le álarcukat a horvát-szerb magyarbarátok. A vasúti szolgálatot kellett biztosítani, hogy a sztrájk lehetőségét itt kizárjuk. Készítettünk tehát egy szolgálati pragmatikát, felhasználva erre azt az alkalmat, hogy az államvasúti személyzet régóta jogosan sürgetett illetményrendezését megcsináltuk. Ebben a szolgálati pragmatikában büntetőjogi szempontból köztisztviselőknek minősítették a vasúti alkalmazottakat. Nemcsak az államvasutiak, hanem minden bármilyen rendű vasút alkalmazottai is, minthogy ez a pragmatika nem vonatkozott csak az államvasutakra, hanem kivétel nélkül minden vasútra. Ebben szabályozni kellett természetesen az alkalmazás és a szolgálat feltételeit, az alkalmazottak jogait és kötelelességeit. Eleddig is ez az egyetlen szolgálati pragmatika, mely nálunk megalkottatott. Az alkalmazás feltételei között ott szerepelt többek közt a magyar nyelv ismerete. Horvát-Szlavonországokranézve megvolt külön a horvát nyelv ismerete, mint feltétel. A törvényjavaslat előkészítése során Kossuth be akart vétetni olyan rendelkezést, melyből az következett volna, hogy a vasútnak hivatalos nyelve a magyar. De erről sikerült lebeszélni, mert az beleütközött volna a horvát kiegyezésbe. Nem volt olyan könnyű ettől Kossuthot eltéríteni, minisztertanácsba vitte a kérdést és csak miután ott az én felfogásom érvényesült, engedett benne, színmagyar lelke nem tudta megérteni, hogy magyar vasutakra ne lehessen kimondani, hogy hivatalos nyelvük a magyar. A törvényjavaslat a Horvát-Szlavonországok területén lévő vasutakra is vonatkozván, minthogy a vasútügy közös

volt, közölni kellett azt a bánnal. Nem is volt semmi lényegesebb ellenvetése; ami apróságokat kifogásolt, azokat honoráltuk. A hivatalos nyelv kérdését érintette ő is, megnyugodva abban, hogy arról nincs a javaslatban rendelkezés. Később, mikor a törvényjavaslat már a képviselőház elé terjesztetett, akkor támadtak nyelvi aggályai is. Ezeknek kútforrása csakhamar nyilvánvalóvá lett. Ez a törvényjavaslat hozta ki sodrúkból a horvát-szerb koalícióhoz tartozó képviselőket. Egy sajnálatos félreértés következtében nem volt módomban ezt megakadályozni. Ha ez nem jön közbe, talán sikerült volna. Ugyanis röviddel a törvényjavaslat benyújtása előtt, egy napon azt az utasítást adtam ki titkáromnak, hogy aznap nem fogadhatok senkit, mert egy határidőhöz kötött, rendkívül sürgős munkát kell elvégezni. Ennek a vasúti szolgálati pragmatikának felségfelterjesztése volt az. Ugyanaznap – mint később megtudtam – megjelent hivatalomban két horvát képviselő, hogy beszélni kívánának velem. Nem mondták meg látogatásuk tárgyát, különben fel kellene tételeznem akkori titkáromtól annyi intelligenciát és érzéket, hogy bejelentette volna őket. Így azonban közölve velük a kiadott utasítást, állítólag kérte őket, hogy másnap jöjjenek el. Nem jöttek el, hanem a Házban támadtak meg engem hetek múltán.

A horvát-szerb koalíció képviselői elérkezettnek látták az időt a színvallásra. Ebbe a törvényjavaslatba azt akarták ugyanis minden áron belemagyarázni, hogy az államvasút hivatalos nyelvét szabályozza, tehát megsérti a horvát kiegyezést. Erőpróbát akartak megkísérelni. A magyar-barátok egyszerre átvedlettek a legszélsőbb horvát szeparatistákká, megtagadták az állami közösséget, horvát-magyar államot követeltek, olyan viszonyt, mint Ausztria és Magyarország között volt s így tovább. A kormány természetesen nem engedhetett. Erre kitört a horvát obstrukció. Amiben segítségükre jött néhány függetlenségi párti befolyásos képviselő – különösen akik velük a fiumei rezolúció létrehozásában közreműködtek – és a képviselőház elnöke, Justh Gyula, aki megállapította a horvát képviselőknek azt a jogát, érvényre is juttatta azt, hogy a magyar országgyűlésen horvátul beszélhetnek és minthogy maga nem bírta nyelvüket, maga mellé állított az elnöki emelvényre horvát fordítót, aki neki nyomban lefordította ezeket a beszédeket. 4gy folyt hat héten át a horvát obstrukció, ebben szakadt meg a magyar és a horvát-szerb koalíció barátsága. Ehhez nagyban járultak hozzá a különböző forrásokból, leginkább Bosznia-Hercegovinából érkezett bizalmas közlések Supilo és társainak, nemkülönben

Pribicsevicséknek különböző, legalább is gyanús ténykedéseiről. (Majd 1907. nyár elején Belgrádból jött egy igen fontos közlés, mely a horvát-szerb koalíciónak belgrádi vonatkozásait ismertette. Az uralkodóház egyik tagjának a Szerémségben történt utazása is nem egy gyanús körülményt derített fel, úgy, hogy a magyar kormány kezdett komoly bizalmatlansággal viseltetni az új barátok megbízhatósága – iránt. Bécs persze ujjongott, hogy az örökös obstrukcióval terhelt előbbi ellenzék is kénytelen elszenvedni az obstrukció kellemetlenségeit. És a király, akinek nem volt kifogása a törvényjavaslat betervezése ellen, hiszen előzetes jóváhagyását! megjegyzés nélkül adta hozzá, egyszerre szintén horvát sérelmet emlegetett, a horvátok felé kezdett hajolni. Ez annyira ment, hogy a kormánytól különféle olyan kedvezményeket kívánt Horvátország részére, melyekkel juktímba állította a törvényjavaslat szentesítését. A kormány kényszerhelyzetben volt, elbukni ebben a kérdésben annyi lett volna, mint a magyar állameszmét elbuktatni Horvátországgal szemben. Belement tehát a kedvezményekbe, melyekre nézve az volt a király követelése, hogy azok legfelsőbb megerősítés alá terjesztessenek és úgy publikáltassanak azután. A szándék egészen átlátszó volt, dokumentálása Horvátország felé a korona atyai kegyességének a dinasztiahoz hű horvátokkal szemben. Hogy ez Magyarországon visszahatást fog kelteni, ki törődött Bécsben azzal!

A hatheti obstrukció folytatását Andrásynak egy javaslata hiúsította meg, egy egyszakaszos törvényjavaslattal felhatalmazást adni a kormánynak a pragmatika rendeleti úton való életbeléptetésére. Így is történt. Ám a királynál megakadt a szentesítés. A horvátoknak adott kedvezményekre vonatkozó elhatározás leérkezett, a pragmatikára vonatkozó törvényjavaslat nem. Kossuth lemondással fenyegetődött, a király azonban nem reagált, követelte, hogy előbb tétessenek közzé a kedvezmények, csak azután következhetik a szentesítés; Ennyire ment az udvar a hű horvátok iránti figyelemben, helyesebben ennyire nem törődött Magyarország érzékenységeivel. Ebbe a kívánságba viszont a kormány, illetőleg Kossuth nem ment bele. Végre nagysokára szentesítette a király ezt a felhatalmazási törvényt is. Kossuth Karlsbadban vette ennek hírért, onnan írja nekem erre vonatkozólag az alábbiakat. Leközlöm ezeket, jórésben mostani aktualitásuk miatt: »A király által nagy meglepéssel helyeselt engedmények egy pókot sem fognak kipiszkálni a lyukból. Folytatódni fog, mint előbb, a horvát lázadás és a horvátok azt, amit kapnak, ingyen fogják zsebretenni. Ha nem lesz behozható a

horvát nyelv használatára a klotür és *nem lesz módosítható a házszabály úgy, hogy csak nagy pártok* (amelyek nagyságukból folyólag nemzeti akaratot és nemzeti szenvedélyt képviselnek) *obstruálhasanak*, akkor jóidőre vége lesz a magyar országgyűlés törvényhozási képességének, mert kétségtelen, hogy a horvátok és velük szövetkezve a nemzetiségek *mindent* meg fognak obstruálni.« jellemző Kossuth Ferenc nobilis gondolkodására, hogy még ekkor is mentéseket keresett a király magatartására, azt írván egy másik e tárgyú Reveiében, hogy »a tény az, hogy a király békét akar és azt látván, hogy a horvátok nekidühödtek, ezeket akarja békíteni; az is emberi dolog lenne, ha úgy érezne, hogy jusson ki nekünk is egy kis obstrukcióból, ismerjük meg mi is az ízét«. Hogy Bécsben tényleg gondolkoztak így, azt megállapíthattam egy más, hasonló esetből. Amikor ugyanis a koalíciós kormány végső vergődéséből nem tudott kibontakozni és 1909. végén az ex-lex fenyegetett, azzal az indoklással húzták a válságot 1910. január közepéig, hogy előbb következék be az ex-lex, essék bele csak a koalíció abba a verembe, melyet a szabadelvű-párti kormányoknak annak idején ásott, hadd járja le magát saját eszközeivel. Ez is a Ferenc Ferdinánd trónörökös portájáról származik, keresztül is tudta ezt vinni. Nem volt olyan tendenciózus politikai eszköz, melyet igénybe ne vettek volna a koalíció lejáratására!

A vasúti pragmatikától kezdve engesztelhetetlen volt a gyűlölet a horvát-szerb koalíció és a magyar kormány között. Az addigi báni kormány lemondott, helyébe az ottani koalícióval szemben álló kormányzat neveztetett ki. Megtörtént minden normális viszonyok teremtésére Horvátországban, de a magyarelles izgatás oly mérveket öltött, a horvát-szerb koalíció annyira befolyása alá kerítette az ottani közvéleményt, hogy azzal szemben minden harc meddőnek bizonyult. Horvátország akkor már teljesen alá volt aknázva, a szerb propaganda nagyon mélyen behatolt már a legszélesebb néprétegekbe. Ennek a céltudatos akciónak a szálai Belgrádba látszottak összefutni, honnan úgy a külügyminisztériumba, mint a magyar kormányhoz megdöbbenő jelentések érkeztek a szerb-horvát koalíciónak a belgrádi kormánnyal való szoros kapcsolatáról. Pribicsevics Szvetozár képviselő volt a gyanú középpontjában, nála futottak össze – ezen jelentések szerint – az árulás összes szálai és nem érdektelen, hogy a különböző forrásokból származott jelentések ebben a részükben mind megegyeztek, akár csak egy helyről sugalmazták volna azokat. Megállapítást nyert az

is, hogy a budapesti központi távirdán is van a propagandának bizalmi embere. Ezt Sarajevóban fedezték fel, ahová a mozgalomnak Belgrád után legfontosabb szálai vezettek. Nagykésőn jöttek rá erre, csak akkor kezdett Bécs feleszmélni. Akkor ismét a horvát jogpárt – a dinasztiahoz hű, de mindig Magyarország-ellenes horvátok – felé kezdtek jobban orientálódni, de a talaj már kisiklott ezeknek lába alól, miképen ma Radics, azonképen volt akkor a horvát-szerb koalíció a helyzet ura.

Egy jelentés, mely akkoriban Belgrádból érkezett a kormányhoz, bevilágít abba a kohóba, melyben azoknak a lövegeknek anyagát olvasztották, melyek a monarchia ellen való felhasználásra készültek. A jelentés egy levélről szól, melyet a belgrádi külügyminisztérium akkori politikai osztályfőnöke a szerb-horvát koalíció egyik szerb tagjához intézett. A levél hitelességét természetesen nem tudom megállapítani, fontosabb részei a következők: »Sajnos, nekünk már szomorú tapasztalataink voltak horvát politikusokkal, kik ott önökkel egy táborban vannak; nekünk már majdnem az a meggyőződésünk, hogy csakis Supilo az egyedüli garancia nemzeti céljaink együttes kiküzdésében. Mi ma egyedül a horvátokra való tekintettel kénytelenek vagyunk sok mindentől eltekinteni, ami nemzeti szempontból előnyünkre válna, főleg attól, *hogy Bosznia-Hercegovinát tisztán szerb országgént kezeljük.* Ez Szerbiára nézve nagy kár, különösen most, *midőn Revat után a nemzetközi viszonylatok politikai fejlődése nekünk imperative meghagyja, hogy főleg Oroszországban és az orosz közvéleményben küzdjünk Ausztria jelenlegi Balkán-helyzete és törekvése ellen.* A katolikus bosnyákokra reátukmálják a horvát karaktert, nekünk pedig a horvát-szerb koalíció megköti kezünket, mindenfelől kapjuk az értesítéseket, *Bosznia-Hercegovinára való törekvéseink, munkáink és már elfoglalt pozícióink egy éjszakán át megváltoztathatja a hármas királyságban a szerbek és horvátok együttműködését.* . . .«

A levél a továbbiakban utal arra a hasznos és eredményes munkára, melyet a horvát jogpárt Európaszerte végzett Magyarország ellen, megnyerve maga számára a külföldi közvéleményt, majd utalva arra, hogy Bulgária mennyi gondot okoz Szerbiának, ott is szemben állanak Ausztriával, következőt mondja: »*Mi Bosznia-Hercegovinára való minden gondoskodást áttettünk a vezérkarhoz és odautasítottuk a zágrábi jelentéseket is.* Ha a szituáció őszig nem tisztul és mi abba a politikai szükségbe fogunk jutni, hogy »bécsi« bolgár barátaink számára kiadjuk a jelszót, *vezérkarunk*

már elő fogja készíteni a talajt Boszniában, – feleletül a »bolgár« intrikára. Szerbia nem áll a világban támasz nélkül. Az új konstellációk is hatalmas támaszt nyújtanak.» A levél végül bizonyos hírlapoknak küldött összegekről tájékoztatja az illető horvátországi szerb képviselőt.

Ez a jelentés azért bír jelentőséggel a délszláv kérdés szempontjából, mert bevilágít Szerbiának politikájába Bosznia-Hercegovinát illetően, mely a világháború kitörésének közvetlen oka lett és mely miatt már 1909-ben is fenyegetett a háború.

A hivatalos félrevezetés konzekvenciái

A délszláv kérdésnél, helyesebben annak elmérgesedésében nagy szerepet játszott a mi információs szolgálatunk gyatra volta. Sem diplomáciánknak, sem a magyar kormánynek nem volt okuk ezzel a szolgálati ágazattal dicsekedniük. Kötve hinném azonban, hogy lett légyen párja annak, ami a délszláv kérdésben e részben történt. Egy részletét fogom ennek itt bemutatni, jóllehet a leg-súlyosabb kritika akkori viszonyainkra. Végzetes hibákat, illetőleg bűnöket tárok fel vele, de ha objektív alapon akaron megvilágítani a délszláv kérdésben velünk és a monarchiával szemben elkövetett bűnöket, nem szabad a mi hibánkat sem elhallgatnom. Egy okmányt közlök le itt, mely európai botránnyá nőtte ki magát annak idején és olyan blamázsra adott okot, melyhez hasonlót csak az a szovjet-levélügy idézett elő, mely egyik oka volt a Mac Donald-kormány bukásának az angol választáson. Nálunk természetesen nem járt az eset ilyen következményekkel, aminthogy nálunk sem az államférfiak, sem a közönség nem olyan kényesek, nálunk inkább hódolnak Bismarck ama híressé vált mondásának, mely szerint »minden csoda csak három napig tart«.

Olyan blamázsról van ebben az esetben szó, melynek szerepe volt a világpolitikában is, melyről közvetlenül a világháború kitörése előtt Poincaré francia köztársasági elnök oroszországi látogatása alkalmával az osztrák-magyar nagykövettel szemben nem valami dicséretesen emlékezett meg a volt monarchiáról. Még hét vagy nyolc évvel az esemény után isi

A kereskedelmi minisztériumnak volt Belgrádban egy gazdasági szaktudósítója. Ezt a belügyminisztérium és később a Ballplatz is politikai tudósításokkal bízta meg. Thallóczy Lajosnak volt bizalmi embere, az ő ajánlatára vették szolgálatait igénybe. Tőle származtak akkoriban azok a bizalmas jelentések, melyek bevilágítottak a szerb kormánynek boszniai politikájába. Jelentései rendkívül érdekesek voljak, de nekem feltűnt az általa beküldött diplomáciai és vezérkari iratok rendkívüli terjengőssége. Szóvá is tettem ezt – mint már említettem – Aehrenthal külügyminiszter előtt, aki azt felelte, hogy ellenőrizteti azokat a belgrádi követség által. El kellett tehát fogadnom

valódiaknak. Ez a szaktudósító állapította meg a horvát-szerb koalíciónak Belgráddal való szoros kapcsolatát; ez derítette ki Pribicsevics és társainak ottani összeköttetéseit, hol állítólagos személyes meggyőződés, hol konfidensek révén. Így jelentette legalább. Amikor teljes volt a megkülönböztetés a magyar kormány és a horvát-szerb koalíció között, megjelent egyszer ismét nálam, hogy nagyon fontos jelenteni valója van. A szerb külügyminisztériumnak egy aktáját láttam, melyen Pasics miniszterelnök és külügyminiszter Pribicsevicsnek és társainak kilencezer dínárt utalványozott ki politikai célokra, Spalajkovics külügyi osztályfőnök jelentése alapján; ha érdekli a kormányt, megszerezheti azt teljes másolatban és magát az utalványozási részt az összes aláírásokkal fényképmásolatban. Politikáról lévén szó, nem akartam ebbe beleavatkozni, de szükségesnek tartottam rögtön jelentést tenni az esetről Kossuthnak és Wekerlének. Mindketten természetesen ennek az okiratnak, illetőleg másolatának mielőbbi megszerzése mellett foglaltak állást, mert ha az hiteles, akkor annak rendkívüli jelentősége volt abban a helyzetben. Aránylag elég rövid idő múlva megkaptam az okirat másolatát az eredeti cirill nyelven, utolsó oldalának, az aláírásoknak és utalványnak fényképét, valamint az okiratnak magyar fordítását szó szerinti szövegében. A másolat és fordítás a szaktudósító sajátkezü írásával voltak megírva, aki Spalajkovics osztályfőnök aláírásának hitelességét igazolandó, még egy magánlevelét is elhozta, azt is az iratokhoz csatoltam. Ideiktatom ennek a délszláv kérdésben történelmi jelentőségre jutott jelentésnek magyar fordítását teljes szövegében, úgy amint kaptuk:

Külügyminisztérium.

Politikai osztály.

1907. június hó 4. Belgrád.

Miniszter Úr!

Követve az utasítást, a tisztelettel alulírott, ezen minisztérium pénztárnokával, Bozsovics úrral Zimonyban járt, hol felkerestük Pribicsevics Szvetozár horvát országgyűlési képviselőt azon levél tisztázása végett, melyet Petkovics budapesti főkonzulunk, Supilo, Potocsernyák, Pribicsevics és Lukinics, valamint társaik nevében kézbesített.

Pribicsevics úr, ki aznap társaival el volt foglalva zimonyi pártjának szervezése körül s ki kijelentette, hogy ez alkalommal, sajnos, lehetetlen Belgrádba jönnie, hálás köszönettel

fogadta azon kijelentéseinket, hogy Szerbia azon kötelezettségeket, melyeket a fiumei rezolúció értelmében magára vállalt, pontosan fogja teljesíteni, míg a jelenlegi kabinet áll az ügyek élén, de a kilátásba helyezett segítség mindig azon eszközök arányában fog kiszolgáltatni, amily arányban ezek a budgetből vehetők, a nélkül, hogy az egyéb állami szükségletek ezáltal kárt szenvedjenek.

Ezen indokok, valamint azon körülmény is, hogy a szerb kormánynak ez évre még nincsen jóváhagyott budgetje, bizonyos határt szabnak a külföldi politikai akciókra szolgáló kiadásokra nézve; s miután ezenkívül a kormány azon feladat előtt is áll, hogy halasztást nem tűrően hozzáfogjon a hadsereg reorganizálásához és hadi felszereléséhez, melyet a körülmények szerint minden esetre egy szkupstinai ankét ellenőrzése alatt fog végezni a szerb kormány, valószínűleg hosszabb ideig nem lesz abban a helyzetben, hogy felemelje azon pénzbeli segítséget, melyet eddig a szerb-horvát koalíciónak rendelkezésére bocsátott.

Kijelentvén ezeket a miniszter úr utasítása szerint Pribicevicnek, mindazonáltal egyszersmind biztosítottam őt, hogy az esetre, ha a horvát országgyűlésen új választások fognak elrendeltetni, a szerb kormány kész a koalíciónak jelentékeny segítséssel való támogatására, mert a szerb kormány szilárdul meg van győződve, hogy semmiféle politikai kombináció nem adhatna nagyobb támaszt a délszláv közösségnek, mint az a kombináció, mely a fiumei rezolúcióban nyerte alapját s mely a Povtics úr részéről a Supilo és Medakovics urakkal Fiumében tartott megbeszélések értelmében Szerbiára is kiterjesztett.

Nem mulasztottam el, miniszter úr, az alkalmat, hogy Pribicevics úrnak szem előtt ne tartsam még azt is, hogy tekintettel azon kedvezőtlen viszonyra, mely Szerbiát jelenleg Bulgáriával szembe állítja s mely a bécsi diplomácia szisztematikus akciójának gyümölcse, továbbá tekintettel a szerb állam hadügyi készületlenségére s végül tekintettel Szerbiának csak azon fontos szükségletére, hogy könnyítsen belügyi és gazdasági nehézségein – kényszeríti a szerb kormányt, hogy elsőbbséget adjon a Habsburg-monarchiával való szerződéskötésének s ezzel újra helyreállítsa a bizalmasabb és jobb politikai viszonyokat Béccsel. Ennélfogva Szerbia kényszerítve van, hogy némi időn át bizonyos rezervát tanúsítson mindenben,

ami a bécsi körök érzékenységet felkeltené, főleg, hogy ajánlja barátainak Bosznia-Hercegovinában, hogy mérsékeljék magukat politikai munkájukban, nehogy Szerbiának nehézségeket csináljanak, vagy pedig akarata ellenére angazsálják akkor, amidőn Szerbia katonai, politikai és pénzügyi reformok előtt áll, hogy azután erősebben támogathassa a bosnyák-hercegovinai nemzet és az ossz délszláv közösség népeinek érdekeit.

Szerbiának e jelenlegi kedvezőtlen helyzetét, valamint a nem angazsált eszközökben való mostani szűkölködését politikai barátainak és fajttestvéreinek munkájukban szem előtt kell tartanom. A szituáció nem fog sokáig így maradni, ez alapján meg fog változni a jövő év márciusáig. Mert addigra a szerb hadsereg is fel lesz szerelve a szükséges hadifelszereléssel, azonfelül a kormánynak rendelkezésére fog állani a kibővített budget és ami a fő, nagyobb összegek az új kölcsönből, amelyre nézve az előzetes tárgyalások már befejeztettek s melyet az ősszel a szkupstina el fog fogadni.

Pribicsevics úr meghajlott ezen argumentáció előtt, mely a szerb kormány határozatait jelenleg korlátolja, de kedvetlenül vette tudomásul, hogy a szerb kormánynak jelenleg nem áll módjában az ő és politikai társai kívánságának eleget tenni, hogy a hármás királyságban bíró politikai pozíciójuk fenntartására és a magyar országgyűlésen folytatott akciójuknak támogatására Szerbia eszközeiből 50 ezer frankot bocsásson rendelkezésre. De miután miniszter úr értesítése alapján kijelenttem neki, hogy a szerb kormány hajlandó – minden nehézség dacára – politikai barátjainak és szövetségeseinek a legszükségesebb szükségletekben segítségükre lenni, Pribicsevics úr eddigi követelését redukálta húszezerre, s a további tárgyalások alapján 12 ezerre.

Tekintetbe véve a kiadás célját, én és Bozsovic úr azon benyomást nyertük, hogy ezen kiadást mostanra meg kellene adni, miután a pénztár állapota is e kiadást elbírja. És miután a szükséglet sürgős és ennélfogva az ez ügyben való döntés is sürgős, Pribicsevics és társainak tudomására juttattuk, hogy a pénz – amennyiben a kiadás jóváhagyatik – nyugta ellenében ki fog adatni s pedig Pribicsevics úr kívánsága szerint jelovacz Péter előkelő zimonyi kereskedőnek, legkésőbb két napon belül.

A nyert felhatalmazás alapján egyszersmind megmondot-

tuk Pribicsevics úrnak, hogy azon szubvenció, mely a szerb-horvát orgánumok részére kilátásba helyeztetett, továbbra is az egész évre előirányoztatott a szerb külügyminisztérium r servait alapjára és hogy a m g hátralévő összegek ki fognak adatni, mihelyst a budget szentesítve lesz. Tekintettel arra, hogy a szubvenc o felemelése jelenleg lehetetlen, a szubvencionált lapok sz m t sem lehet felemelni, a szerb önálló párt (Medakovics  s Pribicsevics p rtjaj sajt irod nknek a következő lapokat bocsátja rendelkezésre: *Srbobran*  s *SrpskoKolo* Zagreb, *Srbin* Gospicban, *Slobopa* Mitrovica  s *Srpski Mizen* Karlovica.

Megbesz lt k, hogy a boszniai hírek és levelezések lehetőség szerint előbb sajt irod nknek fognak beküldetni, nehogy az ottani politikai akcióval való  sszek ttetes knek bármi nyoma is felt nj k, hogy kiker ltessenek a bosnyák hatóságok retorzi i, melyeket kevés méltányossággal alkalmaznak ottani k zmunk saink ellen.

Pribicsevics  r, az  , valamint társai nevében kérte, hogy a szerb sajtóiroda és a szerb külföldi követségek segíts k a külföldi sajtóban a koaliz lt képviselőknek a magyar orsz ggy l s en folytatott akcióját.

Erre szem előtt tartottuk neki, hogy Szerbiának s ks ge van a magyar korm nnal való korrekt viszonyra, főleg a bécsi Ballplatz-cal való bonyolult és nem tisztázott viszonyunk miatt, hogy ennélfogva a külföldi publicisztikai akciónak továbbra is Polit-Desancsics  r kezében kell maradnia, kinek e célra jelentékeny összegek állanak rendelkezésre és kihez e tekintetben a koalíció képviselői fordulhatnak. Egyszersmind tudattuk Pribicsevics  rral, hogy Polit  r az   érdekükben és a mi eszk zeinkb l bizonyos kiadásokat máris eszközölt, még pedig bizonyos személyek részére Josipovics  r környezetéből.

Végül Pribicsevics  r azon kérdést intézte hozzánk, nem-e lehetne bécsi követünk útján kivinni, hogy a bécsi orosz követ útján, ki ismét az ottani német követtel intim viszonyban áll, hogy ez utóbbi a császár környezetében eszközöljön ki t mojgat st a szerb-horvát koalíció részére a magyar kormány eH n.

A miniszter  r intenciói szerint az elsősorban alulírott figyelmeztette Pribicsevics t arra, hogy a szerb kormány nagy politikai hibának tartja, ha a szerb-horvát koalíció Bécs befolyása  l  jutna és ha az elfogadott szolgálatok ellenében a monarcha környezet-befolyásának magát  l vetn . Ha ezt a

horvát nemzetiségű képviselők még igazolni is tudnák, a szerb képviselőknek szem előtt kell tartaniok, hogy a szerbség aspirációi Bosznia és Hercegovina jövője tekintetében végképp kompromittálva volnának, miheyst a bécsi körök határtalan bizalmat nyernének, hogy kedvük szerint rendezzék az okkupált tartományok sorsát. E tekintetben a szerbségre nézve talán döntőddé kétségkívül nagy garancia egy budapesti parlamentáris kormányok létezése, mint amilyen a mostani is.

A szerb kormány számít is arra, hogy a szerb-horvát koalíció szerb képviselői mindig szem előtt fogják tartani, hogy ne rontsák le azon érdekeltiséget, mellyel Szerbia bír, hogy benn maradjon a horvát-szerb közösségben, melyben saját nemzeti érdekeik mellett legjobban meg vannak védve az összes délszlávok érdekei is.

Tekintettel arra, hogy az utóbbi időben az események más fejlődést vettek, egyrészt a horvát-magyar viszony megzavarására, másrészt az Ausztria és Magyarország közötti még rendezetlen viszonyra és nem kevésbé az egész nemzetközi helyzetre, mely Szerbiának nem ad semmiféle garanciát politikájának nemzeti feladatait illetőleg, a szerb kormány arra az álláspontra áll, hogy mégis legjobb volna, ha a horvát parlamentáris pártok külön érdekeit illetőleg meg tudnának alkudni a magyar országgyűlés mérvadó embereivel.

A szerb kormány teljesen szabad kezet ad az ő horvátországi politikai barátainak, de nem hallgathatja el aggodalmát, hogy az események ezen továbbfejlődése döntő befolyást provokálhat Bosznia és Hercegovina sorsára vonatkozólag, de mindenesetre emelni fogja Stadler és bécsi szövetségeseinek befolyását.

Ezen kérdések egész komplexuma azonban oly összekuszált, hogy a konzekvenciák kellő mérlegelése végett feltétlenül szükséges, hogy csak személyes beszélgetésben tisztáztassanak.

Erre alkalom nyílik azon szünet alatt, melyet a szerb premier folyó évi július hó 16-ától kezdve a magyar Riviérán fog tölteni. A kapott utasítás alapján tudattuk Pribicevic úrral, további használat céljából, hogy a szerb kormány el fogadta a Supilo részéről neki ajánlott Cirkvenicát nyári tartózkodása helyéül, hol be fogja várni további megbeszélések végett politikai barátait.

A reánk bízott misszióról e jelentésben beszámolva, kérjük, hogy fent vázolt indokokból méltóztassék jóváhagyni 12 ezer dinárt a budget V. fejezetének XXXVIII. B. pontja 190. száma terhére és maradunk tisztelettel

*Miroslau Spaljakovics dr.
Stevan Bozovicz.*

Elrendelem, hogy a referátumban foglalt célra 9 (kilenc) ezer dinár fizetessék ki Jelovac Péter zimonyi kereskedő nyugtája ellenében.

1907 június 7.

Nikola P. Pasic s. k.

Eddig az akta-másolat. Óvatosságomban ismételten megkérdeztem a szaktudósítótól, hogy tényleg látta-e ennek az okiratnak eredetijét és ez a másolat, illetőleg fordítás hiteles-e, megegyezik-e azzal? A szaktudósító a most is kezeim között lévő cirill írású másolaton következőképpen igazolta a másolat hitelességét: »A szerb külügyminisztériumban lévő eredeti aktával megegyezik – azt ezennel igazolom. Bpest, 16/VII. 1907. Horváth.« Az iratokat bemutattam Kossuthnak, aki azokat visszakérőleg átadta Wekerle-nek, az viszont sietett a fényképmásolatot bemutatni Ferenc József Ő Felségének. Már Aehrenthalnak nem mutatta meg. Olyan volt közöttük a viszony. Nem szenvedte őt birodalmi kancellári allúrjei miatt. A külügyminiszter csak a királytól hallotta az iratok létezését és ennek alapján kérte a miniszterelnöktől azokat. Az okirat-másolatot megkapta, de a fényképet nem. Bizonyára hitelesnek fogadta el az okirat-másolatot, mert a fényképmásolatot nem is kérte tőlünk. Maguk az átadott iratok visszakerültek megőrzés végett hozzám. Csak Bosznia-Hercegovina annexiója kapcsán kérte el Aehrenthal a fényképet is. Ugyanis SzeYbia akkori magatartása kapcsán, mely tudvalevőleg majd hogy háborúra nem vezetett, a külügyminisztérium Friedjung osztrák történész által rendkívül éles támadásokat intéztetett egyik bécsi vezető napilapban a szerb-horvát koalíció ellen, hazaárulással, Szerbiával való konspirálással vádolva annak tagjait. A cikkek óriási szenzációt keltettek. A horvát-szerb koalíció azonban sajtópörbe fogta Friedjungot. Akkor kérte el Aehrenthal ezt a fényképmásolatot, melyet a Spaljakovics aláírásának azonosságát igazoló magánlevéllel együtt megkapott. Ez a jelentés, illetőleg fényképmásolat volt hivatva az európai szenzációvá vergődött Friedjung-pörnek legfőbb bizonyítéka lenni. Friedjung nyugodtan vélt arra támaszkodhatni, hisz a külügyminisz-

terium bocsátotta azt rendelkezésére, mely verifikálhatta az aláírásokat belgrádi követségével.

A hazaárulást pör óriási kudarccal végződött, a főtárgyalás harmadik vagy negyedik napján kipattant a bomba: *a jelentés elejétől végig hamisítványnak bizonyult*. A hivatalosan félrevezetett Friedjung kénytelen volt szégyenszemre bocsánatot kérni. Amolyan igazi politikai botrány lett belőle, a horvát-szerb koalíció tagjai diadalittasan vonulhattak haza. A monarchia viszonya Szerbiával még feszültebb lett...

Friedrich Stieve »Isvolski und der Weltkrieg« című epochális munkájában is megemlékezik erről a pörről, leírva Poincaré találkozását 1914. július 21-én Pétervárott Szápáry gróf osztrák-magyar nagykövettel. A francia köztársaság elnöke a diplomáciai kart fogadván, amikor Szápáryt mutatták be neki, aziránt érdeklődött nála, hogy vannak-e hírei Szerbiából? Szápáry feleletére, hogy »a bírói vizsgálat szabályszerűen foly, azt jegyezte meg Poincaré, »ennek a vizsgálatnak eredményei inkább nyugtalanítani alkalmasak engem, Nagykövet úr, mert én emlékszem két korábbi vizsgálatra, melyek nem javították az önök viszonyát Szerbiához ... Ön emlékszik ezekre, Nagykövet úr ... a Friedjung- és a Prochaska-ügyek ...«

Egy hamis, valótlan, nekünk azonban hivatalosan az eredetinek tényleges létezése, személyes meggyőződés alapján valódinak jelentett jelentésnek köszönhette a monarchia ezt! . .

A világháború következett. Seregeink megszállották Belgrádot és egész Szerbiát, a szerb állami és katonai levéltárak átkutatás tárgyát képezték és annak kapcsán a szerb hivatalos és általában a közélet nevezetesebb egyéneinek aláírásait gyűjteményekbe foglalták. Ezek között volt a Spalajkovic osztályfőnöké is, aki a háborút megelőzően ugyanakkor pétervári szerb követ volt, mikor a Poincaré és Szápáry gróf közötti furcsa beszélgetés folyt. Ennek az aláírásgyűjteménynek egy példánya hozzánk is eljutott.

Visszaemlékezve az említett jelentésre, összehasonlítottam a két Spalajkovic aláírást; azt, amit a magyar kormány a belgrádi szaktudósítótól annak idején kapott a gyűjteményben lévő, most már hiteles aláírással. Hát ilyen durva hamisítást még csak elképzelni sem tudtam volna. Még csak hasonlatosság sincs a kettő között.

Ez az okmányhamisítás mindenha szégyenfoltja lesz a volt monarchia hírszolgálatának. A külügyminisztérium és közegei még csak azt a fáradságot sem vették maguknak, hogy az aláírások valódiságáról meggyőződjenek. Nekünk természetesen nem állott az

módunkban. Ilyen felületességgel és ennyi könnyelműséggel aligha vezettek még államügyeket.

És a jelentést hitelesnek, azt a szerb külügyminisztériumban elfekvő eredeti aktával megegyezőnek bizonyító szaktudósító? Mikor 1918 januárban kereskedelemügyi miniszter lettem, az első akta, melyet kézhez kaptam, egy királyi elhatározás volt, mellyel ez a szaktudósító hivatali elődöm előterjesztésére osztálytanácsossá neveztetett ki. Elképzelhető megdöbbenésem. A kinevezésből természetesen nem lett semmi. De hogy az ismerttetett előzmények után ez megtörténhetett, ez viszont a mi viszonyainkra jellemző.

Bosznia-Hercegovina annexiója

Két nagyobb tengerhajózási problémával foglalkoztam államtitkárságom idején. Mindkettő Fiume fejlesztésével volt kapcsolatos, ami nekem mindig kedvenc munkaterem volt. Amennyire a helyi viszonyok azt lehetővé tették, – a területi viszonyokat értve alatta – nagy kikötővé óhajtottam azt kifejleszteni. El is mondhatom hivalkodás nélkül, amit különben maguk a fiumeiek is elismertek, hogy Baross Gábornak, sajnos, aránylag rövid korszakát kivéve, nem történt Fiume érdekében annyi, mint az én államtitkárságom és miniszterségem alatt. A fiumeiek azzal akarták irántam elismerésüket leróni, hogy amikor a bukaresti béketárgyalásoktól hangom vesztetten, légszöbajjal visszajövet, néhány hétre Abbáziába kellett mennem, Vio podesta ugyanannak az Ossoinak, fiumei orsz. képviselőnek társaságában, aki a magyar képviselőházban néhány hónap múlva, a nagy felfordulás előtt Fiume függetlenségi akaratát hangsúlyozta, azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy engedjem meg, miszerint az egyik mólót rólam nevezhesse el a város. Ugyanaz a podesta néhány hónap múlva a nagy felfordulás után azzal védekezett magyar barátsága miatt, hogy csak színlelték ezt a barátságot, mennél többet eszközendő így ki városuk számára Magyarországtól. Ma szívesen vállalná Fiume ismét a magyar barátságot. Ez a gyönyörűen fejlődött város ma temetőhöz hasonlít.

Mikor a délszláv kérdés megoldása 1918-ban aktuálissá lett, akkor is Fiume területi kibővítése volt első gondom. Károly király készséggel nyújtott ehhez lehetőséget, maga részéről előterjesztésemre hozzájárulva ahhoz, hogy Fiume területe kibővítették egészen Buccari-ig. Milyen perspektíva nyílt volna meg ennek megvalósíthatása esetén Fiúméra nézve!

Az említett két probléma egyike a parti hajózás lehető nagyarányú kifejlesztése volt egészen Korfuig. Ezen a területen Fiume nagy előnyben lehetett volna Triesttel szemben. Dalmácia és Montenegro ellátásában nagyobb része is volt annak, mint Triestnek. Ennek a tervemnek a következménye a fiumei kereskedelem nagyarányú fellendítése lett volna. Magam jártam be az összes ottani kikötőket Durazzótól Santi Quarantan, San Giovanni di Meduán, Dulcignón át

Korfuig, ott a helyszínén ismertem meg az olasz versenyt és láttam az olasz politikai törekvéseket. Nem a fajta államköltészen való tanulmányút volt ez, aminőket mások szoktak tenni, hanem szabadságidőm felhasználása. Amit láttam, mindenre alkalmasabb volt, mint biztatásra. A mi kereskedelmi képviselőteink diplomata-játszása, az olasz diplomáciának kereskedelmi tevékenysége. Tapasztalataimról értesítettük hivatalosan a Ballplatz-ot, de falra hányt borsó volt az eredménye. Mint mindennek, aminek gondolata nem a saját céhükből eredt, ahol pedig gondolat, már mint olyan, melynek Magyarország is hasznát láthassa, vajmi ritkán akadt.

Az olaszok ott iskolákat létesítettek, kereskedelmi ügynökségeket tartottak fenn, külön hajójáratokat rendeztek be, pénzintézetekkel teremtettek kapcsolatokat vagy külön ilyeneket alapítottak, hajósvállalataik minden ügynöke külön olasz kereskedelmi propagandát folytatott. A Ballplatz ellenben megelégedett azzal, hogy a méduai érsek útján évenként néhány mezőgazdasági gépet adatott, azt is a magyar kormány útján és azzal az érsekkel vélt politikai célokat elérhetni. Az eredmény meg is felelt a koncepció nagyságának!

A másik probléma az északafrikai kikötők szorosabb bekapcsolása volt a magyar tengerhajózásba és annak révén egyrészt az idegenforgalom odairányítása, másrészt pedig az odavaló kivitel fejlesztése. Ezt is a helyszínén akartam személyesen tanulmányozni ugyanúgy, mint a parti hajózást. E végből 1908. szeptemberében beutaztam ezeket a kikötőket Tunisszal, Algírral egészen Tangerangig. Ott történt meg velem, hogy amint az örökké nyugtalan tangeri kikötőben nagynehezen partraszállhattunk – a hajó nem köthet ki a mólónál, bálok módjára daruval emelik ki és bocsátják le a hullámok által ide-oda dobált csónakokba az utasokat is – a mólón nevémet hallom kiáltani. Egy ottani kereskedő valahogyan értesülve jövetelemlről, keleti hangos módon kérdezősködött utánam. Magyar cukrot és petróleumot akart volna Tangerangbe importálni és ezért érdeklődött irántam. Együttal elpanaszolta mindjárt a magyar export körüli szomorú tapasztalatait. Példáját hamar néhány más ottani kereskedő is követte, akár tarthattam volna Tangerangban magyar kiviteli ankétot.

Tanger volt ezen utazásom végpontja. Onnan éjnek idején átmentem Algezirásba. Majd hogy nagy kellemetlenség nem ért vele. Hajszálon múlt, hogy a kikötői őrség reánk nem lőtt, tilos időben kötöttünk ugyanis ki a kikötőben, csempészeknek vélték; egy gibraltári ismerősünknek köszönhattük, hogy nem ért nagyobb baj,

mint mérsékelt pénzbírság, melynek mérvénél államtitkári állásom játszott nagy szerepet. Azt se reám vetették ki, hanem gibraltári ismerősünkre, aki bennünket kalauzolt. A gyönyörű Reina Cristina-szállodába érve – amely reprezentáló helyiségeivel a mi Park Clubunkra emlékeztet –, hosszú chiffre-távirat várt reám, sürgős visszatérésre szólítva fel. A távirat arról szólt, hogy itthon titokzatos dolgok mennek végbe, Kossuth betegen fekszik, egymást érik nála a legkülönbözőbb látogatások és tanácskozások, különösen Schönaich hadügyminiszter és Esterházy Pál gróf külügyi osztályfőnök járnak nála be-ki. Nem kevesebről volt a távirat szerint szó, mint hogy Bécs elérkezettnek látja az időt Bosznia-Hercegovina annectálására, azzal indokolva annak sürgősségét, hogy különben megtörténhetik, hogy az új konstantinápolyi parlamentbe akarnak a bosnyák muzulmánok képviselőket küldeni, miáltal helyzetünk az okkupált tartományokban lehetetlenné válnék; arról is van szó, hogy az annexióval egyidejűleg a monarchia feladná a novibazári szandzsákot. A távirat szerint Bécs el van határozva fegyveres beavatkozás árán is keresztülvinni ezt a tervet, el lévén készülve Szerbia részéről komplikációkra; ezzel szemben a magyar kormánynak aggályai vannak és különösen Andrassy tart nemzetközi bonyodalmaktól; Kossuthra igyekeznek hatni, őt megnyerendő a tervnek, ő kéret, hogy térjek lehetőleg mielőbb vissza.

A legközelebbi hajó három nap múlva érintette Gibraltárt, ezt meg kellett várnom. Addig felhasználtam az időt egy granadai kirándulásra, az Alhambra megtekintésére, nem akarva ezt a ritkán kínálkozó alkalmat elszalasztani. Nem tudtam, jutok-e egyhamar ismét ilyen alkalomhoz. Nem is jutottam többé. Kirándulásunk kitűnően sikerült, az idő is kedvezett neki, a hajó befutására pontosan visszaérkeztünk. A Cunard társaságnak egyik nagy kivándorlási hajója volt.

Aznap reggel érkeztem vissza Budapestre, amikor Ferenc József, ü Felsége a spanyol királyi pár látogatását fogadta a budai királyi várban. Este a királyi vendégek tiszteletére udvari bál volt, melyre természetesen el kellett mennem. Kossuth informált a dolgokról. A külügyminiszter nem retten vissza szerinte semmiféle veszélytől és a királyt is teljesen beleloválták ebbe a kalandba, (már az annectálás proklamálásának napja is meg van már állapítva? október 8-ika. A magyar kormány nem akar belemenni, különösen Andrassy opponál, aki nemcsak nemzetközi bonyodalmaktól tart, de súlyos hibának mondja a szandzsák feladását ami keservesen megbosszulhatja egyszer majd magát. Azonban katonáék azzal érvelnek, hogy

nem tudják tartani, míg Aehrenthal éppen ennek árán véli az uralomra jutott ifjú törököket kiengesztelhetni (Apponyi garanciákat kéç, hogy nem lesz belöle háborús bonyodalom, Aehrenthal ugyan mindeképp igyekszik öket megnyugtatni, pedig nagyon félö, hogy a szerbek nem veszik fel ezt olyan nyugodtan, hanem provokációnak tekintik. Wekerle is informált az ügyröl, de csak egészen nagyjában, úgy vettem ki szavaiból, hogy ez már közös minisztertanácson is megfordult és bár neki erős aggodalmai vannak, a király határozott kívánságára ö nem csinál nehézséget, csak sikerüljön Andrássyt és Apponyit megnyugtatni.

Az udvari bálon Aehrenthal keresett engem, beszélni kívánt velem. Tudtam már, hogy mit akar. Gyakoroljak Kossuthra befolyást és nyerjem meg ellenállása feladásának. Úgy tettem, mintha nem tudnék semmiröl, mert hisz csak aznap érkeztem vissza hosszú tengeri útröl, nem volt még módom informálódni. Elmondta tehát az akció indító okait. Lényegében ugyanazokat, miket az algecirasi sürgönyböl és Kossuthtól már tudtam, csak a maga módja szerint aláfestve mindent, hogy szinte ettöl függ a monarchia sorsa. Nem hallgatta el természetesen a király elhatározását sem és hogy nagyobb nyomatékot adjon e részbeni szavainak, kérdezett, hogy Ö Felsége megszólított-e már az estélyen, és közölte egyúttal, hogy a spanyol Felsegeknek is be fognak mutatni, maga a Felség fogja előttem érinteni ezt a témát, ez tervben van. Az osztrák kormány teljesen egyetért a dologgal, baj csak a magyar kormánynál van, különösen Andrássy, Apponyi, Kossuth csinálnak nehézségeket, legerösebben Andrássy, aki egyenesen különvéleményt jelentett be. Arra kérne, bírjam reá Kossuthot ellenzésének feladására, mert akkor Apponyi is csatlakozik hozzá és így könnyebb lesz Andrássyt arra bírni, hogy ne menjen túl az elvi ellenzésen. Az ügy nem túr további halasztást, október 8-án proklamálni *kell* az annexiót. Kérdésemre, hogy miért éppen ezen a napon, nem tudtam határozott választ kapni, a török képviselöválasztások kiírása képezte a látszólagos indokot. A mindég jéghideg és idegeknélkülinek látszott Aehrenthal báröt ez alkalommal nagyon nyugtalannak, idegesnek láttam. Még idegesebbé tette azonban egy kérdésem. Miután Szerbia várható magatartását illetöleg igyekezett megnyugtatni, egyenesen nevetségesnek mondvá azt, hogy Szerbia merjen velünk kikezdeni, azt a kérdést intéztem hozzá, vajjon megszerezte-e a szignatárius hatalmak előzetes hozzájárulását az annexióhoz? Mert (a berlini szerződés a monarchiának csak az okkupációra adott mandátumot, az annexió pedig túlmege annak

határozmányain, azután meg mi van az olasz szerződéssel, nem érinti-e ez annak balkán-stipulációit? A külügyminisztert láthatóan kellemetlenül érintették kérdéseim, nem volt azokra elkészülve, mert hát vakmerőség, hogy egy államtitkár merjen ilyen kérdést intézni a külügyminiszterhez. Pillanatnyi habozás után azonban azt felelte, hogy *természetesen közölte a dolgot a szignatárius hatalmakkal!* Az olasz kérdésre nem reflektált.

A magyar kormány nagynehezen hozzájárult az annexióhoz, Andrásyt maga a király kérte meg ellenállásának elejtésére, Wekerlével együtt külön kihallgatásra rendelve magához; az annexió jogcíme tekintetében a magyar kormány engedményt kapott, menyiben az a szent korona jogán mondatott ki, így is szólt az arra vonatkozó törvényjavaslat. Ellenben Aehrenthal nem mondott nekem akkor igazat, amikor azt felelte kérdésemre, hogy a szignatárius hatalmak hozzájárulását előre megszerezte, mert utóbb kiderült, hogy az orosz cár – ha jól emlékszem – csak közvetlenül a proklamáció megjelenése előtt, a német császár pedig valahol a tengeren, szokásos őszi kirándulása alkalmával kapta meg az erre vonatkozó jelentést, szóval befejezett tények elé állítottuk a nagyhatalmakat. A külpolitikai helyzet feszültté is vált egy időre, amit fokozott az, hogy Szerbia egyenesen kihívásnak minősítette ezt a lépésünket, melyet nem hajlandó szó nélkül eltérni. Természetes, hogy az ifjútörök kormány is berzenkedett miatta. Ezzel azonban a Szandzsák visszaadása és ötvenmillió korona váltságdíj megfizetése ellenében sikerült újólag megegyezést létesíteni.

Az annexióra vonatkozó proklamáció az előre megállapított napon megjelent ugyan, de azzal együtt megkezdődött a nyugtalanság is a Balkánon. Ez volt kiindulási pontja a Szerbiával való helyzet elmérgesedésének, hajszálon múlt, hogy már akkor háborúra nem került sor miatta Szerbiával. A magyar kormánynak lett igaza, Aehrenthal úr dicsősége nagyon kétes maradt, végezetül is a monarchia bukására vezetett. Mert a monarchiát megsemmisítő világháborút tulajdonképpen ez az annexió indította meg. Andrásynak pedig igaza lett a Szandzsák kérdésében, mely az 1910-1912-iki Balkán-háborúban fontos szerepet játszott és megkönnyítette Szerbia helyzetét.

Az a kihívó magatartás, melyet Szerbia velünk szemben az annexió kapcsán tanúsított, védekezésre kényszerítette a monarchiát. Minden előkészület megtörtént, hogy esetleges komplikáció készületlenül ne találjon bennünket. Ezek közé tartozott a hadianyag

átszállításának megnehezítése, melyben nekem jutott a legkellemetlenebb szerep. Röviden érintettem ezt már. Itt csak két részlettel akarom az elmondottakat kiegészíteni, mindkettő jellemző. Az egyik az osztrák mentalitásra, a másik a hadügyi kormányzat körültekintésére vonatkozik. A külügyminisztérium háborús komplikációktól tartván – amit most már beismert, miután az ellenkező álláspontjával sikerült az annexióhoz a magyar kormány hozzájárulását-kiszeközölni – követelte a Szerbiába irányuló áruszállítás ellenőrzését, nehogy a monarchia maga szállítsa ellenségének hadianyagait. Ezért a hadügyminisztérium útján követelte a két kormánytól a megfelelő intézkedéseket. Én egy udvari futár útján kaptam az erre vonatkozó személyi bizalmas felszólítást és annak nyomán jelentkezett nálam a vezérkar megbízottja, aki attól kezdve hónapokon át, amíg a háborús veszedelem 1909. áprilisában el nem múlt, ide volt delegálva. Az instrukció csak a vasúti szállításra vonatkozott, a Dunáról azonban teljesen megfeledeztek. Én figyelmeztettem reá, hogy dunai szállítás is létezik, amely bizonyos esetben még veszélyesebb lehet a vasútinál. Restelkedve vallották be katonáék, hogy erről megfeledeztek és pótlólag kérték az intézkedések kiterjesztését a hajózásra is. Ha nem magammal történik az eset, el sem hinném, hogy ilyesmi lehetséges legyen, hogy ennyi felületességgel lehessen kezelni ilyen ügyet!

Az osztrákok ez alkalommal is hüek maradtak tradícióikhoz: hacsak lehet, kellemetlenkedni Magyarországnak és minden felelősséget reánk hárítani, jóllehet a szóban levő szállítmányok éppen úgy tranzitáltak Ausztrián át, francia ágyúk és lövedékek, valamint egyéb hadianyagok voltak túlnyomóan, szó nélkül továbbították a vagonok százait meg százait, a magyar kir. államvasutakra és ezzel Magyarországra akarva hárítani a politikai és az anyagi felelősséget. A külügyminisztérium külpolitikai okokból hónapokon át nem akarta kimondatni az átviteli tilalmat, mígnem a végén az is elkerülhetetlenné vált. Addig Ausztria ki akart kerülni az erkölcsi és anyagi obligóból, hadd viselje azt egyedül Magyarország. Viselte is becsülettel, miképpen sohasem tért ki kötelessége és felelőssége alól. Meg is kapta érte a jutalmát – jogainak és legmérsékeltebb nemzeti követeléseinek megtagadásával.

Nem tartozik ugyan a boszniai annexióhoz, de azért itt kell megemlékezni Ferenc Ferdinánd főhercegnek egy Magyarország elleni nyílt tüntetéséről, időbeliles egybeesik az itt elmondottak egyik részletével, a spanyol királyi pár budapesti látogatásával. Erre

az alkalomra a trónörökös is leérkezett. Aznap jött, résztvett az udvari ünnepségeken. Az udvari bált követőleg nagy estély volt ugyancsak a spanyol Felsőek tiszteletére Karátsonyi Jenő grófnál, aki kísérője volt a trónörökösnek a spanyol udvarnál tett látogatása alkalmával. Erre az estélyre is elment a trónörökös. Azonban senki, de senki magyar, politikussal sem az udvari bálon, sem itt szóba nem állott. Egész budapesti szereplése abból állott, hogy meglátogatta József főhercegeket, a Karátsonyi palotából pedig a spanyol királyi pár távozása után egyenesen a vasútra hajtatott, szalonkocsijába vonult vissza és hátat fordított Magyarországnak. Ez a tüntetés annál bántóbb volt, mert kísérlet történt ittmarasztalására és a magyar kormány tagjaival való érintkezésre, éppen az akkori súlyos külpolitikai helyzetre való tekintettel. Még a dinasztíának Bosznia-Hercegovina annexiójához fűződött nagy érdekei sem bírhatták őt reá, hogy legalább színleg mutasson barátságos arcot Magyarország iránt. Mennyire gyűlölhette ő ezt az országot, hogy még az érdeke sem vitte erre!

A horvát-szerb koalíció új békekisérlete A zágrábi deklaráció. A májusi koronatanács

A Bosznia-Hercegovina annexiója nyomán támadt szerb háború veszedelme 1909. áprilisában elmúlt, a szerb kormány az osztrák-magyar ultimátumra – orosz patrónusának tanácsára, aki bizonyára még nem volt felkészülve védencének fegyveres megvédésére – beadta a derekát, lojalitási nyilatkozatot tett. A Ballplatz diadal-mámorban úszott. Németország nem érezhette magát az 1870/71. éves győztes háború után olyan nagynak, mint a Ballplatz és Bécs akkor. Úgy is viselkedett Magyarországgal szemben. A koalíciós kormány megtette kötelességét, – elmehet.

Az új Khuen-Héderváry-kormány természetesen más kurzust követett Horvátországban is, mellőzte a horvát-szerb koalíciót, mely benne látta legnagyobb ellenségét még régi bánása idejéből, mert hát hiába, magyar volt, de Khuen és utána Lukács László, meg Tisza István éppen oly kevésbé tudtak eredményt elérni horvát politikájukkal, mint a koalíciós kormány a horvát-szerb koalícióval történt megkülönböztetése után. A helyzet ura ott a horvát-szerb koalíció volt, mely időközben még leggyűlöltebb belső ellenfelével, a horvát jogpárttal is megbékült és választási paktumra lépett, csak-hogy biztosítsa magának az uralmat és minden nélküle való kibontakozást lehetetlenné tegyen. Ez teljes mértékben sikerült neki. Velük tehát meg kellett alkudni. Ez részben meg is történt. A horvátok azonban elégedetlenek maradtak, a nyugalom ott sehogy sem akart helyreállni. Ekkor a világháború előtti év nyarán 1913. májusában egy érdekes látogatóm jött: a horvát-szerb koalíció elnöke, Medakovits Bogdán keresett föl. Őt mint tisztességes, a politikai üzemiéktől teljesen távol álló politikust ismertem a koalíció idejéből, az ellene szolgáltatott adatok mind valótlanoknak bizonyultak. Nem tartozott a Supilo-Pribicsevics-Lorkovics csoporthoz és a legerősebb harcok idején is kereste a békés kibontakozást. Látogatása természetesen nagyon meglepett, mert hisz lenn Horvátországban úgy voltam beállítva, mint aki nekik halálos ellen-

ségük és okozója voltam a velük való jó viszony felbomlásának. Az igaz, hogy ezzel szemben állásomból való távozásomkor mindhárom horvát-szlavón kereskedelmi és iparkamara olyan feliratokkal búcsúzott el tőlem és mondott nekem köszönetet területeik gazdasági érdekeinek istápolásáért, hogy egyetlen magyar kamara sem tette azt melegebben, pedig mindannyi a legmelegebb köszönet és elismerés hangján búcsúzott tőlem. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy nevemem volt valami nagyon rokonszenves a horvát politikában. Éppen ezért lepődtem meg annyira ezen a látogatáson. Jövetelének politikai célja volt. Olyan kibontakozás keresése, mely megfeleljen Magyarország és Horvát-Szlavonországok érdekeinek; én bár éles harcot vívtam annak idején ellenük, soha sem használtam nemtelen fegyvert; meggyőződtek róla, hogy én tényleg nem akartam Horvát-Szlavonországok érdekeit sérteni, sőt kereskedelmi és iparkamaráik most is hálásan emlékeznek meg együttműködésünkről, azért fordul néhány politikai barátja tudtával bizalommal hozzám, hogy keressünk kibontakozási alapot. Nekem nagy elégtételül szolgált ez a közeledés és bár az előzmények után nagy bizalmatlansággal viseltetem a horvát-szerb koalíció iránt, miután Medakovics megnyugtatóan ebben a tekintetben, hogy a mérsékelt elemek vannak náluk túlsúlyban, akik éppen úgy óhajtják a békét, mint ő, megállapodtam vele abban, hogy beszélgetésünket közlöm Wekerle-vel, akit én még mindig a jövő emberének tartok és aki nélkül nem vállalkozom semmiféle politikai akcióra. Wekerle ugyanolyan elégtétellel fogadta ezt a közeledést, mint én, hajlandónak nyilatkozott a kötelezettség nélküli megbeszélések felvételére, melyeknek előkészítésre engem kért fel, azonban nagy óvatosságot ajánlva, nehogy másodszer is megégessük az ujjainkat. Különösen személyi garanciákat kívánt a megbízhatatlan, túlzó elemek távoltartása tekintetében.

Ettől kezdve Medakovics többször látogatott meg és végül egy, tervezetben állapodtunk meg, mely szerint a horvát kérdés megoldható lenne. Kölcsönösen szigorú titoktartást fogadtunk egymásnak; magyar részről csak Wekerle és én tudtunk róla, horvát részről engedélyt kért annak pártjuk három vezető tagjával való közölhetésére, akiknek diszkrétciójáért ő vállal felelősséget, akiket azért kíván bevonni, hogy azok vele együtt garantálják a megállapodás fenntartás nélküli keresztülvitelét, ha arra sor kerül. 1913. május 28-án értesített azután levélileg, hogy megállapodásunk értelmében közölte a tervezetet az illetőkkel, akik azt teljességben elfogadták és annak exakt

keresztülvitelért vele egész egyéniségükkel vállalják a felelősséget. Egyben beküldte nekem az általa aláírt tervezetet, kérve a Wekerle és általam aláírt ellenpéldány beküldését. Helyesen cselekedtünk-e Wekerle-vel, hogy az 1907-ben és azután történtek után újból szóba állottunk a horvát-szerb koalícióval, annak megítélésébe nem bocsátkozom, ennek megítélésére nem vagyok illetékes. Az adott helyzetben az látszott az egyedüli helyes útnak a horvát kérdés megoldására, amint hogy ezt az utat választották később az illetékes tényezők is. Ha hiba volt, vállalnom kell érte a felelősséget, de akkor sem szabad a délszláv kérdés ismertetésénél elhallgatnom ezt a részletet, azért le is közlöm ezt az eddig teljesen ismeretlen adalékot, magát a megegyezést, szolgálatot vélek vele tenni a kérdés teljes megvilágításának. A német nyelven megszüvegezett és 1913. május 16-án Budapesten kelt megállapodás magyar fordításban következő:

A horvát kérdés rendezésére vonatkozó pontozatok:

1. *Királyi biztosság.* A királyi biztosság egy új kormány alakulása után azonnal megszüntetendő és az új miniszterelnök képviselőházi bemutatkozásakor jelentse ki, hogy a királyi biztosság haladék nélkül megszüntetetik és Horvát-Szlavonországokban helyreállítatik az alkotmányos állapot.

2. *Vasúti pragmatika.* Minthogy a horvát-szlavón felfogás szerint a vasúti pragmatikáról szóló törvény (1907. évi XLIX. t.-c.) által teremtett törvényes rendezés nem áll összhangban a kiegyezési törvénnyel és magyar részről sem volt intendálva a M. kir. államvasutak nyelvkérdésének egyoldalú rendezése; nehogy végül áliyelvkérdés alkotmányos megoldásának prejudikáltassék: az új kormány legkésőbb három hónapon belül a képviselőház elé új pragmatika-törvényjavaslatot fog terjeszteni, melyből minden nyelvi rendelkezés ki fog hagyatni. Mindazonáltal az ezen ügy egyetértő alkotmányos megoldásáig a pragmatika által teremtett az a status quo rendeleti úton fenntartandó, mely szerint Horvát-Szlavonországok területén azoktól a vasúti alkalmazottaktól, akik szolgálatukban hivatvák a közönséggel vagy az ottani hatóságokkal érintkezni, a horvát nyelv ismerete is megkívántatik; az erre vonatkozó rendelet az új pragmatika-törvény életbelépésével egyidejűleg adandó ki és változatlanul érvényben tartandó mindaddig, míg az ügy tervezett egyetértő alkotmányos megoldása be nem következik. Ez a korlá-

tozás az országgyűlés mindkét Házának oly egyértelmű határozatával biztosítandó, melyben kimondatik, hogy ezen rendelet módosítása nem történhetik a két Ház hozzájárulása nélkül.

3. *Vasúti tanfolyam Zagrebben.* Horvát-Szlavonországok azon követelésének jogos volta, hogy a m. kir. államvasutak horvát-szlavón vonalainak személyzete Horvát-Szlavonországokba tartozókból álljon, elismertetik. Ennek a követelésnek a hivatalnoki karnál való keresztülvitele is biztosítandó, megfelelő hivatalnoki kar kiképzése céljára a m. kir. államvasutak költségén Zagrebben vasúti tanfolyam fog felállíttatni és fenntartatni. Az alsórendű személyzet alkalmazásánál szigorúan kell ügyelni arra, hogy az Horvát- és Szlavonországhoz tartozókból álljon.

4. *Horvát-szlavón helységnév-törvény.* Az 1907. évi helységnév-törvény haladék nélkül vésrehajtandók. A menetrendkönyvek, tarifák és más kiadványok, illetőleg közlemények új kiadásaiban átmenetileg a régi elnevezések felvétetnek. (Például Ossiek [Eszék]).

5. *Erdészeti tisztek államvizsgái.* Az erdészeti tisztek államvizsgái Zagreb-ban tehetők le horvát nyelven és a magyar és horvát vizsgálóbizottságok bizonyítványainak biztosítottatik a viszonyosság.

6. *Iparfejlesztés.* Az iparfejlesztés tekintetében (a német szöveg »Gewerbe u. Industrie« kitéltet használ) Horvát-Szlavonországok Magyarországgal egyenlő elbánásban részesítendők. Az állami költségvetés ezen részében a Horvát-Szlavonországokra eső hitel külön mutatandó ki; ha a számadási évben ez az összeg nem lenne felhasználható, a fennmaradó összeg évenként az országos iparalaphoz utaltatik be, fenntartva horvát-szlavonországi ipari célok számára.

7. *Magyar iskolák Horvát-Szlavonországokban.* A horvát-szlavón országos és autonóm hatóságok semmiféle nehézséget nem fognak magyar iskolák felállítása elé gördíteni, ily iskoláknak a rendes engedély meg fog adatni, mindazonáltal azzal a korlátozással, hogy ezek az iskolák csupán magyar gyermekek részére létesíthetők és tarthatók fenn; amennyiben nem magyarországi Horvát-Szlavonországokba tartozók gyermekeiket a magyar nyelv megtanulása céljából ily iskolákba akarnák járatni, ez meg fog engedtetni, de csak abban az esetben, ha az ilyen horvát-szerb gyermekek tankötelezettségüknek a horvát iskolában eleget tettek.

8. *Pénzügyi kérdések.* A pénzügyi kérdések teljesen a regnikoláris küldöttségek hatáskörébe tartoznak és azok által intézendők el a kiegyezési törvénynek megfelelően. A jelenlegi kiegyezési tör-

vénynek prolongációja csak technikai okokból és legfeljebb egy évre történhetik meg.

9. *Politikai kérdések.* A horvát-szerb koalíció készségét jelenti ki, hogy az 1-8. pontokban felsorolt feltételek mellett közreműködik a normális politikai viszonyoknak Horvát-Szlavonországokban leendő helyreállításában és kötelezettséget vállal arra, hogy

a) úgy a magyar országgyűlésen, mint a horvát tartománygyűlésen horvát részről rendes viszonyok állnak helyre és tartatnak fenn;

b) a horvát tartománygyűlésen az annak feloszlata óta az országos kormány (bán és királyi biztos) részéről történt politikai cselekedetek semmiféle üldözésnek vagy felelősségre vonásnak kitéve nem lesznek, mindössze az előfordult törvényellenességek fognának megszüntettni és elkövetett igazságtalanságok jóvátétetni;

c) biztosítékokat szerez magának arra, hogy a horvát jogpárt – mellyel különben is paktumot kötött választások esetére egy velük szemben ellenséges indulatú kormánnyal szemben – az új országos kormánnyal szemben csak elvi ellenzék fog képezni és nem fogja akadályozni a tartománygyűlés rendes munkásságát;

d) gondoskodni fog arról, miszerint a tartománygyűlés összeülése után azonnal megválassza a magyar országgyűlésbe kiküldendő képviselőket.

10. *Személyi biztosítékok.* A bán kinevezésére nézve természetesen nem vehető semmiféle ingerencia; arra nézve azonban, hogy a horvát-szerb koalíció is nyerjen személyi garanciákat és az országos kormánnyal állandó kontaktusban lehessen, kívánja, hogy az országos kormány tagjai (osztályfőnökök) a koalíció híveinek sorából neveztesse ki.«

Eddig ez a megállapodás, melyre részünkről nem került a sor. Az események más fordulatot vettek, de a pontozatok jelentékeny részét ettől függetlenül is megvalósította az akkori kormány. Mi nem adunk fel semmi magyar jogot; amit ezek a pontozatok koncedáltak, azt csaknem mind felajánlottuk annak idején a vasúti pragmatika körül támadt háborúság kitörése előtt is, de akkor olyan elemek kerültek fölül a horvát-szerb koalícióban, melyeknek a béke nem állott érdekükben, ők már akkor megérettnek vélték a helyzetet a maguk áruló tervei számára ...

Egy évre rá kitört a világháború és új helyzet állott elő. Ennek én csak azon idejéről emlékezhetem meg, amikor ismét részt vettem

az államügyek intézésében és miniszteri minőségemben volt alkalmam foglalkozni a horvát ügyekkel is. A helyzet nem volt kedvező, de ennek okát a bán személyében láttam, Mihalovits úr nyilvánvalóan kétszínű játékot folytatott. Nálunk magyarbarátnak mutatkozott, lenn a szélső elemekkel kokettirozott. Ezt nagyon hamar nyílt alkalmam megállapítani, amennyiben a bán olyan jogokat vindikált magának, melyekre soha horvát bán még csak gondolni sem mert volna. Természetesen megfelelő visszautasításban volt része és nem egyszer figyelmeztettem a miniszterelnököt erre, szóvá tettem azt a minisztertanácsban, sőt szóbeli jelentést tettem ezekről ismételtén Ő Felségének a királynak is. Azéit én, mert Horvátországgal közös minisztérium élén állottam és így legtöbb dolgom nekem volt vele, kivéve természetesen a miniszterelnökséget. A magyar kormány és a bán miniszterségem egész ideje alatt hadilábon állottak egymással – a háborúban. A bán nyilvánvalóan elszakadási politikát csinált. Hogy öntudatosan vagy öntudatlanul, nem tudom, de tényleg így volt. Némelyek tudni vélték, hogy az 1918. márciusi híres zágrábi deklarációban Mihalovits bánnak is része volt. Ez a deklaráció lényegében ugyanaz volt, mint a délszláv klub 1917. májusi deklarációja, amellyel a monarchia délszlávjainak önállósági törekvései először jutottak nyilvánosan kifejezésre, Ő, a magyar kormány javaslatára kinevezett bán, a magyar zászlós úr és a király képviselője Horvát-Szlavonországokban, azokkal volt együtt, akik Horvát-Szlavonországok, Dalmácia és Bosznia-Hercegovinának Magyarországtól független egyesítése mellett foglaltak állást, sőt az Ausztriához tartozott szlovén területeknek odacsatolását is kívánták. Akkor még látszólag a Habsburg-dinasztia jogara alatt. Mert hát akkor még nem lehetett tudni, hogy a háború miképpen dől el.

Ez a horvát irányzat ismét erős támogatást nyert Ausztriában, onnan tüzelték annak előharcosait, kik között ott voltak ismét a horvát-szerb koalíció tagjai. A bécsi körök most is ugyanazok voltak, melyek Ferenc Ferdinánd idején a trializmus megoldását propagálták és Sarajevóban tartottak is bizalmas megbeszélést, amelyről szóló hiteles feljegyzéseket volt alkalmam látni. A javíthatatlanok még akkor is Magyarország ellen konspiráltak, amikor a magyar katonák vették ki oroszlánrészüket a háborúból és legtöbb magyar vér folyt a Lovcenen éppen úgy, mint az Isonzón. Megkíséreltek mindent Károly királynál is. Azonban csalatkoztak, mert Ő Felségét nem voltak képesek minden erőlködésük dacára rávenni olyan megoldásra, mely Magyarország érdekeibe ütköznék. A király ugyan

sűrűn érintkezett délszláv politikusokkal, meghallgatott mindenkit, mert a monarchia akkori legfontosabb teendőjét ennek a kérdésnek megoldásában látta. Mintha érezte volna, hogy ezen a ponton fog eldőlni a kocka! Sokszor említette ezt a kérdést előttem; abban a balhiedelemben élt, hogy a délszlávok tényleg Habsburg jogar alatt akarnak maradni és amikor egyszer azt találtam neki mondani, hogy nem vagyok biztos benne, vajjon Horvátországban nem találna-e több Petár király képet, mint a magáét, ez láthatólag rosszul esett neki.

A bán és az ottani hatóságok szerepére, illetőleg magatartására vonatkozólag még egy jellemző körülményre, illetőleg jelenségre jöttem rá 1918. áprilisi abbáziai időzésem idején. Megtudtam ugyanis, hogy bizonyos horvát-szlavonországi pénzüzetek szoros kapcsolatba léptek prágai nagy cseh pénzüzetekkel és Prága bőséges pénzforrásuk lett azoknak. Ami ingatlan megszerezhető, azt a prágai intézetek Horvátországban már megszerezték, szóval szoros kapcsolat fejlődött ki Prága és Zágráb, illetve Eszék között. Még Abbáziából figyelmeztettem erre a körülményre Wekerlet, később Ő Felsége előtt is említettem, a bán azonban lecáfolta állításomat, rémlátásnak minősítette. Pedig azok pozitív tények voltak, sőt később azt is beszélték – ami a felfordulás után be is igazolódott – hogy Zágráb és Prága már 1917. tavaszán sűrű érintkezést tartottak fenn, a csehek és délszlávok közös szláv irányzatban egyeztek meg. Mindezekről a bán nem tudott semmit! Csodálatos módon Mihailovits bán még akkor is folytathatta veszedelmes játékát, amikor már nyilvánvaló volt szerepének gyanús volta. Ez egy 1918. május havában Badenben Ő Felségénél tartott megbeszélés óta, melyen Wekerle és a bán vettek részt, már nem lehetett kétséges. Mi miniszterek erről a tanácskozásról sem tudtunk semmit, én csak később értesültem róla, mikor a király egyszer mellékesen utalt arra. Nem tudom, kik voltak azon a tanácskozáson még jelen.

Resteltem a király előtt bevallani, hogy a miniszterelnök nem közölt velünk arról semmit, amint hogy augusztus végéig soha nem került szóba közöttünk a délszláv kérdés, Wekerle, mint kizárólag politikai ügyet, ezt kizárólag személyesen intézte és kezelte, ezért nem is tudhattam meg a májusi tanácskozás részleteit. Csak annyit tudok róla – későbbi értesülés révén – hogy ott két álláspont v. állott egymással szemben: a magyar miniszterelnöké és a horvát báné. Élesen szembekerült miniszterelnökével alapvető politikai kérdésben az a bán, aki állását a magyar miniszterelnök bizalmából

tölthette csak be. A bán a »három egy királyság«, Horvát-Szlavonországok, Dalmácia és Bosznia-Hercegovina egyesítését képviselte mint *azt a minimumot*, mellyel a horvátok *talán* még kielégíthetők lesznek, de hozzátette, *hogy azért sem vállal felelősséget*, vagyis világos, hogy azok oldalán állott már, akik az összes délszlávok egyesítését tűzték ki céljukul. Ha a középeurópai hatalmak győznek, a monarchia keretében, ha az entente győz, Szerbiával egyesülten. Az utóbbit alaposan készíthették akkor már elő Horvátországban, mint a későbbi események igazolják; a Szerbiához való egyesüléshez nem volt szüksége a monarchia délszlávjainak sok előkészületre, a döntő pillanatban egyszerűen végrehajtották azt. Az előkészítő munka bőven folyt az ottani hivatalos körök passzív részvételével és a hírhedt »zöld káder« sem volt tétlen. Ez túlnyomóan katonaszökevényekből álló szabad csapat volt, mely anélkül tarthatta rettegésben Horvát-Szlavonországot, hogy vele szemben az ottani hatóságok a legcsekélyebb akciót fejtették volna ki. Minden ezek ellen emelt panasz hiábavaló volt, Horvát-Szlavonországokban nem volt sem polgári, sem katonai hatalom, melynél a »zöld káder«-rel szemben védelem lett volna található. Amint azonban az elszakadás bekövetkezett, megszűnt ez a veszedelem is.

Károly király és a délszláv kérdés

Karlsbaldban voltam rendes évi kúrámon. Onnan hívtak augusztus 23-ára minisztertanácsra Bécsbe. Igen fontos gazdasági kérdések voltak megtárgyalandók és eldöntendők, ezek között különösen a közös hadsereg leszerelési anyagait illetőleg a két állam részesezése tekintetében közöttem és az osztrák kereskedelemügyi miniszter között felmerült vitás kérdés, valamint a közös hadügyminiszter által már egy évnél hosszabb ideje sürgetett alumíniumgyár építésének ügye. Miképpen karlsbadi tartózkodásom idejét, azonképpen visszaérkezésemet is bejelentettem a kabinetiroda útján a királynak, amint az általában szokásban volt és a miniszteri állás természetéből foly.

A közös minisztertanács d. e. 10 órára volt kitűzve, ezt megelőzőleg felkerestem Wekerlet, hogy nála jelentkezzem. Szurmay Sándor honvédelmi minisztert találtam nála. Hármasában maradtunk együtt az ülésbemenetelig. A miniszterelnök előző napon kihallgatáson volt Reichenau-ban, arról mondott el részleteket. Előadása homlokterében a horvát, illetőleg a délszláv kérdés állott. A király sürgette ennek a kérdésnek megoldását, mert félt, hogy különben akarata ellenére fogják megoldani. Wekerle, – mint velünk közölte – azon megoldás mellett foglalt állást, hogy Horvát-Szlavonországok egyesítesenek Dalmáciával, Bosznia-Hercegovinát illetőleg pedig tartassék fenn a döntés ezen országoknak, melyek maguk határozzanak a fölött, ha vajjon közvetlenül Horvát-Szlavonországokhoz akarnak-e csatoltatni, tehát azokkal és Dalmáciával egyesíttetni, avagy corpus separatum gyanánt Magyarországhoz? Minden körülmény között biztosítandónak tartotta azonban a délszláv kérdésnek azt a megoldását, hogy egyrészt az osztrák szláv tartományok kérdése ne kapcsolassék bele, másrészt a szent korona országainak keretében maradjon az új alakulat, illetőleg ebben történjék a megoldás. Ezzel szemben a királynál osztrák és különösen délszláv részről a tiszta trialisztikus irányú megoldás érdekében érvényesültek befolyások és a király Wekerle szerint hajlani is látszott ezek felé.

Ez volt az első eset, hogy nekem a miniszterelnök a délszláv kérdésről szólt, egyben jelezve, hogy alkalmasint rövidesen alkalmam

lesz a királlyal arról beszélni, mert meg akar hallgatni; kér tehát, hogy igyekezzem ezen általa kifejtett álláspontot erősíteni. Előadásából azt a benyomást nyertem, hogy e kérdésben komoly differenciái vannak a királlyal. Ebben megerősített egy aznap esti rövid találkozásom Zichy János gróffal, kormányunk vallás- és közoktatásügyi miniszterével, akit a király aznap fogadott kihallgatáson. Zichy elmondta, hogy a király panaszkodott neki Wekerlere, mint aki ezt a legnagyobb fontosságú és legsürgősebb kérdést nem kezeli úgy, amint szerinte kellene és ő elvárná, pedig ezt az ügyet lehetőleg mielőbb meg kell oldania, ez nem tűr halasztást.

Nagyon hamar nyílt alkalmam megismerhetni a helyzetet a királynál. Ugyanis a kabinetiroda ismételten érdeklődően telefonon a Felső személye körüli minisztériumban Karlsbadból történni visszakerkezésem iránt, közölte velem, hogy hazautazásom iránt ne intézkedjem addig, míg a király esetleges rendelkezéseit nem kapom meg, mert Ő Felsője beszélni kíván velem. Tényleg jött is az esti órákban Reichenauból telefon és távirat, – biztonság okáért mindkét úton – hogy a király másnap – vasárnap – délelőttre Reichenaubra kihallgatásra rendel.

Popovics Sándor pénzügyminiszterrel – aki tárcája ügyében kihallgatásra jelentkezett és ugyancsak vasárnap délelőttre rendeltetett – együtt mentünk ki a délviasút e célra rendelkezésre álló szalónkocsijában Reichenaubra. Ő is azon a nézetten volt, hogy kihallgatásra rendeltetésem célja a délszláv kérdés. Ugyanebben a kocsiban utazott velünk Hranilovich tábornok, akit a bukaresti békétárgyalásokból ismertem, aki igen érdekes részleteket beszélt ukrainai tapasztalatairól, az ottani forradalmi állapotokról és a vasutas-sztrájk letöréséről.

Badenben még Rhemen báró gyalogsági tábornok, a szerbiai főkormányzó szállott be hozzánk, aki különösen tábornok-kartársával folytatott társalgást. Főtárgya ennek a – cipő-creme volt. Föltűnt ugyanis neki, hogy tábornok-társának cipői milyen szép fényesek, minden figyelmét és érdeklődését ez kötötte le, élénken érdeklődve a crème beszerzési forrása iránt. Hiába igyekezett Hranilovich másfelé terelni a beszélgetést, ő csak visszatért erre, őt ez érdekelte legjobban.

Payerbach állomáson udvari autók vártak reánk, 8-10 perc alatt ott voltunk Reichenauban a Warholz-kastélyban. Első ízben voltam itt a királynál, eddigi kihallgatásaim Badenben és Eckartsauban voltak. Vasárnap lévén, a király mindenekelőtt misét

hallgatott, mellyel – mint rendesen – vártak a kihallgatásra rendelték megérkezéséig, kik mindig hivatalosak voltak arra.

Ha az időjárás megengedte, a király a parkban tartotta kihallgatásait. Szemben a királyi kastéllyal egy szép, kiterjedt park van, mely eredetileg nem tartozott a kastélyhoz, a király vásárolta hozzá. Ennek egy kissé emelkedettebb helyén, két útkeresztezésnél voltak a fogadások. Egy asztal, néhány karszék, ez volt a fogadási hely minden berendezése.

Elsőnek Popovics járult a király elé. Kihallgatása mintegy félóraig tartott. Utána én kerültem sorra. Popovicsnak igaza volt, kihallgatásra rendelésem célja tényleg a délszláv kérdés volt, ebben kívánta a király véleményemet hallani. Egészségi állapotom, gégebajom és karlsbaldi kúrám utáni tudakozódása után ugyanis rögtön erre az ügyre tért reá.

– A délszláv kérdés rendezése – úgymond – nagyon sürgössé válik, nem lehet már soká elodázni, meg kell azt oldani, mielőtt béketárgyalások kezdődnek, arra pedig biztosan számít, hogy még 1918-ban végre meglesz a béke, mindent megtesz ebben az irányban. Azután az iránt intézve hozzám kérdést, hogy Wekerle beszélt-e velem a délszláv kérdéstről, véleményemet kívánta ebben hallani.

Elmondtam a Wekerlevel történt előzőnap beszélgetésünket és azt, amit a kérdéstről tudok, az eltérést a király és Wekerle álláspontjai között. A király közbevágott, hogy azt rosszul tudom, olyant Wekerle nem mondhatott, mert ő nincs ugyan egy véleményen a miniszterelnökkel, sőt igen lényeges eltérés van felfogásaik között, ez éppen a baj, de arról, hogy ő más megoldáshoz járulna, mint *ami Magyarországgal egyetértésben oldható meg, szó sem lehet*, hiába próbálkoznak nála ebben az irányban. Megköszöntem a királynak felvilágosítását, mely megnyugtatót, de felvettem azt a kérdést, hogy indokolt-e, helyes-e ezt a kérdést *most* napirendre tűzni, mikor helyzetünk a harctéren nem éppen kedvező, nem fog-e ez kényszerhelyzetben való cselekvésnek látszani, – aminthogy tényleg az is – és elképzelhető-e, hogy az entente respektálni fogja azt, ha – ami több, mint valószínű – a délszláv kérdés megoldására nézve megállapodásai vannak egymás között és ígéretei kötik Szerbiával szemben? Mert az csak elképzelhetetlen,” hogy ilyen nagyfontosságú kérdésben ne álljanak fenn előzetes megállapodások és Szerbia ingyen vállalta volna a háború felidézésének végzetes kockázatát. Helyesen-e vagy nem, ma ez már mellékes, de ugyan-

akkor azt javasoltam a királynak, hogy ne kezdményezzen ebben a kényes ügyben, hanem szorítkozzék arra, hogy egyrészt utasítsa a magyar kormányt, miszerint a horvátokkal igyekezzék megegyezésre jutni a Magyarországot és Horvátországot illető rendezés ügyében, másrészt a magyar és osztrák kormányt, hogy a kérdés osztrák és magyar vonatkozásait tisztázzák, de a király ne exponálja magát benne. Miképpen minden alkalommal, úgy most is hangsúlyoztam, miszerint végzetes hiba, ha engedi magát exponálni politikai kérdésekben. Annak pedig, hogy megoldás jöjjön létre Magyarország és Horvátország között, első feltétele Mihalovits bán eltávolítása, kiről nagyon határozottan mondtam meg a véleményemet, nem hallgatva el azt sem, hogy én a minisztertanácsban ezt már régen sürgetem.

A király szokott nyugalomával hallgatta véleményemet, majd kifejtette a magáét. Szerinte a kérdés elodázását illetőleg nagy tévedésben vagyok, itt a tizenkettedik órája, amikor még módunkban van magunknak rendezni, ha ezt elmulasztjuk, elvesztettük ezt a pozíciót, olyan a helyzet; a német császárral történt legutolsó találkozása alkalmával szintén szóba került ez a kérdés, a császár hozta elő és sürgette azzal az indokolással, hogy ha a király maga nem rendezi akkor fel fog vettetni az entente részéről a békekonferencián, ahol könnyen dőlhet el majd ellenünk, mert ők – a németek – sem lennének abban a helyzetben, hogy ebben valami erősen támogatassanak bennünket, lévén majd nagyobb fontosságú ügy ott, melyekre minden erejüket koncentrálniuk keilend. Ekkor tett Ő Felsége említést a májusi koronatanácsról, illetőleg értekezletről, melyen a kérdést megvitatták, hozzátéve, hogy a bánt illetőleg igazam lehet, neki már akkor nem tetszett a magatartása, de ez nem az uralkodó dolga, hanem a miniszterelnöké. A megoldást illetőleg *ő nem gondol holmi proklamációfélére*, bár osztrák és délszláv részről javasolták neki ezt, *hanem szigorúan alkotmányos megoldásra*, melyet elő akar készíteni tanácskozásaival, csak annyiban exponálja magát. Szerinte csak egy helyes megoldás kínálkozik: *Szent István koronája keretében*. Kérdésemre, hogy miképpen képzei ezt, elmondotta, hogy egyesíteni kellene Horvát-Szlavonországot Dalmáciával, Krajna szlovén részével és Bosznia-Hercegovinával és ezt az alakulatot Magyarországgal valamilyen szubdualizmus-féle kapcsolatba hozni; ez kielégíthetné az ilyképen egyesülő délszlávokat és megfelelné Magyarország érdekeinek, ő pedig megvalósíthatná vele koronázási esküjének lényeges részét, visszacsatolhatná a szent koro-

nához az egykor odatartozott részeket. Amit annyiszor említett előttem a király, azt most is és később minden alkalommal ismételte, hogy nem jöhet abba a helyzetbe, miszerint ellentétbe kerüljön koronázási esküjével. A megoldás sorrendjét úgy képzelem, hogy előbb egyezzenek meg a magyar kormány Horvátországgal, erre ő nem tud befolyást gyakorolni, ezt magunknak kell megcsinálnunk, ha új bán kell hozzá, tegye meg a magyar kormány a sürgős előterjesztést hozzá, ez nem akadály, meg is említette nyomban, hogy Unkelhäuser Károly horvát minisztert tartaná arra legalkalmasabbnak; azután egyezzenek meg a magyar és osztrák kormányok, utóbbira igyekeznék minden befolyását érvényesíteni és ha ez megtörtént, a törvényhozások alkotmányos úton határozzanak. Szóval mindennek szigorúan alkotmányos módon kell történnie, de késedelem nélkül. Az a baj azonban, hogy Wekerle nem akar ehhez így hozzájárulni. Erre felvettem azt a kérdést, hogy nem lehetne-e áthidalni az ellentéteket úgy, hogy a horvátok törvényben nyernének garanciákat az iránt, miszerint Bosznia-Hercegovina corpus separatumkép Magyarországhoz való csatolása csak átmeneti jellegű, ideiglenes, bizonyos idő múlva, ha a viszonyok erre megérették, akkor ezek az országok egyesítettnek fognak a már most egyesülő Horvát-Szlavon-Dalmátországokkal.

A királynak ily megoldás ellen sem volt kifogása, feltéve, hogy az iránt a horvátokkal meg lehet egyeznünk, de figyelmeztetett arra, hogy ily megoldásba az osztrák kormány nehezebben menne bele, mint az általa említettbe; egyben hozzátette, hogy nagyon kívánatos lenne, ha a magyar kormány a horvátokkal szemben több előzékenységet tanúsítana, mint eddig. Ez volt boldogult Károly királynak egyetlen olyan megjegyzése Magyarországgal szemben, mely a régi bécsi, illetőleg udvari felfogásokra emlékeztetett, soha magyar vonatkozásban nála mást nem tapasztaltam, mint nemzeti érdekeink iránt legmesszebbmenő jóakaratot és előzékenységet; mintha velünk gondolkozott volna, úgy érzett velünk.

Csodálatos, hogy a horvátok milyen bizalmat tudtak az udvarnál maguk iránt kelteni, pedig az igazi Habsburg-hű elem ott igazán nagyon kis körre szorítkozott. Régebben a katolikus horvát-ság körében tényleg az volt a helyzet, de ez a kör mind szűkebbre és szűkebbre szorult össze, a szerint, amint a katolikus alsópapság más irányba terelődött. Ma bizonyára a horvátok is szívesen visszacsinálnák a történelmet.

Hiába volt minden érvelésem a királlyal szemben, hogy a délszláv egyesülés esetén a horvátság el fogja veszteni vezetőszerepét,

hiszen már most is a sokkal agilisabb és céljaiban egységesebb szerbség kezében van magában Horvátországban is a vezetés, a király nem volt álláspontjától eltéríthető, sőt mind újabb és újabb érveket hozott fel a mellett. Látva ezt, felhasználtam az alkalmat – mint röviden már említettem – a fiumei kérdés tisztázására, abból indulva ki, hogy ha a délszláv kérdés egyik vagy másik módon megoldatik és Horvát-Szlavonországok mindkét esetben nagy területi gyarapodáshoz jutnának, ez az egyetlen alkalom, midőn a fiumei kérdés is megoldható, mert ezzel a nagy területgyarapodással együtt tengerhez is jutnak a társországok, tehát nem esik rajtuk méltatlanság, ha a másik irányban egy kis területsávról le kell mondaniook.

Arra kértem tehát Ő Felségét, járuljon hozzá maga részéről a fiumei kérdésnek olyatén megoldásához és azt kösse ki a horvátokkal szemben, ha hozzáfordulnak, illetőleg támogasson ebben bennünket, hogy egyidejűleg rendeztessék Fiume közjogi helyzete is véglegesen, kimondva annak Magyarországba való bekebelezését; másrésztől csatoltassék hozzá a tengerparti terület bezárólag Búccari-ig. A király csodálkozva azon, hogy ez a kérdés eddig nem vettetett fel előtte, nagy megértéssel fogadta kérésemet, melyet Fiume fejleszthetése szempontjából teljesen indokoltnak tartott. Területi részéhez azonnal hozzá is járult, megjegyezve, hogy ez igazán nagyon kis áldozat lenne Horvátországtól szemben nagymérvű gyarapodásával; azonban a megoldás közjogi része ellen aggályokat táplált és arra kért, ne vessem ezt fel, mert ezt a részét a horvátok politikailag érzékenyen vehetnék; ha Fiume eddig corpus separatum lehetett és nem volt semmi baj amiatt, maradhat az ezután is meg-nagyobbodó területével. A király még hozzá tette, hogy ő szívesen fogja ebben az alakjában a fiumei kérdés megoldását elősegíteni, de erre nézve jöjjünk majd tisztába a kinevezendő horvát bánnal kinevezése előtt, hogy az ügy felesleges súrlódásoktól menten legyen megoldható. A Jkiszemelt bánnal, Unkelhäuser Károly miniszter-társammal meg is állapodtam erre nézve, – sajnos – csak kinevezésére nem került már a sor.

A délszláv kérdés kapcsán Ő Felsége ismét kitért a cseh kérdésre. Nem konstruált összefüggést a kettő között, pedig akkor már volt. Ez a két kérdés okozza neki – mondotta – a jövőre nézve a legtöbb és legnagyobb gondot. Csehországgal kell valamit csinálnia, így nem maradhatnak a dolgok. Azt hiszi, hogy messze-menő autonómiával és a már említett cseh királlyá való megkoro-

náztatásával megoldható a kérdés, ezzel a higgadt, józan csehországi köröket ki lehetne elégíteni.

Attól kezdve, hogy Károly király a délszláv kérdésbe beavatott és azt velem először megbeszélte, csaknem minden héten kellett hozzá kihallgatásra ménem. Annak is megvolt a maga oka, hogy ez az informálás ilyen behatóan történt, mert mint szakminiszternek nem lett volna hozzászólásom. A király ugyanis azóta, hogy 1918. áprilisában miniszterelnökkévé deignált, nem látszott letenni arról a gondolatról, hogy a miniszterelnökkévé kell lennem.

A délszláv kérdés megoldását a király csak alkotmányos úton akarván, minthogy a Wekerle-kormány kisebbségi kormány volt, mindenekelőtt többséget kellett a képviselőházban biztosítani. Áprilisi deignálásom alkalmával abban állapodtam meg Ő Felségével, hogy amint sikerül a választójogot kompromisszum útján iedél alá hoznom, megcsinálom a fúziót a munkapárttal, hogy így nagy többségre íámaszkodhassam. Tisza István gróffal meg is állapodtunk ebben. Nem kettőnkön múlt, hogy ez annyira elodázódott. Most a király arra visszaemlékezve, szerette volna, ha azt minél előbb megcsinálom, ismételten kérdezte is tőlem, hogy mikor szándékozom ezt a tervet végrehajtani? Ennek tulajdonítom az ebbe a kérdésbe való ilyen bevonásomat is. Azonban én mindig kitértem a vállalkozás elől és igyekeztem a királynál inkább Wekerle pozícióját erősíteni, mert bármilyen megtiszteltetés volt is Ő Felsége ilyen kitüntető bizalma számomra, nem ambicionáltam a miniszterelnökséget és nem tartottam magamat arra alkalmasnak, el is tekintve attól, hogy véleményem az volt, miszerint az erők egyesítésére kell törekedni és nem megbontására. Sajnos, a király és Wekerle között nem volt meg az a lelki összhang, az a bizalmi viszony, mely talán soha nem volt olyannyira szükséges és fontos, mint azokban a nehéz időkben. Ez irányban nagyon gyakran kellett ellentéteket kiegyenlítenem. Ilyen ismételten volt Mihalovits horvát-szlavón bán miatt. A király már szívesen szabadult volna tőle, de – mint annyiszor hangsúlyozta – ez nem indulhatott ki tőle.

Egyik legközelebbi kihallgatásom alkalmával a király ismét nagyon panaszkodott a bánnal kapcsolatban, kitől Wekerle úgy akart szabadulni, hogy izent neki Nikolits volt osztályfőnökkel, hogy adja be lemondását. A bán azonban nem ezt tette, hanem mellőzve a miniszterelnököt, kihallgatásra jelentkezett a királynál és elpanaszolta őt azért, hogy milyen méltatlanul bánt vele. Mint a király elmondotta, »potyogtak a könnyei«, mikor ezeket elpanaszolta.

Meg is jegyeztem erre, hogy milyen férfiú lehet az, aki ahelyett, hogy odadobná ilyen körülmények között állását, királyához megy sírni és tovább marad meg bizalmi állásában? A Felség igazat adott nekem ebben, de hozzátette, hogy ő ilyen körülmények között nem tehetett egyebet, minthogy a bánnak azt mondja, hát maradjon meg állásában, gondolva, hogy ez úgyis csak rövid időre szólhat már, mert hiszen ilyen helyzet tarthatatlan. Mihalovits másképen fogta fel a király szavait és győzedelmeskedni veit Wekerle felett. A végén győzedelmeskedett is, de nemcsak Wekerlén, hanem urán és királyán is. Wekerle nem késett tisztázni az ügyet Ő Felségével; abban állapotok meg, hogy Mihalovits menesztetik, ezzel ez a kellemetlen incidens elsimult.

Mihalovits utódjára nézve eltérés volt a király és miniszterelnöke közt; a választás Unkelhäuser és Skerlec Iván báró között volt. Előbbi a király, utóbbi a miniszterelnök jelöltje, ami azonban nem jelenti azt, mintha a király nem szívesen látta volna Skerlecet is, de úgy látszik, bizonyos oldalról úgy befolyásolták, hogy az adott helyzetben Unkelhäuser kívánatosabb. Ez a király megbízásából le is ment Horvátországba a helyszínen puhatolózni, de amit lenn tapasztalt, nem lehetett valami nagyon biztató. Skerlec is meghívást kapott Reichenaubra kihallgatásra, melynek lefolyását Ő Felsege szintén elmondta nekem, de folytatása annak a meghívásnak nem volt.

Ezenközben pedig a helyzet lenn még jobban kúsztódott. Minthogy pedig a király különböző délszláv politikusokat fogadott, a horvát-szerb koalíció azt követelte Wekerletől, hogy eszközöljön ki számukra is fogadtatást. Ez is megtörtént. Ő Felsege fogadta három képviselőjüket, velük volt Unkelhäuser horvát miniszter is, de ez az audiencia sem hozott könnyebbülést a horvát kérdésbe, sőt ellenkezőleg igen kellemetlen utóhatásokkal bírt, magára a királyra nézve pedig egyenesen végzetessé vált, mert ennek nyomán terjedt el – meg nem állapítható forrásból – az a hazug hír, mintha Ő Felsege nemcsak biztatta volna a horvátokat álláspontjuk mellett való kitartásra, hanem *annak fejében, hogy Habsburg jogar alatt maradnak, a Magyarországtól való elszakadás esetére magyar területnek a délszláv országhoz való csatolását is ígérte volna nekik.* Az a valótlan állítás volt a leghathatósabb izgatási eszköz a király ellen, sőt mint utóbb megtudtuk, még a hadseregben is felhasználták ezt a rágalmat, csak hogy hangulatot kelthessenek vele ellene. Unkelhäuser Károly minisztertársammal megállapíthatam ugyan ennek a híresztelésnek teljes alaptalan voltát, mindazonáltal

közvetlenül a királytól is akarva hallani a történeteket, elmondottam a dolgot Ő Felségének, aki *indignálódva utasította vissza még a gondolatát is ilyennek* és elmondva a horvát képviselők fogadtatásának részleteit, hangsúlyozta, hogy ilyen vagy ehhez hasontó kérdés még csak nem is érintetett, az egész audiencia inkább formális jellegű és nagyon rövid lefolyású volt. Sajnos, sem a király, sem mi nem tulajdonítottunk *akkor* nagyobb jelentőséget ezeknek a híreknek. Ki is mert volna *akkor* arra gondolni, hogy ez lehet forrása annak, miszerint *az esküjéhez leghívebben ragaszkodó királyra* reá fogják fogni az esküszegést és ebből fognak törvénytelen cselekedetekre, alkotmány-felforgatásra, trónfosztásra, köztársaság kikiáltására jogforrást teremteni? Pedig ezt őrtént. Mást nem tudtak a király terhére róni, mással nem tudtak ellene hangulatot kelteni!

Wekerle tanácsára a király több magyar politikust is meghallgatott a délszláv kérdésben, ezek között természetesen Tisza Istvánt is, akit evégből a frontról hivatott fel. Ennek a kihallgatásnak folyománya volt az a misszió, melyet Tisza a királytól kapott, a helyszínén keresendő érintkezést az illetékes, mértékadó horvát és boszniai körökkel. Ezen akkor nagy feltűnést keltett megbízatásért szemrehányások érhatték Ő Felségét, mert amikor közöttünk szó esett erről a kiküldetésről, azt mondta, hogy korlátozni akarják őt cselekvéseiben; a politikában azt el kell fogadnia, de elvégre Tisza *ezredes* szolgálatait csak igénybe veheti úgy, ahogyan ő maga azt jónak látja. Tisza missziójával az volt a királynak célja, hogy meggyőzze őt saját tapasztalataival a délszláv kérdés tervezett megoldásának helyességéről és szükséges voltáról.

Egész szeptember hónap eltelt a délszláv kérdésben való lényegesebb haladás nélkül, ellenben Horvát Szlavonországokban mindjobban kiélesedtek a viszonyok és október első hetében ismét Mihalovits bán úr személye volt az ütköző, akitől nem lehetett szabadulni. Az intrika Wekerle ellen állandóan munkában volt, most meg – mint már említettem – azt súgták be a királynak, hogy Wekerle azt mondta a Mihalovits megtartása érdekében nála járt Popovics Dusán horvát-szerb koalíciós képviselőnek, miszerint neki nincs kifogása a bán megmaradása ellen, de a király kívánja lemondását.

A Zágrábban és egyáltalán Horvátországban történetekről ilyen módon kívánták a figyelmet elterelni azok, akiknek az érdekében állott; a bán pedig, aki állandóan esküdözött a királynak hűségről, szépen készítette elő a talajt az elszakadásra. Csapataink ezalatt visszavonultak a déli frontról a dunai vonal védelmére, nap-nap

után tett a vasúti és hajózási főfelügyelőség jelentést azokról a nehézségekről, melyekkel Szerbiából való kivonulásunk, a hatóságok és polgári személyek evakuálása a horvát területen való bizonytalanság miatt járt és igen nagy gondot okozott nekünk a leszerelés alkalmával visszaérkező vasúti és hadianyag tárolása, melyet a hadvezetőség Korneuburgba szeretett volna vitetni, ahonnan persze sohasem kaphattunk volna részt belőle, amint az Ausztriában maradt sok-sok száz milliárdnyi értékekből nem is kaptunk, míg mi nagyon fontos magyar érdeknek tartottuk, hogy ez a tárolás nálunk történjék és nekünk maradjon meg. A vasúti és hajózási főfelügyelőség nagy érdemeket szerzett magának e körül, igen szép eredményeket is ért el ezzel, sajnos, kárba veszett minden munkája, az októberi lázadás és azt követett eseményeknek ez a sok száz milliárdnyi érték is áldozatul esett.

A »zöld káder« is eredményes működést fejtett ki, október tizedike körül már olyan volt a helyzet, hogy a Horvátországba irányuló vasúti és postai forgalom nem volt biztos. Október 13-án már jelentés érkezett pályaudvarok megostromlásáról, raktárak és pénztárak fosztogatásáról, fegyveres csapatok olyan garázdálkodásáról, hogy a pályaudvarokat megközelíteni nem lehet, sőt »a helyőrségből kirendelt készütség ennek véget vetni nem tudott«. Valóságos anarchia kapott lábra, melynek több vasutas esett már áldozatul. A helyzet mindjobban kiélesedett. Az október 16-iki osztrák császári manifesztum megtette hatását Horvát-Szlavonországokban is. A cseh nemzeti tanács mintájára megalakult a horvát nemzeti tanács. Károly király ezt azzal akarta ellensúlyozni, hogy most már királyi manifesztum alakjában proklamálja a délszláv államalakulatot, *eredeti tervének megfelelően a szent korona keretében egyesítve az összes délszláv területeket*, tehát Horvát-Szlavonországot, Dalmáciát, Bosznia-Hercegovinát és Krajna szlovén részét. *Még ebben a kritikus helyzetben sem volt arra kapható, hogy koronázási esküjétől eltérve, tegyen kísérletet arra, miszerint mentse, amit neki még megmenthetőnek mondtak.* Minden erre vonatkozó kísérletnek következetesen ellenállott. Magyar király volt ő minden tekintetben és magyar királyi trónja iránti tartozását érezte teljességében.

Hogy miért maradt el ez a manifesztum, nem tudom. Az utolsó pillanatban azzal a javaslattal állottak elő valamely magyarbarát horvát részről, hogy tétessék kísérlet a zágrábi katonai parancsnokkal, Snjarics gyalogsági tábornokkal, ez még megmentheti oda-

lenn a szituációt. Nem tudom, ki ajánlotta ezt Wekerlének, de ő elfogadta és általam kérette a királyt október 23-án, hogy rendelné fel azonnal táviratilag a tábornokot, hallgassa meg, illetőleg bízza is meg esetleg az ottani teljhatalommal. Még Debrecenből ment el Ő Felsége meghívása a tábornoknak. Talán ugyanabban az órában, amikor Budapesten a képviselőházban azzal a hamisított fiumei távirattal fordították fel Károlyiék a politikai helyzetet, hogy horvát katonaság betört Fiuméba és hatalmába vette a várost. Ami akkor valótlan volt, megtörtént később, de az sem ilyen alakban.

Október 24-én vagy 25-én – feljegyzéseim e részben zavarosak, de alárendelt is – délután telefon avizálta nekem Gödöllőről Snjarics tábornok látogatását. Nem tudom, miért küldte Ő Felsége őt hozzám? Elmondotta a királynál történt kihallgatását és javaslatát, hogy szerinte még meg lehetne menteni a szituációt, érte alatta bizonyára a délszlávoknak legalább Habsburg jogar alatt maradását, ha Fiumét odaadjuk a horvátoknak. És nagyon csodálkozott azon, hogy nem reagálok erre a nagy gondolatra. Mikor nekem már akkor jelentésem volt arról, hogy a horvát nemzeti tanács el fogja rendelni a Horvát-Szlavonországok területén lévő összes vasúti alkalmazottaknak a horvát alkotmányra való felesketését; mikor Fiuméből már az a távirati jelentésem volt, hogy az állomási személyzet nem érzi magát biztonságban, horvát részről állandóan fenyegetik őket, a vonalon horvát katonák, az a bizonyos »zöld káder« nap-nap után más-más vonalrészeket rongál meg, az állomásokat kifosztja, vonatokat tartóztatnak fel, utasokat és vasúti alkalmazottakat kifosztanak és megölnék, úgy hogy egyes vonalakon az üzletvezetőség kénytelen volt a forgalmat beszüntetni, minthogy a személyzet elmenekült, száraz életét megmentendő; mikor megbízható helyről azt a jelentést kaptuk, hogy október 29-én a horvát szábor ki fogja mondani Horvát-Szlavonországoknak egyesülését Dalmáciával, Bosznia-Hercegovinával, Krajnával és elszakadását Magyarországtól, illetőleg Ausztriától és a monarchiától: akkor ez a tábornok még mindig azt hitte, hogy Fiume feláldozásával meg lehet menteni a helyzetet. Hiába magyaráztam neki híreinket, ő mindennek dacára inzisztált javaslata mellett. A nagy felfordulás után is egyszer azt írta valamely újságban, hogy ha én akkor elfogadom javaslatát, a helyzet még megmenthető lett volna. Ő azonban bevonult október 29-én a száborba az egész zágrábi, akkor már csak volt osztrák és magyar helyőrséggel együtt, hűségesküt tenni, amikor Mihalovits bán úr aznap kimondta az elszakadást. Még aznap a horvát nemzeti

bizottság birtokába vette a m. kir. államvasútak vonalait, állomásait és összes berendezését, feleskettette a személyzetet, katonai karhatalmával beszüntetve a Magyarország felé irányuló összes forgalmat, még a katonai szállítmányokat is. Minden rendelkezési jog a nemzeti tanácsra szállott át. Jóllehet október 27-én és 28-án még a legnagyobb mértékben folytak a katonai fosztogatások, vonatrablások, a vasútnak az egyes állomásokon lövésekkel való fogadtatása, majd egyes állomásokon állítólag szocialisták erőszakkal távolítottak el minden magyar feliratot és kitűzték a horvát nemzeti lobogókat, mindez anélkül, hogy az állomások katonai védelmet kaphattak volna: az elszakadás kimondása után azonban már meg lehetett fékeznie az új Horvátországnak ezeket a lázadó elemeket. Én hiába sürgettem vasút és posta számára attól kezdve, hogy az első ilyen tünetek jelentkeztek, katonai védelmet; hiába volt minden kérésem és fenyegetésem: nem sikerült védelmet kapnom. Fiúmében minden katonai erőnk október 29-én 150 székely katona volt. Kell-e ehhez kommentár? Amit azokban a válságos napokban az államvasutak és a déli vasút exponált személyzete, a vasúti és hajózási főfelügyelőség önfeláldozásban tanúsított, az iránt elég elismeréssel adózni nem lehet. Megmutatták, hogy mire képes a magyar vasutas kötelességérzete.

A flottának a délszláv nemzeti tanács részére történt átadásával fejeződik be a délszláv kérdés magyar, illetőleg osztrák-magyar vonatkozásaiban. Szomorú, gyászos emlékek. Van azonban ezek közepette egy felemelő érzés, melyről igaz magyar ember soha sem feledkezhetik meg: Károly király magatartása ebben. Vérbeli magyar nemzeti uralkodó sem tanúsíthatott volna különb nemzeti érzést benne, mint ő. Esküje szentségét megőrizte – sírjáig!

Bismarck bukása és II. Vilmos császár lemondása

Az egészen messze-messze múltba megyek vissza régi emlékeimmel. Amikor közvetlen tanúja voltam egy világtörténeti eseménynek: Bismarck herceg bukásának. És tanúja annak is, hogy Bismarck nem hitt annak oly közeli lehetőségében. A vaskancellár emlékiratainak harmadik kötete világot vet elbocsátásának körülményeire, azóta színre is hozták Németországban a császár és kancellárja kiélesedett viszonyát. Mondhatom, gyatra egy színdarab. De azok a részletek, melyeket itt elmondok, sehol sem fordulnak elő, nem is fordulhatnak, nem olyan részletek, melyek a históriához tartoznának, csak jellemrajz megírására alkalmasak. Olyan részletek ezek, melyeket ma már csak azok a kevesen ismerhetnek, akik – talán hatan vagy heten mindössze – még életben vagyunk az 1890. évi első nemzetközi munkásvédelmi konferencia tagjai közül.

Ennek a konferenciának egybehívása volt az utolsó ütköző II. Vilmos császár és Bismarck között. A császár porosz kereskedelmi minisztere, Berlepsch báró javaslatára kezdeményezte ezt a konferenciát, Bismarck ellenezte. A császár nagyatyjának, I. Vilmos császárnak nyomdokain kívánt haladni a szociális kérdések tekintetében, kinek ismeretes izenete a birodalmi üléshez volt a kiinduló pontja a világ leghatalmasabb szociálpolitikai alkotásának, a német munkásbiztosításnak. Bismarck a kivételes törvények és rendszabályok rendszere mellett tartott ki. Egy nagy államférfiúnak, a világ legnagyobbjai közül valónak nagy tévedése. A konfliktus ebből az ügyből indult ki. Az a bizonyos, régen feledésbe ment, az ötvenes vagy hatvanas évekből való kabinetrendelet, mely a minisztereknek megszabja, hogy csak a miniszterelnök útján érintkezhetnek az uralkodóval, de amelyet Bismarck a Berlepsch audienciája nyomán felelevenített és a császár követelése dacára sem akart visszavonni, csak ürügy volt a bukáshoz. Ezt már maga a vaskancellár élte így ki.

A császár keresztülvitte akaratát, a munkásvédelmi konferenciát a német birodalmi kormány 1890. március 15-ére kénytelen volt Berlinbe összehívni. Az államok hivatalos konferenciája volt ez, melyet tizennégy év múlva, 1904-ben követett a második Bernben.

A Balkán államok és Oroszország kivételével valamennyi európai állam részt vett azon; külön helyet kapott benne a Vatikán, képviselve Kopp dr. bresloui bíboros-érsek által. Magyarország képviselői voltak: Schnierer Gyula dr. kereskedelmi miniszteri tanácsos, Graenzstein Béla, a dohányjövedék igazgatója és én, akkor iparfelügyelő. Nekünk magyaroknak még egy külön kebelbéli konfliktusunk is támadt a saját nagykövetünkkel. Pedig az öreg Széchenyi Imre gróf kifogástalan magyar ember volt, családi tradíciói is a legtiszteletreméltóbbak nemzeti szempontból, de a külügyi szolgálat, a közös szellem eltompította az ő közjogi érzékét is, mint a közös szolgálatban állott legtöbb magyarét. Ebben igazán csak ritkán akadt kivétel. Jóllehet olyan konferenciáról volt szó, melynek tárgyában a monarchia két állama egymástól független volt, a bejelentés »Ausztria-Magyarország« nevében történt. Ez ellen természetesen tiltakoztunk, de Széchenyi gróf nem akarta ezt tudomásul venni, azt mondván, hogy neki semmi köze a magyar kereskedelmi miniszterhez, ő utasításait a külügyminisztertől kapja, ez pedig így szólt. Az ügy szóba került tisztelgésünk alkalmával Bismarck Herbert gróf külügyi államtitkár előtt is. jellemző módon ő maga hozakodott azzal elő és szemben a saját nagykövetünkkel, nekünk adott igazat, hangsúlyozva, hogy a két ország autonóm ügyéről van szó. Sajnos, reparálni a dolgot már nem lehetett, egyszerű deklarációval kellett beérnünk. Az ülések a kancellári palotának ugyanazon termeiben tartottak, ahol a híres berlini konferencia volt. Voltunk azon mintegy ötvenhatan. Három hétig tartott és ezen idő alatt éppen háromszor voltunk hivatalosak az udvarhoz, azonkívül az udvari színházakban a nagy udvari páholyok állottak naponként rendelkezésünkre, és a delegációk vezetői részére még egy külön »Bierabend« volt a császárnál. Ennyire megbecsülték ezt a konferenciát. Nem mondhatnám, hogy agyondolgoztuk magunkat, sőt a napi négy órai tanácskozás közben még a kancellár télikertjében a birodalom által adott remek buffet is volt. A konferencia elnöke Berlepsch miniszter volt, aki március 17-én közölte velünk, hogy másnap délben Bismarck herceg meg fogja látogatni a konferenciát. Értethető feszült várakozás volt a konferencia tagjai között, szemtől-szemben állhatni a század legnagyobb államférfiával. Másnap, március 18-án délben éppen a buffetben voltunk, mikor hirtelen szétnyílik a télikert nagy tolóajtaja, beugrik rajta egy hatalmas dogg, a híres 'birodalmi kutya« és nyomban utána láthatóvá válik a vas-kancellár hatalmas alakja, fia, Herberth által követve. A delegációk

azonnal összeverődtek országokként. Legelől, a belépéshez legközelebb állottak az angolok, utánuk a franciák az agg Jules Simon vezetésével, ezeket követték egymás mellett mi és az osztrákok, de megőrizve különállásunkat és így tovább. Feltűnő hosszasan beszélt Bismarck a franciákkal, akik akkor lalán először jelentek meg 1871. után hivatalosan Berlinben. Őket a császár is különösen favorizálta az udvari ebéd és fogadtatások alkalmával, sőt, az említett sör-estéjén egyenesen tüntetett a velük való szívélyességgel. Ha a császár kedves akart lenni, akkor modora egyenesen lebilincselő tudort lenni. Akkor igazán az volt.

A franciáktól igen melegen elbúcsúzva, hozzánk lépett a vas-kancellár. Előbb az osztrákokkal beszélt, majd velünk, közösen is és mindegyikünkkel külön is. Érdeklődött a konferencia munkálatai, az egyes bizottságok kebelében történők iránt; eddig egészen konvencionális volt a beszélgetés; arra a feleletemre, hogy bizony lassan mennek a tárgyalások – én a vasárnapi munkaszünet-bizottságban voltam – azt a megjegyzést tette: »Es muss betrieben werden, ich musste beim Berliner Kongress auch die Hetzpeitsche anwenden.« (Sürgetni kell, a berlini kongresszuson nekem is kellett a sürgető ostort alkalmaznom.) Azután sajnálatát fejezte ki mindnyájunk előtt, hogy nem láthatja magánál az egész konferencia tagjait egyszerre vendégül, de nincsenek hozzá megfelelő helyiségei, mint-hogy négy nagy termét, melyek az ő reprezentáló helyiségei, a konferencia foglalja le; ennél fogva kénytelen az egyes országok képviselőit kisebb csoportokban meghívni; tegnap az angolok vagy franciák voltak nála – nem emlékszem már pontosan – ma egy másik csoport és tette hozzá »für übermorgen werde ich mir erlauben die Herren aus Österreich und Ungarn zu mir zu bitten« (holnaputánra bátor leszek az osztrák és magyar urakat magamhoz kérni), majd szemhunyorgatással így végezte »und nehmen wir noch dazu die Italiener, dass der Dreibund beisammen sei« (és vegyük hozzá még az olaszokat is, hogy a hármasszövetség együtt legyen). Ezzel mindegyikünkkel kezét fogva, tovább ment egy másik csoporthoz.

Boldogok voltunk az avizált meghívásra. Nyomban elmentünk névjegyeket leadni a hercegnénél is és vártuk a meghívókat. Aznap nem jöttek. No majd másnap reggel – gondoltuk – hisz nem fontos, szóbelileg már meg vagyunk híva. Délre már meglehetősen nőtt az izgatottságunk, de meghívó csak nem jött és nem estéig sem. A dolog érthetetlen volt előttünk, mígnem másodnap – amelynek

estéjére kellett volna meghívatnunk – megfejtődön a rejtély: a kora délutáni órákban a lapok rendkívüli kiadásban hírül adták a császár kéziratát, mellyel Bismarck herceget elbocsátja, kinevezve őt Lauenburg hercegévé. Ezt a címet Bismarck soha sem használta. Arról a hatásról, amit ez az elbocsátás Berlinben kiváltott, embernek fogalma nem lehet. Aki aznap megbukott, nem Bismarck herceg volt, hanem népe szívében – a császár.

Bismarck herceg megjelenése három nappal bukása előtt a konferencia tagjai között és különösen az általa két napra reá avizált ebédre való meghívásunk, kétségtelen bizonyítéka annak, hogy bukásának olyan közel voltáról nem volt tájékozva. Mert csak nem tételezhető fel, hogyha ezt tudja, ezek megtörténtek volna!

Amilyen váratlanul gyorsan történt a vaskancellár elbocsátása, olyan gyorsan akart ő maga szabadulni dicsőségének székhelyétől, a kancellári palotából. A termeknek, ahol a konferencia ülésezett, díszét és ékességét a berlini konferencia szignatárius hatalmaságainak, az uralkodóknak és részben a koronás asszonyoknak életnagyságú képei és szobrai képezték. Ezek Bismarck tulajdona voltak, ezekkel tüntették őt ki az uralkodók. Elbocsátásának napján még ott voltak ezek, másnap azonban már csak kopasz falakat találtunk. Éjnek idején leszedtek és elvitték mind. Ezzel is haragjának akart bizonyára kifejezést adni Bismarck, aki a bukása utáni napon teljes katonai díszben hajtatott ki az utca óriási tüntetése mellett Charlottenburgba, a császári mauzóleumba I. Vilmos császár sírjához. »Ich war mich bei *meinem* Kaiser abmelden«, mondotta volt (az én császáromnál voltam lejelentkezni) az akkori hírlapok közlése szerint. Talán harmadnapra reá elhagyta végleg Berlint. Szentanúí voltunk ennek is. Az egész város talpon volt, az emberek a szó szoros értelmében a vonat elé feküdtek, hogy elindítását megakadályozzák. Ilyen tüntetést is keveset látott még a világ.

A munkásvédelmi konferencia természetesen tovább tárgyalt, mintha misem történt volna és amikor másnap lejöttünk a gyűlésről, szemközt találkoztunk a lépcsőn felmenet az új kancellárral, gróf Caprivi tábornokkal. A szekér zökkent egyet, kátyúba került, de hamarosan kikászolódtott belőle és tovább nyekkent. Az igaz, hogy már csak dőcögés volt.

Nagykövetünknel voltunk néhány nap múlva ebéden, a beszélgetés főtárgya természetesen Bismarck bukása volt. Az öreg Széchenyi Imre gróf így magyarázta nekünk az okát: »A viszony császár és kancellár között olyan volt, mint amikor egy négyesfogatba két tüzes

fiatal mént kiszolgált vén kancákkal fognak össze. Ez a négyes-fogat nem képes együtt haladni, felborítja a szekeret.« Elég érthető magyarázat. . . Bismarck herceg bukása nem magában álló esemény a történelemben az uralkodók hálája tekintetében. Csak igazán nagy uralkodók bírják el hosszabb ideig igazi nagy államférfiak befolyását.

A harminc év előtti világtörténelmi eseményhez hadd kapcsoljak hozzá egy harminc év utáni még nagyobb világtörténelmi eseményt: II. Vilmos császár trónvesztését. A két esemény önkéntelenül kívánkozik össze, az elsőnek szemtanuja voltam, a másodiknak véletlenül bekövetkezése előtt hetekkel egyik hírnöke.

1918. szeptember közepén volt. A harctéren még olyan jól állott a helyzet, hogy Németországban még győzelemről vagy legalább is kedvező békéről beszéltek. Annyira bíztak ebben, hogy a hivatalos Németország, a császár, a birodalmi.kancellár és a hadsereg-főparancsnokság még a lengyel trón kérdését tárgyalták és veszekedtek ebben a mi külügyminisztériumunkkal. A nem hivatalos Németország pedig annyira, hogy például a német tengeri hajóstársaságok érkezettnek látták az időt a magyar kormánnyal a háború utáni kivándorlási szolgálatra vonatkozó engedélyek ügyében való tárgyalásra.

Utóbbiak eljöttek Budapestre a Norddeutscher Lloyd vezérigazgatójának, Heineckenek vezetésével. Wekerle, akihez mint belügyminiszterhez ezek az ügyek tartoztak, egyéb elfoglaltsága miatt nem akarta ezeket a tárgyalásokat vezetni és engem kért fel erre. Nálam a kereskedelmi minisztériumban folytak azok. A vendégek tiszteletére Lánczy Leó, mint az Adria elnöke, vacsorát adott az Unió Club-ban. Én is résztvettem azon. Egyik szomszédom Heinecken vezérigazgató volt, aki sok bizalmas dolgot mondott el a német politikai viszonyokról. Azt is elmondta, hogy a császár őt nagy bizalmával tünteti ki, nem ritkán ebéden szokott nála lenni és fesztelenül beszélgetni vele. Vacsora után Heinecken egy nagyon bizalmas beszélgetésre kért fel. Félrevonultunk. Elmondta, hogy Németország még győzelem esetén is felfordulás előtt áll, a császár állása teljesen megingott és tarthatatlan. Idejövetele előtt a császárnál volt és őszintén feltárta előtte a helyzetet, úgy amint ő azt látta és tudta. A német birodalmi ülésből indult ki a császár detronizálásának, illetőleg lemondásra való felszólításának terve. Ha nem mond le önként, meg fogják találni a módját a lemondatására. Ő kötelességének tartotta ezt nyíltan, őszintén megmondani a császárnak, aki erre azt felelte, hogy ő hadseregére támaszkodik és bízik

abban. A közlés megdöbentett. Tudtam, hogy nyugtalanság van Berlinben, ellentét császár és birodalmi ülés között. Visszaemlékeztem Károly király bizalmas közlésére, mikor a bajor udvarból visszajött, de hogy ennyire legyen, ezt nem hittem. Másnap reggel telefonra kértem Ő Felségét, hogy elmondjam neki a hallottakat. A királyt nagyon meglepte közlésem, de nem volt hajlandó Heinecken vezérigazgató közlésének hitelt adni.

Nem tartott hat hétig sem és Vilmos császár trónja és vele a hatalmas Hohenzollern-dinasztia összeomlott. Ki hitte volna akkor, hogy a Habsburg-trón is rombadől akkorára?

De ez remélhetőleg csak átmenetileg és megérem még, hogy Magyarországon ismét díszleni fog.

Kihallgatás Ferenc József királynál

I. Ferenc József király Ő Felsége szigorúan ragaszkodott a régi szokásokhoz.

Ő nemcsak az első bürokratája volt országainak, annak minden formájával, hanem legelső őre annak is, hogy az előírt szabályok szigorúan betartassanak. Ilyen szabályok voltak, hogy a titkos tanácsosoknak legkésőbb két évenként kihallgatáson kell jelentkezniük; ez kizárólag tisztelgési jellegű volt; hogy minden kitüntetést a Ferenc József-rend lovagkeresztjétől felfelé és minden kinevezést, vagy címadományozást az osztálytanácsostól kezdve általános kihallgatáson való megjelenéssel kellett megköszönni; hogy a miniszterek, nemkülönb az udvari tisztviselők a nap bármely szakában jelentek legyen meg előtte, csak frakkban mehettek. Ferenc József a legridegebben ragaszkodott az ilyen hagyományos formákhoz. Nem úgy Károly király. Ő a formák ellensége volt, a megtestesült közvetlenség. Amennyire imponált az embereknek formáival az öreg király, annyira rossz néven vették nagyon sokan, különösen Ausztriában annak ellenkezőjét a fiatal királynak. Ami benne egyik legszebb vonás volt, az ártott neki legtöbbet. Ő például rögtön trónralépése után eltörölte a frakkban való megjelenést; kitüntetési és kinevezési köszönő-audienciákat egyáltalán nem tartott; a régi titkos tanácsosokat nem eskette fel újra, holott a titkos tanácsosi eskü szövege csak az uralkodó személyére szól, mi régiek I. Ferenc Józsefre esküdtünk fel és az eskü szövegében nincs szó utódról; az új titkos tanácsosoknál tudtommal egy nyilatkozattal elégedett meg Károly király, mintha felesküdték volna; a Mária Terézia-rend vitézeinek elengedte a báróságért való folyamodást, hivatalból adta meg nekik ezt a méltóságot. Szóval Károly király szakított az ilyen tradíciókkal, demokratikus hajlamai voltak. Ezek voltak sok tekintetben végzete is. Az előretörő demokráciának lett áldozata.

Az öreg király által inaugurált régi szokáshoz híven 1900. őszén nekem is kihallgatáson kellett ismét egyszer megjelennem Ő Felsége előtt. Meg kellett köszönnöm miniszteri tanácsossá történt kinevezésemet. Hegedűs Sándor minisztersége alatt volt, aki reám nézve nagyon hízelgő módon közölte velem ezt az előléptetést. A Szepes-

ségben voltunk együtt; ő megismerendő az alatta álló intézményeket és az ország iparát, utazásokat tett az országban, melyeken nekem is el kellett őt kísérem. Akkor a szepességi szövőipar volt soron. A késmárki nagy lenszövőgyár megtekintése után annak tulajdonosa, Ulein Károly megvendégelte illusztris vendégét és kíséretét, ott voltak természetesen a város notabilitásai is. Vacsora közben a minisztérium elnöki osztályának velünk volt főnöke futárt jelentett be a miniszternek, aki sürgős postát hozott. A miniszter átvette a postát, majd felállott és egy legfelsőbb királyi elhatározást olvasott fel: az én kinevezésemet miniszteri tanácsossá. Nagyon kedves figyelem volt, igaz hálára kötelezett, hasonlított a harctéren való előléptetéshez, mert hiszen az én harcterem az iparfejlesztés volt akkor és a késmárki gyáripár is nagyobb részében annak a küzdelemnek alapítása.

Ezt a kinevezést megköszönendő, jelentkeztem legfelsőbb kihallgatásra. Rólam tudta Ő Felsége, hogy a minisztérium iparfejlesztési szakosztályának főnöke vagyok, melyhez a szociális ügyek is tartoztak, mert hisz a magyar iparfejlesztés kapcsán nevem gyakran került panasz alakjában osztrák részről a trón elé. Hozzám tehát nem kellett azt a konvencionális kérdést intéznie, amit ilyenkor szokott, tudniillik, hogy milyen ügyekkel foglalkozom? Ezzel a kérdésével egyszer úgy járt, hogy az illető miniszteri tanácsos zavarában azt felelte: »Felség eddig a VI. a) osztályban voltam, most a VII. b) osztály élére kerültem.« A király természetesen megköszönte ezt az alapos választ, de arról nem tudok, hogy kíváncsi volt-e még további hasonló információra? Röviddel, talán csak napokkal ezen kihallgatásom előtt a francia kereskedelmi miniszter világszerte nagy feltűnést keltő törvényjavaslatot terjesztett a kamara elé a sztrájkjogról és kötelező békéltetésről. Ebben a törvényjavaslatban nem kevesebbről volt szó, mint hogy bérmozgalmak esetén meg kell kíséreni a békéltetést külön e célra szervezett intézmények által és a munkásságot le kell szavaztatni minden munkabeszüntetés kérdésében; ha bizonyos hányada a munkásságnak – nem emlékszem, fele-e, vagy kétharmada – a sztrájk mellett foglal állást, akkor az kötelező az összes, az illető üzemben állott munkásokra nézve. Egy teljesen új sztrájkjogról volt abban tehát szó, mely azt az eladdig sehol sem ismert rendelkezést tartalmazta, hogy ily esetben a dolgozni akaró munkásoknak is sztrájkba kell lépniök. Voltak ennek a merészen újító törvényjavaslatnak más meglepő rendelkezései is, máig sem valósultak meg ahhoz hasonlók sehol Európában.

Franciaországban sem, pedig azóta a szociális törvényhozás nagy előhaladást tett, mignem a világháború azt mindenütt megakasztotta. Ennek a törvényjavaslatnak szerzője a szocialisták soraiból került a francia kereskedelmi miniszteri székbe, akivel régen szinte évről-évre szoktam volt találkozni a törvényes munkásvédelem nemzetközi egyesületének közgyűlésein, melynek ő igen buzgó francia osztályelnöke volt: Millerand, utóbb a köztársaság elnöke. Sokszor csodáltuk és élveztük remek szónoklatait; egyike ő a legkiválóbb francia szónokoknak, aki különösen beszéde közvetlenségével tudja hallgatóit lekötni és magával ragadni. Később mint miniszterrel találkoztam vele futólag a párisi világkiállítás alkalmával, soha olyan fényes udvari estélyt nem láttam, mint azt a fogadtatást, melyet ez a szocialista kereskedelmi miniszter akkor adott.

Ennek a szenzáció hatásával bírt törvényjavaslatnak ismeretése közvetlenül említett kihallgatásom előtt jelent meg. Természetesen nem kerülte el figyelmemet, ami nagy szerencsém is volt, mert nem csekély meglepetésemre Ő Felsége azon konvencionális kijelentés után, hogy örvendett kinevezésemmel érdemes szolgálataimat elismerhetni, reátért erre a törvényjavaslatra, melyről bizonyára ugyanabból a forrásból szerezte információit, mint én, tudniillik az éppen akkor megjelent hírlapi közlésekből. A király ugyanis minden nap el szokta olvasni, mint környezetéből tudtam, a maga lapjait és nem elégedett meg azokkal a lapkivonatokkal, melyeket kormányai sajtóirodáik révén számára naponként összeállítottak. Nem úgy tett, mint némely miniszterelnöke, aki egyáltalán nem olvasott lapot és csak a miniszterelnöki sajtóiroda lapszemléjéből orientálódott, még azt is sokalva.

A király azzal kezdte, hogy megkérdezett, ismerem-e a legújabb Millerand-féle sztrájk törvényjavaslatot? Válaszomra, hogy teljes szövegében ugyan még nem, de főbb rendelkezéseiben ismerem, valóságos vizsgálat alá fogott, elmondatra velem annak részleteit, majd a fontosabb pontokat illetőleg véleményemet kívánta hallani, miközben maga is nyilatkozott. Így határozottan elítélte az állami beavatkozást a sztrájkjogba, hangsúlyozva, hogy a szerződéses hűségen nem szabad rést ütni, ellenben nagyon helyeselte a kötelező békéltetést; általában annak volt híve, hogy a tőke és a munka igyekezzék saját gazdasági differenciáit maga kiegyenlíteni, az állami beavatkozás pedig csak a rend megővésére, faíyúhajtások megakadályozására szorítkozzék. Nemcsak alkalmam volt kifejtteni a magam felfogását ezekben a legnehezebb kérdésekben,

hanem a király egyenesen kívánta ezt tőlem, megkérdezve egyúttal azt is, hogy mi mit tervezünk szociálpolitikai téren. Arra a kijelentésemre pedig, hogy bár én a sztrákjog elismerésének álláspontján állok, a Millerand-féle javaslatot a sötétbe való merész ugrásnak tekintem, amit éppen szociális téren nem szabad, mert ott nincs visszafejlődés, azért is nagy körültekintés és óvatosság szükséges ebben, a király így szólt: »Önnek igaza van, ez nagyon veszedelmes játék.«

Ezzel a mintegy tíz percet igénybe vett audienciának – mely szokatlan voltánál fogva künn nagy feltűnést is keltett – érdemi része be volt fejezve, a király azonban még egy megjegyzést tett végezetül, ami engem akkor nagyon meglepett, azért is, mert Ferenc József általában nagyon szűkszavú és a ridegségig kimért volt, megjegyzése pedig a monarchiával barátságos viszonyban álló országnak aktív miniszterére vonatkozott. »Tudja – így szólt a király – hogy ez a Millerand veszedelmes szocialista, aki még sok bajt fog okozni.«

Röviddel ezután a király nem tagadhatta meg ettől a »veszedelmes szocialista« francia minisztertől, mint a párisi világkiállítás elnökétől, a Lipóttrend nagykeresztjével való kitüntetését. Hiába volt az a véleménye róla, hogy veszedelmes szocialista, a politika nem ismer uralkodói magánvéleményeket. A kiállítás kapcsán ugyanis a szokásos kitüntetések ez alkalommal sem maradhattak el, csereviszony szokott ez lenni, az volt ez is, a franciák kitüntettek bennünket és az osztrákokat, mi őket, így volt a Millerand kitüntetése elkerülhetetlen. Mennyi bajunk is volt ezekért a kitüntetésekért szegény Lukács Bélával, aki a párisi kiállítás magyar kormánybiztosa volt és ennek a kiállításnak esett áldozatul! Egyáltalán egész hivatali pályámon semmivel sem volt annyi bajom, mint az emberek kitüntetési vágyaival. Még most, hosszú évek után is találkozom kormányfőtanácsosi és hasonló méltóságos címek tekintetében nevekkel, akik még az én időmben nálam jártak kitüntetés után. Ma is természetesen oktrojálják azt reájuk! ..

Az öreg Ferenc József király előtt 1910. tavaszán jelentem meg utoljára, azután, hogy a koalíció megbukott. Nagyon kegyes volt hozzám, akkor is belső politikáról beszélt velem, az iránt érdeklődve, vajjon sikerülni fog-e Khuen-Hédervárynak vállalkozása? Szegény Jekelfalussy Lajos volt honvédelmi miniszterünk járta meg ezzel nála. Ez is bizonyítéka annak, hogy mennyire nem szerette az öreg király a neki nem kellemes dolgokat hallani, illetőleg

mennyire nem volt ahhoz hozzászokva. Búcsúkihallgatáson jelent meg Jekelfalussy is – aki nagy keserőséggel panaszkolt el ezt az esetet – természetesen teljes katonai díszében. A király nagyon kegyes volt hozzá, meleg érdeklődést tanúsított magánviszonyai iránt, egyszerre csak azt kérdezi tőle: »Was glauben Sie, wird es dem Khuen gelingen?« (Mit gondol Ön, fog-e Khuen-nek sikerülni?) A becsületes öreg katona – és a jó Jekelfalussy tetőtől-talpig az volt, nyílt, egyenes – a maga megszokott és királyának tartozó őszinteségével azt felelte: »Ich glaube kaum, Majestät!« (Alig hiszem, Felség!) Se szó, se beszéd, a király összeütötte bokáit, sarkon fordult és faképnél hagyta tábornokát. A kihallgatásnak vége volt.

Nekem államtitkár koromban volt még alkalmam néhányszor Ő Felségével beszélni. Egy ilyen alkalomkor, egy udvari ebéd utáni cercle-n, melyre csak miniszterek és államtitkárok voltunk hivatalosak, Ő Felsége feltűnő hosszú megszólítással tüntetett ki, többek között azt a kérdést intézve hozzám, hogy honnan veszem az időt ahhoz a rendkívül sok munkához, melyet végzek, mert tudomással bír róla, hogy mennyit dolgozom. Wekerle dicsért ennire a király előtt. Arra nézve, hogy az öreg király hogyan dolgozott, jellemző a következő esetem. Egyszer azt az üzenetet küldte nekem Wekerlevel, hogy gyalázatosan rosszul írunk mi a kereskedelmi minisztériumban németül. Ugyanis a magyarnyelvű eredeti felségfelterjesztések mellé német fordításokat is kellett csatolni, a király ezeket az utóbbiakat olvasta el. Ezekkel a fordításokkal addig nem sokat törődtem, mert hát az igazán nem lehetett államtitkári feladat, ez az elnöki osztály dolga volt. Mégis bántott Ő Felsége üzenete, bár természetesen nem volt személyi természetű. A legközelebbi alkalommal –ha jól emlékszem, a munkásbiztosításról szóló törvényjavaslatnak előzetes jóváhagyásra való bemutatásánál volt – magam írtam meg a felségfelterjesztést és magam is fordítottam azt le. A király pedáns munkájára jellemző, hogy egy legközelebbi alkalommal megizente nekem Wekerle miniszterelnökkel, hogy most már jó németiséggel írt felterjesztést kapott.

Hány miniszter tanulhatna a boldogult Ferenc József Ő Felsége példájából hivataloskodni!

Carol román király

Carol román király egyike volt a legkiválóbb egyéniségeknek.

Hozzám nagyon kegyes volt és annyira figyelemmel kísérte iparfejlesztési tevékenységemet, hogy elkérette erre vonatkozó munkáimat, melyeket számára le kellett fordítatnom. Az első romániai iparfejlesztési törvény is az én magyar törvényem nyomán készült, az ottani viszonyok által indokolt módosításokkal. Carol király nagy személyes közgazdasági tevékenységet fejtett ki és Románia gazdasági politikáját tulajdonképpen ő irányította. Nagy gazdasági ismeretei is voltak ennek a kiváló uralkodónak, akiről elmondható, hogy igazi nagy államférfiú lett volna, ha nem is ül vala trónon. Amivé Románia lett, – nem mai földrajzi határait értem ez alatt, ide Carol király alatt sohasem jutott volna, mert ő hűséges barátja s szövetségese volt, ez is akart maradni Németországnak és a volt osztrák-magyar monarchiának, ő soha és semmi körülmények között nem lett volna kapható háborúra ellenünk – azt neki köszönheti, az ő nagy koncepciójának, férfias egyéniségének, szilárd jellemének, óriási munkabírásának és egyéniségének súlya által kivívott nagy tekintélyének.

A monarchia és Románia között hosszú vámháború és szerződésen kívüli állapot, illetve egyszerű legnagyobb kedvezményű szerződés után végre nagynehezen létrejött 1909-ben a rendes kereskedelmi szerződés. Milyen keserves vajúdasok előzték ezt meg! A behozatalra bocsátandó szarvasmarhák és sertések mennyisége, meg a határszéli legeltetés kérdése voltak az ütköző pontok. Istenem, minek tűnik ma, hogy akkor amiatt idegeníthettük el a Balkán-államokat magunktól, hogy összesen 80.000 vagy 100.000 sertés és 50.000 vagy 60.000 szarvasmarha bocsáttassék-e be; hogy ezen kereten belül miképpen kezeltessék Szerbia és miképpen Románia! Hogy akkor magának a román királynak személyesen kellett közbelépnie a határszéli legeltetés kérdésében, hangsúlyozva, hogy neki nehezítették meg szövetségesi kötelezettségeinek teljesítése, ha ilyen kérdésekben okoz a monarchia nehézségeket! Sőt megtörtént az is, hogy 1908. őszén Carol király kijelentette az osztrák-magyar követnek, miszerint kénytelen lenne levonni a konzekvenciákat, ha a

monarchia a kereskedelmi szerződés kérdésében nem változtatja meg magatartását Romániával szemben. A királyt nagyon elkedvetlenítette velünk szemben az egész tárgyalási mód, de különösen az bántotta, mikor megtudta, hogy a Szerbiával folyamatban levő szerződéses tárgyalásoknál sokkal nagyobb koncessziókat tettünk annak, mint hajlandóknak nyilatkoztunk a velünk szövetséges Romániának tenni. Ezt a politikát értse meg azután valaki! Ha valamikor meg fogja írni valaki ama kor politikájának történetét, bizony-bizony nem fog dicsőségünkre válni az akkori kicsinyességünk. Én akkor is küzdöttem ez ellen, – nem most adok először kifejezést ennek. – akkor éppen úgy hangoztattam, hogy idősb Andrassy Gyula gróf külügyminiszternek lesz igaza, aki már annyi évtized előtt megjósolta volt, hogy ezen a ponton fog eldőlni a monarchiának és a Balkán-államoknak egymáshoz való viszonya és hogy a mi elzárkózásunk szükségképp Franciaország karjaiba fogja kergetni ezeket az országokat. Sajnos, úgy is történt, a providenciális államférfiú látnoki szemével előre látta a bekövetkezett eseményeket. Az osztrák ipar akarta kihasználni ezeket a Balkánállamokat; a Szerbiára reákvényszeríteni akart Skoda-ágyúk miatt kellett vámháborúra kerülni Szerbiával és a magyar mezőgazdaság helytelenül felfogott elzárkózási politikája nem engedte érvényesülni ezeknek a kis országoknak gazdasági érdekeit, e miatt kellett Romániával gazdaságilag szakítanunk. Bármily keserves legyen ennek megállapítása, nem lehet és nem szabad az elől elzárkózni, ez az igazság. Nekünk elég erővel kell bírni az igazság elviselésére, ha az ellenünk szól is. Hogy ezzel a szűkkeblűséggel azoknak az izgatásoknak malmára hajtottuk magunk a vizet, melyek évtizedeken át ott ellenünk rendszeresen folytak és végeredményükben a háborúra vezettek, az viszont csak természetes. Valószínű, sőt bizonyos, hogy ettől függetlenül is előbb-utóbb arra került volna a sor, mert hisz a háború alapoka a szláv előretörés volt, mely nem nyugodott addig, míg nem teszi meg erőpróbáját, de hogy ezek a kereskedelempolitikai kicsinyességek nagy szereppel bírtak a Balkán-politikában, ez tagadhatatlan.

Végre hosszú vajúdas után mégis csak létrejött Romániával az új kereskedelmi szerződés. Ennek Magyarország részéről való aláírása végett 1909. áprilisában Bukarestbe kellett utaznom. Carol királynak irántam tanúsított kegyes jóindulata következtében jelentkeztem kihallgatásra Ő Felségénél, de gyengélkedése miatt akkor nem fogadhatott. Hónapok múltán kaptam azután meghívást a királyhoz. Annak azonban én nem tettem akkor eleget. Ugyanis Ferenc

Ferdinánd trónörökös feleségével a román királyi pár látogatására volt menendő. A látogatás időpontjának megállapítása után kéretett engem Carol király, hogy a trónörökös jövetele előtt jönnék le hozzá Sinaiba. Bármily kínos lett is reám nézve ennek a megtisztelő meghívásnak el nem fogadása, kénytelen voltam kitérni az elől, természetesen őszintén közölve a királlyal annak okát. A trónörökös előtt ugyanis a román királynál történt megjelenésem bizonyára nem maradt volna titok és a veleszületett bizalmatlansága, gyanakvó természete mellett azt tételezte volna fel, hogy ez összefüggésben van az ő tervezett látogatásával és ellene irányult. Ő ugyanis mindent maga ellen irányulónak tartott, ami nem tőle indult ki. Ennek pedig nem akartam magamat és a kormányt kitenni.

Nem tartozik ugyan ide, de azért mégis itt mondom el a Ferenc Ferdinánd sinaiai látogatása kapcsán történt erdélyi román tüntetést Magyarország ellen.

Ugyanis a trónörökös és felesége sinaiai látogatását a Romániában élt erdélyi emigrált román izgatók tüntetésre használták fel Magyarország ellen és ezt a trónörökösnél történt tisztelgésükkel következő üdvözlő beszédben juttatták kifejezésre: »Császári és királyi Fenség! A dicsőséges Habsburg-ház örökös tartományaiban és a magyar királyságban született románok, kik kénytelenek voltak megválni szüleiktől és testvéreiktől és hazájukat elhagyni, legmélyebb alázattal kérik császári és királyi Fenségedet, hogy szívből szóló üdvözlőket abban az országban fogadni méltóztassék, melyben ők védelmet és menedéket, valamint korlátlan tevékenységi teret nyertek.

Kérjük továbbá császári és királyi Fenségedet, méltóztassék megengedni, hogy mélységes hódolatunkat nyilváníthassuk Ő Felsége az apostoli császár és király iránt, akire szeretet- és bizalomteljes tekinteteinket irányíthatni mindég tanítottak és szoktattak volt bennünket. Éljen Ő Felsége I. Ferenc József császár és király! Éljen császári és királyi Fenséged, körülrajongva a birodalom számos népének kiapadhatatlan szeretetével és hűséges hódolatával!«

Mi volt erre Ferenc Ferdinánd válasza, nem tudom, mert éppen olyan kevésbé pubtikáltatta azt, mint ezt az üdvözlő beszédet, melyet csak nagyon bizalmas úton kaptam meg akkor; de aki tudja, hogy a trónörökös milyen érintkezést tartott fenn az erdélyi románok némely exponált vezetőjével, elképzelheti a választ is. Ez az üdvözlő beszéd is előre be volt mutatva a trónörökösnek. Így festett a trónörökös magatartása Magyarországgal szemben.

Az üdvözlő beszédben a királyra való meleg utalás csak arra való volt, hogy Ferenc József Ő Felsége előtt rokonszenvessé tegye ezt a szokatlan támadást Magyarország ellen.

Carol király – mint később értesültem – meg is neheztelt reám azért, hogy akkor nem mentem el hozzá, ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy később megismételje meghívását, melynek most már természetesen örömmel tettem eleget. A király Sinaiában fogadott, az ottani Peles-kastély volt kedvenc tartózkodási helye. Megjegyzendő, hogy meghívásom nem hivatalosan történt, hanem minden formalitás mellőzésével magánúton, én magam közöltem azt annak idején a mi külügyminiszterünkkel. Ez éppen olyan kicsinyes, féltékeny természetű volt, mint Ferenc Ferdinánd és képes lett volna reá, hogy konspirálást lásson ebben. Kihallgatásom a királynál két óránál tovább tartott, egészen közvetlen eszmecsereben, utána az udvari ebéd következett, melyet megelőzően személyesen mutatott be Erzsébet királynénak – aki sajátkezű ajánlásával és aláírásával ellátott fényképével tüntetett ki, – ebéd után folytattuk a beszélgetést, úgy hogy akkor csaknem négy teljes órát voltam szerencsés a király társaságában tölthetni. Azok a gazdasági kérdések, melyekről beszéltünk, ma már nem bírnak semmi aktualitással, nem is említem azokat. Annál inkább azonban a politikai természetű ügyek. Ezek között különösen kettő: *a szláv veszedelem* és *a magyarországi románság helyzete*. Carol király egész politikai expozét fejtett ki előttem a szláv kérdésről. Ebben látta Európa veszedelmét. Oroszország addig nem fog szerinte nyugodni, míg közvetlen területi kapcsolatot nem teremt a déli szlávokkal és ebben számít a csehekre is. Egyetlen akadálya van ennek csak, a lengyelek, kik bár szintén szlávok, de vallási tekintetben képeznek szinte legyőzhetetlen akadályt az oroszok részére, el is tekintve függetlenségi törekvéseiktől. A lengyeleket kellene tehát a monarchiában erősíteni a csehekkel szemben, ez volna szerinte az egyik külpolitikai irány. A másik, erősítése a magyar és román viszonynak, mert a magyarság és románság – ő természetesen csak Romániát értette utóbbi alatt – érdekei közősek ebben, mindkettőt csak egy és ugyanaz a veszedelem fenyegetheti: a szlávok. Ez ellen minden egyéb szempont feláldozásával szövetkeznie kellene a két birodalomnak; sajnos, ezt nem akarták átlátni sem Magyarországon, sem Romániában, pedig erős hite, hogy ellenkező esetben a maga kárán fogja ezt az igazságot mindkét ország tapasztalni. Ennek a fejtegetésnek során került a szó Bulgáriára és Szerbiára, az akkor

tervezett új dunai hídra, a Duna-Adriai vasútra és a dalmát vasutakra is.

A király feltűnő elkeseredéssel beszélt Ferdinánd bolgár királyról és egyenesen őt okolta a Balkán-helyzet romlásáért; annyira ment ez az ellenszenve iránta, hogy inkább lemond az annyira szükséges új dunai hídról, melynek román–bolgár partokat kellene összekötni, semhogy vele kelljen tárgyalatnia. A királynak ez a leplezetlen, nyíltan kifejezett ellenszenve meglepett, különösen egyébként! zárkózott természete mellett. Egészen más alapon nyugodott véleménye a szerbekről, ott nem szerepeltek személyi szempontok, velük szemben csak a szláv veszedelem állott és jóllehet nyomatékosan hangoztatta, miszerint fenn kívánja tartani velük szemben is a jó szomszédi viszonyt, nem hagyott kétséget aziránt, hogy mindent meg kell tennünk kölcsönösen arra nézve, miszerint Szerbiával szemben védve legyünk. Ebben az összefüggésben került a délszláv kérdés szóba közöttünk és a dalmát vasút, melynek kiépítését hadászati szempontból tartotta nagyon sürgősnek, tájékozva is volt nagy meglepetésemre annak fontosabb részleteiről.

Mit szól az azóta inaugurált és ma is folytatott román politika első nagy királyának ehhez az állásfoglalásához? Milyen más ez, mint volt amaz! Pedig Carol királyt halála után nagy királynak ismeri el Románia, kit életében »német«-nek neveztek, jóllehet nemzeti irányban sem lehetett ellene kifogást emelni, eltekintve attól, hogy maga élete végéig megmaradt Hohenzollernnek. Ami nem akadályozta abban, hogy országa és népe nemzeti érdekeivel és törekvéseivel egyébként mindenben azonosítsa magát; a nacionalista irány ezen »német« uralkodó alatt fejlődhetett ki annyira Romániában. Majd reátért a király az erdélyi románok helyzetére, az azokkal való igazságtalan bánásmódunkra, a választójogi megkülönböztetésre azok hátrányára és hasonlókra, mint amelyek neki nagyon sok kellemetlenséget okoznak, sőt útjában állanak az ő politikájának, mely szorosabb barátságra irányul. Ennek kapcsán említette, hogy ismételten folyt e részben eszmecsere közötté és Ferenc József császár között, kiről igazi, benső melegséggel, a tiszteletnek legmagasabb fokával emlékezett meg.

Amilyen kitűnően volt Carol király tájékozva a szóba került egyéb kérdésekben, annyira meglepően hézagosságok és egyenesen tévesek voltak e részbeni információi. Élénk eszmecsere fejlődött ki közöttünk ezekben a kérdésekben. Nem merném állítani, hogy mindenben sikerült volna őt meggyőznöm, sőt mikor a választójogot

illetőleg utaltam az erdélyi románság megdöbbentő nagyszámú analfabétáira, akiknek talán még sem lehet ilyen fontos alkotmányos jogot adni, nem mert románok, hanem mint analfabétáknak, a király, bár helyeselte az analfabéták választójogára vonatkozó véleményemet, egyenesen kétségbe vonta adataim helyes voltát. Annyira ment ebben, hogy kénytelen voltam engedélyt kérni a vonatkozó hiteles statisztikai anyagnak utólag való hozzájuttatásához. Hazatértem után nyomban meg is tettem ezt. Az adatokban állításom hátrányára tévedtem még néhány százalékkal, én kevesebb analfabétát mondtam neki, mint amennyit a statisztika kimutatott. Amiket a király egyébként a románokkal való bánásmódra vonatkozólag panaszképpen felhozott, abban nem volt semmi új, azokat mind ismertem már részben a román anyanyelvű magyar képviselőknek az országgyűlésen kiszínezett adataiból, részben a román sajtóból. Nem fogom állítani, hogy azokban nem volt néha igazság is, de olyan túlzások voltak nagy részükben, hogy erőltetésük nem volt valami nehéz. Engedélyt kértem a királytól, hogy egy kérdést intézhessek hozzá. Kérdésem az volt, vajjon nem jutnak-e el hozzá egészen a trónig panaszok a romániai hatóságoknak a néppel való bánásmódja miatt? »De mennyi! – szolt a király – alig győzöm ezeket.« – Megköszöntem a királynak válaszát, mert ebben megvan az én feleletem a mi nemzetiségi kérdésünk igen nagy részére vonatkozólag is. Ez lényegében ugyanis túlnyomóan közigazgatási kérdés. Egész rendszerünk, teljesen függetlenül attól, hogy románokról vagy magyar falusi népről van-e szó, abban merül ki, hogy a nép csak az államhatalom büntető kezét érzi, a néppel a hatóság úgy bánik, hogy a nép van a hatóságért és nem megfordítva.

A parlamentarizmusról is volt szó közöttünk. A királynak nem volt valami nagy véleménye erről. Pedig demokratikus uralkodó volt, akiről ellenségei sem állíthatják, hogy autokratikus hajlamai lettek volna. Í»A parlamentarizmus túlélte magát – mondotta a király – nem tudom ugyan még, hogy mit fog kelleni helyébe tenni, de azt érzem, hogy mai formájában fenn nem tartható és mennél szélesebb alapra fog helyezkedni, annál inkább fog színvonala alászállni. Csaknem másfél évtizede annak, hogy Carol király így ítélte a parlamentarizmusról.

Ernst Günther schleswig-holsteini herceg

II. Vilmos német császár sógora, Ernst Günther schleswig-holsteini herceg bizalmával tisztelt volt meg. Közel két évtizeden át, a háború után bekövetkezett haláláig bizalmas levelezésben állottunk egymással, évenként kétszer-háromszor fel is szokott keresni Budapestén, én viszont őt Németországban. Az ő révén nem egy ízben volt alkalmam magyar szempontból fontos közléseket juttathatni a német császárhoz is, aki sógorával nagyon jó viszonyt tartott fenn. A herceg borzasztó respektussal viseltetett a német császár iránt, ellenben a leggyengédebb viszonyban állott nővérével, a császárnéval. Veje volt Kóburg Fülöp hercegnek, kivel az ő révén ismerkedtem meg. Egy ízben, az első román betörés után volt, kellemetlen izenetet kaptam az ő útján a császártól. Egy német politikus társaságban, hol tisztok is voltak jelen, elítélő megjegyzést tettem a német katonaságról, amiért Brassóban a románok kiűzése után ottani operációik alkalmával meglehetősen agresszíven viselkedtek és a magántulajdon iránt nagyon csekély érzéket tanúsítottak. Igaz, hogy nemcsak a német katonák, hanem a mieink is. Valahogyan a császár füléhez is eljutott ez a megjegyzésem, aki nagyon felháborodott ezen, az ő hadseregének megsértését látta ebben. Ismerve viszonyomat a herceghez, ennek útján megkérdeztem, hogy honnan veszem ezt az állításomat? Nekem ezt Brassó város polgármestere panaszkolta el, mint brassói képviselőnek, ez alapon mondtam volt én el és nem volt okom ezt titkolni. A polgármester – egy derék, tisztességes szász ember – kérésemre hivatalos átiratban is igazolta ezt nekem; ezt az átiratot elküldöttem Ernst Günther hercegnek saját igazolásomra, hogy nem szoptam az újjamból a dolgot; soha többé nem hallottam az ügyről, csak annyit a hercegtől, hogy az iratot eljuttatta legilletékesebb helyre. Bizony katonáék nem voltak válogatósak a háborúban, nem sokat törődtek azzal, hogy ellenes területen vannak-e, vagy nem, sok mindent, ami kezük ügyébe akadt, elvittek egyszerűen magukkal, mert hát szükségük volt reá és úgy vélték, hogy ők mindennek előtt. Mikor a románok panaszkodtak a megszálló csapatok ilyen viselkedéseért, ezt tartották elibük. Mi volt ez azonban ahhoz képest, amit a románok és szerbek műveltek nálunk ebben az irányban!

Günther schleswig-holsteini herceggel való összeköttetésem eleintén gazdasági természetű volt, csak később fejlődött az egyúttal politikáivá. A német-osztrák-magyar gazdasági közeledés kérdése hozott bennünket össze. Ő és német barátai a szorosabb kapcsolatnak, a gazdasági uniónak voltak hívei, én a kevesebbé szorosnak, aki perhorreszkáltam már elvi okokból is az uniót, a sokat emlegetett »Mitteleuropa«-t, melyet minden egyébtől eltekintve, már csak szuverenitási okokból sem tartottam lehetségesnek. Engem itthon a német-barát politika ellenségei, kik azután a háború vége felé maguk jelentették ki a képviselőházban, igenis az »entente barátai vagyunk«, úgy állítottak be, mint aki a Naumann-féle »Mitteleuropa« híve vagyok, pedig én voltam az, aki ennek a tervnek a megvalósítását lehetetlennek tüntettem fel, sőt 1916-ban a közép-európai közgazdasági egyesületek berlini együttes konferenciáján azt megbuktattam, a magam ellenjavaslatát juttatva ott egyhangú elfogadásra. Ezen kérdés iránt Ferenc József és utóbb Károly király is nagyon érdeklődött. Mielőtt Berlinbe mentünk volna Wekerlevel – aki a magyar egyesület elnöke volt és a német gazdasági közeledésért velem együtt erősen exponálta magát – a külügyminiszter közölte velem, hogy Ő Felsége nagyon érdeklődik az ügy iránt és szívesen venné, ha tájékoztatást nyerne arról, hogy mi milyen álláspontot kívánunk Berlinben elfoglalni? A legegyszerűbb tájékoztatás előadói javaslatom bemutatása volt. Wekerle ezt előre átadta a külügyminiszternek és visszakapta azzal, hogy Ő Felsége köszönettel tudomásul vette. Berlinben volt is harc az ügy körül, de végül is elvettetett a vámunióra vonatkozó javaslat és az én álláspontom, a preferenciás vámrendszer győzött. Günther Ernő schleswig-holsteini hercegnek is része volt ebben, akit sikerült meggyőznöm a mi álláspontunk helyességéről. Az unió terve később, miniszterségem idején még egyszer kísértett, amikor Németország és a régi monarchia két állama közötti gazdasági viszony rendezésére a tárgyalások megindultak. Ez már Károly király idején volt, aki a leghatározottabban ellenezett minden ilyen tervet. Félt Németország nagy túlsúlyától és azt nem is titkolta. A Salzburgban heteken át folyt tárgyalások – melyeket részünkről Gratz Gusztáv barátom, akkori külügyi osztályfőnök vezetett, akivel minden fontosabb részletre nézve meg voltunk állapodva – végeredményükben német részről ugyancsak ide céloztak, de mi el voltunk határozva, hogy semmi körülmények között nem állunk erre az alapra, hanem csak a preferenciáig megyünk el. A vámuniót illetőleg magában a hivatalos Németországban sem volt egyhangú a vélemény,

Bajorország például a leghatározottabban ellenezte azt, a bajor kormány még az általunk javasolt preferenciális megoldást sem volt hajlandó elfogadni. Ebben a német belső egyenetlenségben leltem magyarázatát az is, – ami fölött Károly király annyira felháborodott, hogy még a salzburgi tárgyalások megindításához is csak nehezen járult hozzá – hogy az a megállapodás, miszerint a német kancellár és az ebben az ügyben érdekelt német gazdasági miniszterek Bécsbe fognak jönni, hogy ott előbb a három kormány tagjai bizalmas megbeszélésben tisztázzák a kérdés elvi részét, nem került kivételre, a német miniszterek addig változtatták folyton jövetelük időpontját, amíg azután jövetelük egészen elmaradt és a salzburgi referenstárgyalások a nélkül indultak meg, hogy a monarchia két államának és Németország kormányai az elvek tekintetében egyáltalán tárgyaltak volna egymással. A háború szerencsétlen kimenetele véget vetett azután minden kombinációnak. De hogy az én preferenciális javaslatom, melyet magyar részről olyanok is támadtak, kik egyébként a német közeledés hívei voltak, sőt hajlandók lettek volna még vámunióra is, nem volt lehetetlenség, azt a trianoni és saint-germaines-i béke-diktátumok is igazolták, amelyekben gondoskodás történt arra az esetre, ha Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia ilyen alapon akarnának egymással gazdasági viszonyba lépni. Dehogy akartak, annyira nem, hogy még rendes kereskedelmi szerződéshez sem jutottak el máig sem . . .

Terveink Günther herceggel messzebb mentek, mint Ausztria és Magyarországnak a német birodalommal való gazdasági szorosabb viszonya, ő ebbe bele akarta vonni Bulgáriát is és már érintkezésbe lépett apósának öccsével, Ferdinánd bolgár királlyal is ez ügyben. 1916. január végével Stresemann mostani német birodalmi külügyminiszter keresett fel a herceg egy levelével, melyben közölve eddigi lépéseit a bolgár csatlakozás ügyében, arra kér engem, hogy utazzam le Stresemannáé együtt Szófiába, ahol jöveletem a királynak már avizálta is. Erről az utazásomról ugyanis már előzőleg volt közöttünk szó. Én akkor nem tartottam odautazásomat időszerűnek, az idő is túlrövid volt ahhoz, hogy megtehessem, a kormánnyal is érintkezésbe kellett volna lépnem, mert megengedhetetlennek tartottam, hogy külpolitikai vonatkozásokban a kormány tudta és hozzájárulása nélkül történjék bármely irányú magánérintkezés. Utóbb kitűnt, hogy helyes volt el nem mennem, mert a herceg közlése szerint a király megváltoztatta nézetét, nem akarta magát ebben személyesen angazsálni és megbízta Radoslavov miniszterelnököt

a mi fogadásunkkal és a velünk való tárgyalással, akivel azonban Stresemann nem sokat végezhetett. A herceg azonban szívós német természet volt és nem hagyta oly könnyedén abba terveit, augusztus elején ismét írt nekem ez ügyben, közölve, hogy a hó második felében Hatzfeld herceg, Schweinitz gróf és Stresemann társaságában ő maga utazik ez ügyben Szófiába, kér, hogy most ne térjek ki az ügy elől és csatlakozzam hozzájuk, most már Ferdinánd király személyesen is érdeklődik az ügy iránt. A kormánynak sem volt kifogása ez ellen, most már vállalkoztam az útra, ámde a viszonyok a Balkánon nem voltak olyanok, hogy ezt a tervünket megvalósíthattuk volna, bekövetkezett az, amit a herceg akkor már előre jelzett: »Természetesen minden a további alakulásoktól függ, nagyon nehéz megjósolni, hogy mit hoznak a közeli hetek.« Hát bizony nem jót hoztak, szó sem lehetett ilyen utazásról.

Egy évvel később a herceg egy más, sokkal nagyobb szabású tervvel foglalkozott, mely mélyen belenyúlt a külpolitikába: az orosz különbéke és egy német-osztrák-magyar-orosz új szövetség terve volt ez. Emlékiratot dolgozott ki erről, melyet a birodalmi kancellár elé akart terjeszteni és császári sógorának átadni. Erre vonatkozó észrevételeimet kívánta előbb ismerni és véleményemet arról, hogy egy ilyen orosz szövetségnek nem áll-e útjában Németország viszonya Ausztria-Magyarországhoz és nem fogna-e ilyen szövetség Magyarország részéről különösen agrár szempontból akadályokba ütközni? Terve szerint ugyanis nemcsak politikai szövetségről, hanem gazdasági kapcsolatokról is lett volna szó. Az orosz különbéke terve nem volt előttem új, nem a herceg volt az egyetlen német, aki ezzel foglalkozott, már jóval előtte az olyan szerencsétlen véget ért Helfferich volt alkancellár még hivatalban létekor említette azt nekem, azt a megjegyzést fűzve hozzá, hogy »Oroszországnak kellemesebb lehet a Dardanellákat tőlünk megkapni, mint majdan angol szövetségésétől kieroszakolni, ha akkor egyáltalán sikerülni fog neki.«

Günther herceg tervének homlokterében az abban részletesen tárgyalt, igen figyelemreméltó gazdasági szempontok mellett ugyanez a javaslat állott, ennek fejében remélte a külön békét elérhetni Oroszországgal, sőt azt is, hogy az lemond a háború előtti nagyszláv terveiről. Ebben a pontban eltért véleményem az övétől, ki is fejtettem ezt neki, hogyha Oroszország látszólag bele is menne addigi politikai céljainak feladásába es létrejöhetne vele egy Balkán megegyezés, mely a monarchia érdekeivel is számot vet, ezt bizonyára csak azzal az utógondolattal

tenné, hogy előbb ezt az utat biztosítsa magának a világba, majd ha ennek segítségével sokkal jobban megerősödve áll, ki fogja magának kényszeríteni többi útjait is, következik majd a szláv népek egyesítése és Ausztria-Magyarország bekerítése, de Németország letörése is. Akkorára megéri majd a szláv–germán–mérkőzés a hegemoniáért. Azt, hogy Oroszország százados aspirációiról egy ily szövetség kedvéért lemondjon, kizártnak tartottam és meggyőződésem, ha egyszer konszolidálódni fognak ismét az orosz belpolitikai viszonyok, a szláv törekvés nagyobb mértékben fog ismét erőre kapni nála, mint valaha. Magyarország álláspontját illetőleg pedig annak a véleményemnek adtam kifejezést, hogyha Oroszországgal akárha békekötés alkalmával, akár különbéke útján oly alapon megegyezés lehetséges, hogy az nem veszélyezteti a későbbi békét és nem lesznek aspirációi a monarchia rovására, nem buzdítja ellenségeinket határainkon, a magyar agrárérdekek nem fognak ily megegyezés útjába állani, e részben lehet megfelelő megoldást találni, Magyarország sohasem fog oly nemzetközi politika útjába állani, mely hivatva lenne biztosítani az európai békét.

Előterjesztette-e a herceg ezt az emlékiratát vagy sem, nem tudom, levélbeli eszmecserénk még sokáig folyt ennek egyes részleteiről, de ha előterjesztette is, csak elméleti jelentőségű maradt, a német politika elhibázta számításait, a bolsevizmus halomra döntött mindent.

Günther herceggel miniszterségem alatt még sűrűbben érintkeztem, mint azelőtt és egy ízben közvetítését is vettem igénybe. Összeütközésbe kerültem ugyanis a német legfőbb hadvezetőséggel, Ludendorffékkal. Erdély felszabadítása után a német katonai parancsnokság vette át az államvasutak erdélyi vonalainak kezelését. Mackensen csapatainak Romániában való előnyomulása során fokozatosan visszaadták a vasútigazgatást az államvasutaknak, míg végül csak a Brassó–predeáli vonalat tartották meg német katonai kezelésben. Kereskedelemügyi miniszterré történt kinevezésem következtében – 1918. január 25. – új választásnak kell vén magam alávetni Brassóban – ez is kiment azóta a divatból – a mandátum átvételére február végén lementem Brassóba. Akkor láttam utoljára Nagy-Magyarországnak ezt az egyik legszebb városát. Ott jutottam tudomására annak, hogy az ország területén van még egy vasútszakasz, mely nem áll a magyar állam főhatósága alatt. Ezt természetesen sérelmesnek, állami presztízsünkkel összeegyeztethetetlennek találtam és a minisztertanácsnak történt bejelentés után megindítottam a

sürgős tárgyalásokat ennek az állapotnak haladéktalan megszüntetésére. Egyben Károly király Ő Felségének is személyesen tettem róla jelentést, nehogy más oldalról halljon az ügyről – ferdítve. A király nemcsak hozzájárult tervemhez, hanem egyenesen örült neki és még biztatott, hogy maradjak következetes, ne engedjek. Efső lépésem a kül- és hadügyminisztereknél történt, előbbit politikai, utóbbit hadügyi vonatkozásainál fogva kérve gyors intézkedésre. Mindkét helyen kellő megértéssel találkoztam, katonáéknál még nagyobbra, mint a a külügynél, az utóbbi félt esetleges összeütközésektől. Én ugyanis azt a követelést állítottam fel, hogy két hét alatt szüntettessék meg ez a szégyenletes állapot. A külügyminiszter egy hónapi időt kért Beleegyeztem ebbe is. A német hadvezetőség várt a határidő lejártáig, akkor előállott azzal az ellenköveteléssel, hogy nekik igényeik vannak a predeáli állomás magyar oldalán foganatosított beruházásokért és egyéb címeken Magyarországgal szemben, ők csak ezen igények kiegyenlítése fejében hajlandók visszaadni nekünk ezt a vonalszakaszt. Ebbe természetesen nem mentem bele, ilyen junctumot nem ismertem el, hanem kijelentettem, ha van követelésük, érvényesítsék azt annak rendje és módja szerint, de ha tizenöt nap múlva a Brassó–predeáli vonalszakasz nem adatik át a magyar állam főhatóságának, egyetlen vonatot sem engedek át sem Brassónál, sem Orsovánál sem Romániából, sem Romániába. Ebben a stádiumában az ügynek vettem igénybe Günther herceg közvetítését, meg akarva nyugtatni lelkiismeretemet, hogy összeütközés elkerülésére minden tőlem telhetőt megtettem. A herceg el is járt az ügyben, rövidesen megjelent nálam a német főhadiszállásról két magasrangú katonatiszt, ez ügynek elintézése végett: a Brassó–predeáli vonalszakasz visszakerült az államvasutak igazgatásába.

Wekerle Sándor

Wekerle Sándorra való visszaemlékezésemmel fejezem be a régmúlt idők emlékeit. Jellemző derűs apróságokat akarok elmondani róla. Ezek az apróságok jellemzik az ő egyéniségét, kit egyik nagy államférfiunk, aki nem viseltetett iránta valami nagy rokonszenvvel és bizalommal, úgy jellemzett, hogy bármennyire hibáztatja is politikáját, egyéniségének olyan varázsa van, hogy nem bír reá haragudni, sőt szembenállva vele, charme-jával mindig leveszi a lábáról. Hát az igaz, hogy ritka charme-ja volt. Volt azonban ezzel szemben egy nagy hibája: nem tudott nemet mondani. Nem tudott kérést megtagadni. Nem tudott senkivel szemben kellemetlen lenni. Ez a fogyatékosága ártott neki egyénisége megítélésében legtöbbit. Egyéniségének ez az alaptermészete szerzett neki legtöbb ellenséget.

Nekem atyai barátom volt, örök hála fűz emlékéhez. Viszonyunknál fogva közel jutottam hozzá, valóságában ismerhettem meg nemes egyéniségét és igazi nagyságát. A legnagyobb magyar államférfiak egyike volt, a legnagyobb pénzügyi tekintély. Ebben a részében nagyságának nem mutat fel korának Európája hozzá hasonló koncepciót. Sajnos, éppen akkor nem vette igénybe az ország az ő nagy pénzügyi tudását és tapasztalatait, amikor arra legnagyobb szükség lett volna: a nagy felfordulás, a bolsevizmus után. Pedig kész terve volt neki a kibontakozásra. A fogházban, ahol a bolsevizmus alatt együtt voltunk, dolgozta volt ki, ott alaposan megvitattuk azt. Kívánságára ugyanazt tettem én ipart-kereskedelmet illetőleg. Mikor már szabad volt egymással érintkeznünk, a Park-Szanatóriumban történt elhelyeztetésünk idején naponként órákon át tárgyaltuk ezeket a kérdéseket. Kerti sétáink is túlnyomóan ezeknek voltak szánva. Az országnak nem volt azonban szüksége az ő nagy tudására és tapasztalataira, »öreges nélkül« volt akkor

őt és követik tanácsát, nem kerültek volna pénzügyeink oda, ahova azokkal jutottunk volt. Jellemzőbbet az ország akkori kormányzásáról alig is lehetne mondani, mint azt, hogy az ország legválságosabb idejében nem volt szüksége Wekerle pénzügyi

véleményére vagy tanácsára. Boldog ország! Sokszor emlegette ő nekem, hogy mégis csak csodálatos, mi mindenre nem mernek emberek vállalkozni. Ilyenkor kitűnő kedélye, hamisítatlan humora bizony cserben hagyta. Fogságunk idején ritkán jutott nagyszerű kedélye kifejezésre, a gyűjtőfogházban egyáltalán nem akkor nagyon sötéten látta a helyzetet, a szanatóriumban már inkább, különösen mikor estenként az én erkélyemen gyűltünk össze: ő, Hazai Samu, Mikes János püspök és egy ideig Lánczy Leó is, aki akkor már nem volt fogoly, de ott maradt még egy ideig kezelés alatt. Ilyenkor néha abban találta örömét, hogy kedvező híreket közölt velünk, melyeket aznap kapott, majd mikor látta azok reánk tett hatását, hozzátette, hogy kapott azonban rossz hírt is, nevezetesen, hogy a kedvező hírek nem igazak. Abban az időben különösen az bántotta őt, hogy sem a szegedi kormány, sem a Bécsben lévő urak nem tartották szükségesnek egyetlen egyszer sem keresni módot arra, hogy velünk érintkezzenek, nekünk valami hírt adjanak. Nagyon jellemző is volt ez! Annál jobban esett neki Borghese herceg, akkori olasz főbiztos ismételt látogatása, aki azért kereste föl, hogy megbeszélje vele a bolsevizmus várható bukása utáni alakulást, azt akarva keresztülvinni, hogy a Károlyi-lázadás előtti kabinet a jogfolytonosság alapján vegye át újból az ország kormányzatát. Ugyanabban az ügyben járt később ismételten nálam Romanelli ezredes, aki ezt a tervet azzal bővítette ki, hogy a kabinetbe vegyünk be két szociáldemokratát. Én ismertettem meg őt Wekerlevel; kiszabadulásunk után, Friedrich István miniszterelnöksége idején is forszírozta Romanelli ezt a megoldást, magára vállalva annak az antanthatalmak által való elfogadtatását.

Amikor derült hangulata volt ez időben Wekerlének, szívesen beszélt el kedélyes részleteket az öreg Ferenc József király idejéből-Elmondok azok közül néhányat, igazán kedves dolgok.

Az öreg király nem szenvedte Szilágyi Dezsőt. Ellenszenves volt neki, túlönérzetesnek találta modorát. Nem is akarta semmi szín alatt a második Wekerle-kabinetbe kinevezni és csak úgy ment ebbe végre mégis bele, hogy Wekerle viszont nélküle nem akart kabinetalakításra vállalkozni. Egyszer azt mondta neki a király Szilágyiról: »Gesagt hat er es mir nicht, aber fühlen hat er es mich lassen, dass er mich für einen Esel hält.« (»Nem mondta meg nekem, de érezte velem, hogy számárnak tart.«)

Egyszer szóba hozta Wekerle az öreg király előtt a tarokk-partijáról elterjedt híreket, melyek annakidején a koalíció kormányra-

jutását megelőzően még politikai szerepet is játszottak. Arról volt ugyanis szó, hogy a királynak állandó tarokk-partija van Schrott Katalin művész nő lakásán, melynek egyik tagja az osztrák Länderbank akkori elnöke, Palmer lett volna. Ez jó ismerőse volt Bánffy Dezsőnek, aki hozzáfordult, hogy bizonyos dolgokat juttasson a király tudomására. A király jóízűt kacagott ezen, hozzátéve, hogy az egész tarokk-parti csak mese, mert ő soha nem kártyázott, mindössze egyetlen játékot ismer, a »Schwarzer Peter«, ezt is csak az unokáival szokta játszani.

Nem utolsó dolog, amit Wekerle a királynak egy prágai látogatása kapcsán Plener báró volt osztrák pénzügyminiszterrel és legutóbb legfőbb közös számszéki elnökről elmondott. Plener báró nagyon rátartós ember volt, sokan gögösnek mondták. Úgy látszik, a császárával szemben is megőrizte erős önérzetét. Erre vall a következő kis történet: Ferenc József Ő Felsége Prágába ment három napra; kíséretében volt többek között akkori osztrák pénzügyminisztere, Plener báró is, aki egyúttal csehországi, talán éppen prágai képviselő is volt. Egyik nap reggelén kihallgatáson jelent meg Plener Ő Felsége előtt, melyről az uralkodó főudvarmesterének azt a megjegyzést tette: »Heute war Plener sehr gnädig zu mir.« (»Ma Plener nagyon kegyes volt hozzám.«) Mennyi humor is volt az öreg királyban!

Hadd mondjak el már most néhány jellemző apróságot magáról Wekerleről is.

Ferenc József Ő Felsége uralkodásának hatvanadik évfordulóját nagy ünnepségekkel készültek megülni Ausztriában. Nem maradhatott el természetesen Magyarország sem. Az időszámításbeli eltérés nem érinthette a lényegét. Mellékes, hogy ugyanakkor mi csak negyven évet ünnepelhettünk, mert hisz nálunk a király törvényes uralkodása csak 1867-tel kezdődött. Ezt az évfordulót méltóan megörökítendő, elhatározta a kormány, hogy külön törvényt hoz emlékére és egyházi, kulturális, gazdasági és szociális emléket állít annak. Az egyházi emlék egy, Árpád sírja fölött emelendő templom lett volna Ó-Budán; a kulturális az Erzsébet népakadémiának egy megfelelő palota; a gazdasági egy Zágrábban emelendő kereskedelmi múzeum; a szociális egy munkáskórház. Wekerle személyesen terjesztette a király elé az erre vonatkozó törvényjavaslatot. A király természetesen megadta hozzá előzetes jóváhagyását, de az Árpád-emléktemplomot illetőleg felvetette a kérdést, vajjon megvan-e állapítva Árpád sírhelye? Wekerle – mint ő maga beszélte el nekünk nagy derűség köze-

pette – nem habozott a felelettel: »Árpád wird dort begraben sein, wo es Majestät befehlen.« (»Árpád ott lesz eltemetve, ahol Felsőged parancsolja.«) A király jóízűt kacagott és a törvényjavaslat aláírásával jóváhagyta, hogy Árpád Ó-Budán lett eltemetve.

Eckartsauból hajón jöttünk le Pozsonyba Károly királlyal, Zita királynéval és Ottó trónörökössel 1918. szeptemberében. Fényes ünnepség volt, még képzelni sem lehet fényesebbet, melegebbet. Nem hét, hanem húsz vármegyére szóló ünnepség volt ez. Király és királyné így hú magyarjaik között igazán egybeolvadtak velük. A királyt el is ragadta az igaz, őszinte lelkesedés láttára a temperamentuma. A tisztelgő küldötségeknek adott válaszokat természetesen a miniszterelnök szövegezte meg. Amikor azonban a törvényhatóságok monstre-küldöttségét fogadta a király, nem tudott magán már uralkodni és a válasz felolvasása után kitörő lelkesedéssel kiáltotta: »Éljen az én drága, kedves magyar nemzetem!« A király mögött álló Wekerle könnyeit törölte, örökké emlékezetes kép is marad ez a jelenet.

Jövet és menet kedves képet nyújtott a magyar határnál Dévény vára Árpád-émlékével, jövet a Hymnus éneke fogadta onnan a magasból a királyi párt a magyar határ átlépésénél. Menet este a kivilágított hegy valami megható látvány volt, az ének hangjai által még hatásában fokozva. Károly király is meghatva nézte a képet és hallgatta az ének-köszöntést. Mikor hajónk már elhaladt volt Dévény mellett, magához szólít engem és ugyanazt a kérdést intézi hozzám, mint az öreg király annak idején Wekerléhez. »Kár, hogy a miniszterelnök nem jött velünk, – feleltem a Felsőgnek.– Wekerle ugyanis visszasietett Budapestre – ő legjobban adhatna erre Felsőgednek felvilágosítást.« A király természetesen nem értette meg célzásomat és csodálkozva nézett reám, mire elmondtam, hogy ugyanezt a kérdést intézte Ferenc József Ő Felsőge Wekerléhez és ennek arra adott válaszát. A király hangos hahotában fakadt ki, a hajón levő többi urak nem tudták, min mulat a király ilyen hangosan, aki a hajó másik oldalán társalgó királynéhoz kiáltott át, hogy jöjjön oda, mert én valami nagyon jó dolgot mondtam el neki. A királyné odajött hozzánk, meg kellett ismételnem az elmondást, a király újból hangosan felkacagott és a királyné is kitűnően mulatott a dolgon.

Nem volt ilyen kedélyes alig egy hónappal később a király és Wekerle személyes vonatkozása. Ismét differenciák támadtak közöttük, Wekerle nem engedett álláspontjából és az audencián bejelentette

a királynak lemondását. Ennek híre hamar elterjedt Bécsben és a Sächerban éppen vacsorázó Wekerlét meginterpellálta érte egy budapesti szerkesztő, mire az öreg úr egészen elkeseredve, azt találta mondani, hogy nem tűr mellékkormányt. Mint utóbb ki-magyarázta, Windischgraetz Lajos herceget értette alatta. Ez a megjegyzése, melyet nem szánt a nyilvánosságnak, – de amit bosszúságában bizonyára elfelejtett az illető szerkesztőnek megmondani, – másnap megjelent a Neues Wiener Tageblatt-ban.

A bolgár áttörés óta a minisztertanács szinte permanenciában volt, naponként délelőtt összejöttünk a miniszterelnökségen. Ott voltam az említett kijelentés megjelenésének délelőttjén is. Deltájt a miniszterelnök titkára kiszólított, Ő Felsége hívott telefonra. Meglehetősen ingerülten panaszkolta el nekem a miniszterelnöknek ezt a reá nézve súlyos kijelentését, mely úgy állítja őt a nyilvánosság elé, mint aki kormánya háta mögött mellékkormányokkal dolgoznék. Arra kért, hogy én cáfoljam meg ezt, hisz tudom, hogy ő csak alkotmányosan uralkodik. Addig nem tudtam semmit erről az állítólagos kijelentésről. Arra kértem Ő Felségét, legyen türelemmel, szólok a miniszterelnöknek, semmi szükség, hogy én adjak ki ilyen cáfolatot, Wekerle annyira lojális vele szemben, annyira hű és odaadó, hogy ha történt volna is ilyen elszólás, ő maga fogja azt megcáfolni. Így is történt. Kiszólítottam Wekerlet és elmondtam neki a királlyal történt beszélgetésemet. Hát persze, hogy elszólta magát. Nyomban kész volt azonban a cáfolatra, mert nem hagyhatja a királyt ilyen látszatban, inkább vállalja magára az ódiomot. Megbízásából felhívtam a Pester Lloydot és leadtam az ő nevében a cáfolatot, hogy az még az esti lapban megjelenhessék, utóbb leadtuk a bécsi lapok részére is. Felhívtam a királyt és beszámoltam neki az elintézésről; nagy örömmel vette azt tudomásul, igen jól esett neki a Wekerle lojalitása és megbízott, hogy mondjam is ezt meg neki. Mire én viszont azt feleltem, hogy abban nem is lehetett kételkedni. Aminthogy nem is lehetett.

Az igazi Wekerle megismeréséhez azonban nem elegendők ezek a kedves apróságok, elmondok hozzá még egy esetet, mely szépen egészíti ki a képet. Ez mutatja őt igazában, az ő hamisítatlan kedélyében, mely még a legerősebb politikai küzdelmekben sem hagyta őt cserben.

A legvadabb parlamenti harcok közepette állottunk 1918. nyarán. A szélső ellenzék szinte nap-nap után újabb kemény rohamokat intézett a képviselőházban Wekerle ellen és az ellenzék mérsékeltebb része öntudatlanul támogatta azt ebben, nem is sejtve, hogy

Károlyiak felforgatási törekvéseit mozdítja azzal elő. Egyik képviselőházi ülésen ismét a legélesebb személyi támadásokat intézték Wekerle ellen. Tomboló vihar keletkezett, így ment ez félórakon át. A legviharosabb parlamenti ülések egyike volt, mely a mi képviselőházunkban előfordult. Ilyen koncentrikus támadást ritkán láttam. Wekerle azonban állotta az ostromot. Aminthogy soha sem hagyott támadást kellő visszavágás nélkül; olyan debatter volt, mint amivel magyar parlament kevésbé rendelkezett. Amilyen éles volt a támadás, olyan volt a védekezés. Csak úgy vagdosott jobbra-balra, súlyos sebeket ejtve. Az ellenzék nem jött ki a tombolásból. Mennél nagyobb volt a lárma ott, annál magasabbra emelkedett a Wekerle hangja, aki igyekezett túlkibálni a zajongást. Ezen közben úgy neki-pirult, hogy a mellettem ült Popovics Sándor pénzügyminiszterrel már aggódni kezdtünk, hogy felhevülésében még valami baja lehet. Amint ismét valami erősét odamondott a támadó ellenzéknek és ez újabb tombolásba tört ki, felhasználtam az alkalmas pillanatot, hogy figyelmeztessem, mérsékelné magát, nehogy nagy izgatottságában valami baja történjék. Ő azonban egy elutasító kézlegyintéssel le-intett azzal: »Ne izguljatok, az egész csak műdüh.«

Ez volt az igazi Wekerle!

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	5
I. A koalíciós korszak idejéből.	
A koalíciós kormány születése	9
Epizód a koalíció első erőpróbájából	15
A kiegyezés nehézségei. Ferenc Ferdinánd és a magyarok	20
A Magyar Nemzeti Bank történelmi előzményei	39
A plurális választójog	45
A koalíció válsága	50
Kossuth Ferenc kabinetalakítási terve	58
Tisza István redivivus	67
II. A világháború utolsó éve.	
Károly király igazmondás-szeretete	79
Károly király és a lengyelek	83
A bukaresti béke	86
Dezignálásom miniszterelnökké	91
Kühlmann és Károlyi Mihály	97
Károly király békeszeretete	103
Erzberger szerepe a háborúban	107
A bajor kormány békekísérlete	111
A bolgár áttörés – Erdély “védelme”	117
Az utolsó kísérlet	122
A vég kezdete	132
Magyarország állami függetlensége	137
Károly király debreceni látogatása	140
Az »őszirózsás forradalom«	147
Látogatás Pranginsban:	
I. Az eckartsai nyilatkozat	162
íi. Károly király elutazása Magyarországról	166
III. Károly király elutazása Ausztriából	168
IV. A katonatisztek felmentése esküjük alól és a hadsereg leszavaztatása	170
V. A hadiflotta átadása	172
VI. Károly király bizakodása	174
III. A délszláv kérdés.	
Az aknamunka	179
A fiumei rezolúció	182
A horvát-szerb koalíció Janus-arca	187
A hivatalos félrevezetés konzekvenciái	194
Bosznia Hercegovina annexiója	203
A horvát-szerb koalíció új békekísérlete. A zágrábi deklaráció. A májusi koronatanács.....	210
Károly király és a délszláv kérdés	218
IV. Jellemerfűések.	
Bismarck bukása és II. Vilmos császár lemondása	233
Kihallgatás Ferenc József királynál .v.....	239
Carol román király	244
Ernst Günther schleswig-holsteini herceg	250
Wekerle Sándor	256